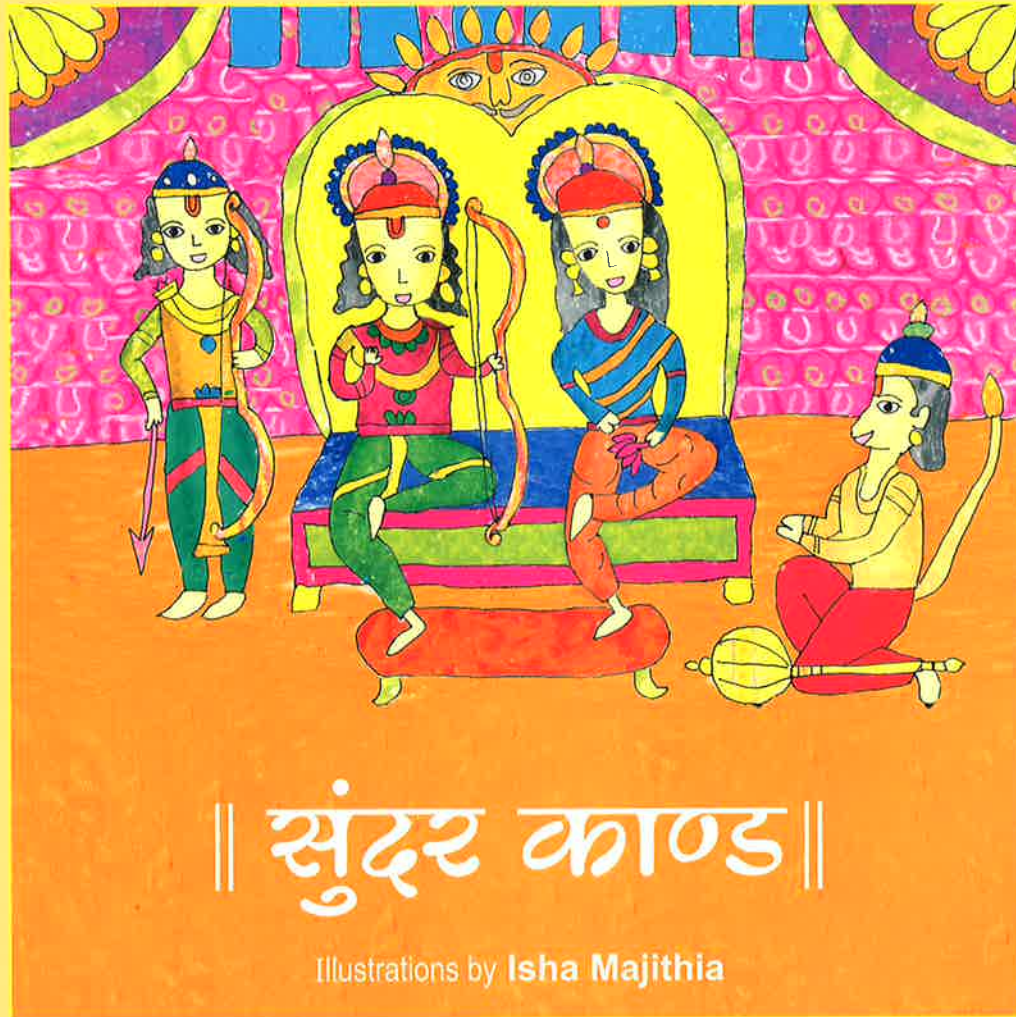

॥ सुंदर काण्ड ॥

Illustrations by Isha Majithia

॥ सुंदर काण्ड ॥

Illustrations by Isha Majithia

Published by:

PRINTBOX
New Generation Books

2nd Floor, Indraprasth Corporate House,
Opp. Shell Petrol Pump, 100th Road, Prahladnagar, Ahmedabad.
Ph. (079) 66170266 | Mobile : 9638993429

Copyright © Isha Majirhia and Priya Adhyaru-Majirhia, 2016
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the copyright holders.

Rs : 3000

ISBN: 978-93-85023-09-5

First Published: 2016

Published by:

PRINTBOX
New Generation Books

**2nd Floor, Indraprasth Corporate House,
Opp. Shell Petrol Pump, 100th Road, Prahladnagar, Ahmedabad.
Ph. (079) 66170266 | Mobile : 9638993429**

 printbox.co.in [printboxcompany](https://www.pinterest.com/printboxcompany) [printboxcompany](https://www.facebook.com/printboxcompany)

 [+printboxcompany](https://wa.me/printboxcompany) @printboxcompany

 printboxcompany@gmail.com

Designed by :

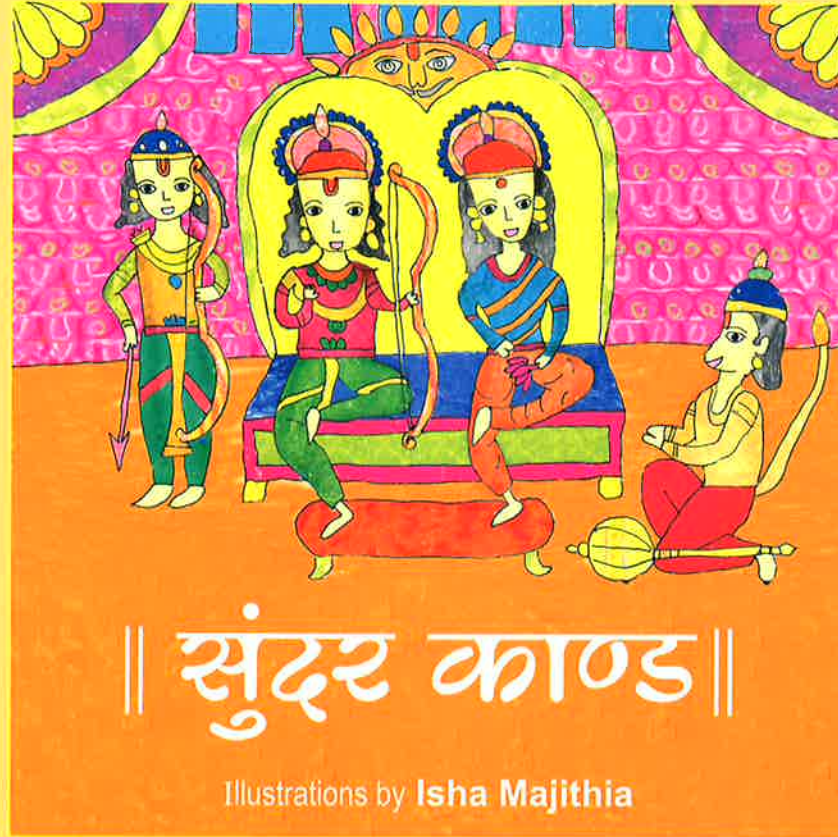
Deven Panchal

Mukesh Rajput

Printed by :

Yash Printers

Narol, Ahmedabad

॥ सुंदर काण्ड ॥

Illustrations by Isha Majithia

DEDICATED TO
MY GRANDPARENTS

SHRI MAGANLAL MAJITHIA
SMT. DAMYANTI MAJITHIA

SHRI PARTHIV ADHYARU
SMT. VAIDEHI ADHYARU

ISHA

The Happy Phase 😊

...And Sundar (the happy) Kand (phase) of our life began on October 16, 2012. It was the first day of Navratri festival.

Isha and I sat together with the text of scripture Sundarkand and read aloud its first doha (verse) along with its translation. We then discussed its content and storyline. I was eager to understand what my child had perceived from that session of reading and of mamma-baby's small talks that followed. I asked her, "Isha, can you tell what all we discussed through colours, in the form of painting?"

My six-year-old child was hesitant. I gave her a sharp pencil and a cartridge paper, "Please try to draw whatever you understood and grasped."

She came forward, leaned towards the paper on her desk and started scribbling and sketching. The magic was gradually unfolding as she tried putting her perception on paper.

"Creating a form of Hanuman dada is so difficult, mummy. Did he indeed look like a monkey, asked Isha anxiously while attempting her first practice sketch for the project.

This was the first day when she set forth on the pictorial documentation of the scripture.

The idea was to create a series of paintings that retell the story of Sundarkand, and later present it in the form of an easy and colourful book.

Creating one painting meant hours of hard work, including sessions of reading, discussing and understanding each doha (verse), referring to other books of paintings and later imagining that scene together. Once we read, understood and imagined it all together, the child had to start working on her own and draw what she understood. On the whole, creating one painting for the series demanded work of eight to ten sessions.

It took us 41 months (from October 2012 to March 2016) and around 325 sessions to create a series of 35 paintings that elucidate the significance of 60 verses of Sundarkand, the fifth chapter of the epic Ramayana.

This is the most vital chapter of our ancient treatise. It records adventures of Hanuman. It also documents the turn of events in the life of Lord Rama after having lost Sita at Panchvati when he was in exile.

The sessions of reading, storytelling, research and reference work were attempts at creating practice sketches that pictorially re-narrated the story contained in the verses. Fortunately the work for the project continued amid routine work, exams and homework, holidays and outings, vacations and trips, festival fever and seasonal fever. Isha progressed from making a few sketches to narrate the story of Hanumanji's journey to attain his goal.

Modern day ennui hits kids faster. And this was evident in Isha's attitude. One day she asked, "Do I have to do this? Bas Hanumanji dorya j karvaana? (Do I have to repeatedly sketch and paint this monkey-faced God?)"

I joined her in fighting this demon called boredom. I explained, "Beta, you are re-telling a story. In your last paintings Hanuman dada has set off on his journey in search of Maa Sita. He is already in air over deep oceans. How can he stop there? He has to reach the other end and meet Maa Sita. Don't you want that to happen?" And the young mind was ignited, "Yes, of course, I want that." I prodded, "If you paint and narrate the story, then it will help Hanuman dada in his search for Maa Sita."

For now, the little one agreed to paint and take the monkey God few steps ahead. She painted stories of success over hurdles (Sursa and Nishchari) and thank god, the project continued.

However, coupled with this happy phase were difficult times. A day came when she was adamant, "Mane nahij aavde (I won't be able to re-tell this story). The story of Hanuman dada bumping into Nishchari – another demon after Sursa on his way to Lanka. This demon caught creatures by their shadows when they flew across the seas. I had no reference painting to give her an idea of the demon. I debated with her, "Beta, you have already done this kind of a painting. She was surprised. I showed her two paintings she had already done. One of Hanumanji beginning his voyage and the other when he encounters Sursa. I said, "We just have to merge these two and the story will be conveyed." Her eyes sparkled with imagination, "But this second demon must be looking different than the first one." She sketched and re-sketched to create a demon she would name Nishchari. The result was satisfying. The budding artist was learning to use her imagination.

The story progressed with the sessions. Isha's Hanumanji had reached Lanka, fought with one more demon named Lankini, continued the search for Maa Sita, changed his appearance to look like a Brahmin and met Ravan's brother Vibhishan. He finally entered Ashok Vatika and found Maa Sita.

As things moved ahead, Isha was constantly learning to imagine new forms and frames to describe the twists and turns in the story; the ideas over compositions were becoming clearer and sense of proportion was taking place. Her strokes and curves became sharper. Her questions changed.

When we were reading verses for the 24th painting of the series, the subject for that frame was Ram preparing Vanar Sena to march towards Lanka and rescue Maa Sita. When I narrated the verse and its translation, Isha told me its meaning. I was amazed. I asked her, “Beta, have you started following Awadhi (an Indo-Aryan regional dialect in which verses of Tulsi Sundar Kand are written) She said she didn't. It was only logical, “I thought what a man would have done when he learns whereabouts of his lost wife. He would naturally ask his group to lend him a helping hand in the rescue plan.”

I understood that reading Sundarkand was making her aware of human behaviour. She could understand the link between emotions, reasoning and actions. It was clear to me why Ramayan was called a history of universal human emotions in its most natural and spontaneous form.

Her questions were pointed when we read the episode of Ravan facing his wife Mandodari, “Why did Ravan wish to have Sita when he had Mandodari?” After my usual explanation, she commented, “If Mandodari was strong and powerful then the war between Ram and Ravan would have never happened.”

The kid was becoming aware of how a queen's words were neglected by the then powerful king who inadvertently met his doom. She was growing to understand that though Mandodari was a queen, she was powerless to reverse the situation. The little mind was understanding the ways of the world and women's issues.

Ram accepting Ravan's brother Vibhishan in his group was the subject of the 28th painting. Ram's positive acceptance of everything and everyone that came to him, including a group of monkeys and bears and the kidnapper's brother himself, surprised and impressed the young mind. She was happy that Ram had faith in Vibhishan but also poignantly asked me if we should trust someone coming from dubious background in today's world. Her strokes and lines were now prompt and proportionate. She was more alert and attentive to readings. She spontaneously sketched different postures of the characters.

The last painting of the series was construction of Ram Setu — a bridge to reach Lanka. While she was giving final touches to that piece, I observed that she had not written 'Ram' on the rocks that were used to construct the bridge. I reminded her about that. And she said, “Mummy, you have done nothing in the entire project but read and write, so you write 'Ram' on the last piece. Writing was anyway your part, my part was to listen, understand, sketch and paint. And I have done all that.”

I followed her decree. Isha had matured and the distance between two hearts had been bridged.

PS : It wasn't just Rama's journey to attain his love, it turned out to be a journey of a mother-daughter's love and how they worked in beautiful sync.

By

Priya Adhyaru-Majithia

(Excerpts from notes taken down by Priya Adhyaru-Majithia, who conceptualised and documented the project by recording each of the 325 sessions)

सत्यमेव जयते

प्रधान मंत्री

Prime Minister

संदेश

मुझे प्रसन्नता है कि बेटी अंगना शाह और बेटी ईशा मजीठिया ने हनुमान चालीसा एवं सुन्दरकाण्ड के प्रसंगों को चित्रकला के माध्यम से एक नए रूप में प्रस्तुत किया है।

उनका यह प्रयास, उनकी प्रतिभा का परिचायक है, और नई पीढ़ी में हमारी प्राचीन ग्रंथों के प्रति रुची भी दर्शाता है।

अंगना और ईशा को उनके भावी प्रयोजनों के लिए हार्दिक शुभकामनाएं।

(नरेन्द्र मोदी)

नई दिल्ली

14 मार्च, 2016

सत्यमेव जयते

Message from
Chief Minister, Gujarat State

PREFACE

15 MAR 2016

The eleven-year old Angana Shah and the nine-year old Isha Majithia have completed a mammoth task of preparing pictorial documentation of two scriptures – **HANUMAN CHALISA** and **SUNDAR KAND**, respectively. Their effort is exceptional, exemplary and commendable.

Both the books depict a series of paintings that describe meaning of each and every stanza. The books have original text alongwith its translation in Gujarati, Hindi and English. I believe, these books will take our culture on an international platform in a unique way. They have made lore of scriptures available, in entertaining and easy form.

I congratulate both these girls for this pursuit. I also congratulate their parents for inculcating in their daughters right values at this tender age. The efforts made by the Mothers of these Girls – Parthivi Adhyaru Shah and Priya Adhyaru Majithia, in conceptualizing and compiling these books, are, indeed, praiseworthy.

With best wishes and blessings,

Anandiben Patel
(Anandiben Patel)

Chief Minister's Office (ISO 9001 : 2008 Certified)
3rd floor, Swarnim Sankul-1, Sachivalaya, Gandhinagar - 382 010. GUJARAT, INDIA
Phone : +91 - 79 - 23250073 - 74, Fax : +91 - 79 - 23222101 www.gujaratindia.com

Shri Morari Bapu

showered a word of praise on two girls - Angana and Isha
for their work and penned down blessings

॥ ॐ ॥
 જા. દેવો - સંવત્ ૨૦૧૫ - ૧૫મી ફેબ્રુઆરી
 આ બંને બાલિકાઓએ આ સ્પર્ધામાં ૫૨ મિનિટ
 આ બંને બાલિકાઓએ આ સ્પર્ધામાં ૫૨ મિનિટ
 આ બંને બાલિકાઓએ આ સ્પર્ધામાં ૫૨ મિનિટ
 આ બંને બાલિકાઓએ આ સ્પર્ધામાં ૫૨ મિનિટ
 આ બંને બાલિકાઓએ આ સ્પર્ધામાં ૫૨ મિનિટ
 આ બંને બાલિકાઓએ આ સ્પર્ધામાં ૫૨ મિનિટ

2-8-2015

શ્રી મોરારી બાપુ

Hindu University of America

A Unique Dimension of Hindu Thought and Traditions

March 21, 2016

It is with immense delight I received the sample pages of "ILLUSTRATIVE COMPILATION IN 5 LANGUAGES". It shows a tremendous zeal and dedication of Isha and Angana in preparing this unique compilation. Both deserve a hearty congratulations and blessings for this artistic rendition of Hanuman-Chalisa and Sundar Kand.

This project opens a whole new dimension of work and sets an example of what young people can achieve when they focus their hearts and minds on a task. A little direction, constant encouragement and an appropriate atmosphere that parents and teachers can provide can bring out the hidden talents and powers which otherwise would remain undeveloped. Isha and Angana are the beautiful examples and their parents deserve appreciation and congratulations.

Parents and teachers of young children will be encouraged and strive in their own gentle way to allow their children and students to bring out and develop their potential. All children are endowed with some God-given special talents. They manifest at physical vital, emotional, mental or spiritual levels, if a proper environment is created. Once a child discovers his/her hidden talent, that discovery will open up a whole new path for him/her to shape his /her entire life. Such a life then becomes a truly fulfilling life. My best wishes to Isha and Angana for such a life ahead.

Hindu University of America, is looking forward to a publication of this work and send best wishes that Isha and Angana should continue such work in future drawing inspiration from within themselves.

**Truly delighted,
Abhinav Dwivedi
Vice President**

चि. ईशा मजीठियाने सुंदरकाण्डके आधार पर श्री हनुमानजीकी लीला से संबंधित खास खास चित्र बनाये हैं। देखा तो बहुत ही अच्छा लगा। इस प्रकार का प्रयास भगवानका निरंतर चिंतन करने में हेतु होता है। भगवानका मुख्य उद्देश्य ही हर समय भगवानका चिन्तन कैसे हो। भगवानमें ऐसे ही बराबर उत्तरोत्तर उत्साह बढ़ाने की प्रेरणा है।

विष्णुप्रसाद

30/9/2016

Vishnuprasad Patwari
Gita Press

Gita Press is a unit of Gobind Bhawan Karyalaya. The institution's main objective is to promote and spread the principles of Sanatana Dharma, the Hindu religion among the general public by publishing Gita, Ramayana, Upanishads, Puranas, Discourses of eminent Saints and other character-building books and magazines and marketing them at highly subsidised prices. We are immensely thankful to the authorities of the institution for allowing us to use translation of Sundarkand for this picture book.

બાળક ત્રણ-ચાર વર્ષનું થતાં કાગળ ઉપર આમ-તેમ લાઈન-લીટી દોરતું થાય છે. કવચિત કોઈક બાળક પૂર્વ જન્મનાં સંસ્કાર કહો તો તે અથવા પરિવારનું વાતાવરણ કહો અથવા અંતઃસ્ફુરણાથી પ્રેરાઈ લીટી-લાઈન દોરવાથી આગળ વધી ઘરમાં રહેલ ભગવાનના ફોટાની કોપી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને તેમ કરતાં કરતાં તેની વૃત્તિ, જીજ્ઞાસા તેમજ બાળકળા ખીલીને આગળ વધે છે. પરંતુ આ ઊગતી કળાને કોઈ સાચી તેમજ ઠોસ દિશામાં એક ‘મા’ દ્વારા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તેનું પરિણામ કેવું આવે તેની પ્રતીતિ આ પુસ્તિકાઓ કરાવે છે. ૧૦ વર્ષની અંગના પાછળ તેની ‘મા’ પાર્થિવીએ તેમજ ૮ વર્ષની ઈશાની ‘મા’ પ્રિયાએ તેમની બાળકીઓને પ્રેરણા આપી; અને તદાનુસાર રામનવમીને દિવસે જન્મેલ ઈશાએ સુંદરકાંડને ચિત્રકથા રૂપે એક પુસ્તક થાય તેટલાં પ્રમાણમાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં. જ્યારે અંગનાએ હનુમાન ચાલીસાની ચોપાઈ અનુસાર ચિત્ર-રૂપ પુસ્તક તૈયાર કર્યું. જે આજે આપણી સમક્ષ આજે ઉપસ્થિત છે.

બંને નાની દીકરીઓએ તો અદ્ભૂત કાર્ય કર્યું જ છે. પરંતુ બંનેની માતાઓની - પાર્થિની તેમજ પ્રિયાને પણ હું અભિનંદુ છું. તેમની અજબ અંતઃસ્ફુરણાથી જ તેમની બાળકીઓને સાચી દિશા પ્રદર્શીત કરી તેમનામાં રહેલ આંતરિક કળા-પ્રતિભાને ઉપસાવી શક્યાં છે.

અંગના-ઈશા, બંને ભવિષ્યમાં ખૂબ ખૂબ પ્રગતિ કરી આગળ વધે અને તેમના માતા-પિતા તેમજ કુટુંબનું નામ ઉજાળે એજ અંતઃઆશિષ સહ....

અંજલી પંડ્યા
લેખક, સંસ્કૃતિ શાસ્ત્રી

I firmly believe that our children are the torch bearers of our traditions and heritage. Besides educating their minds, we must educate their hearts and souls. First and foremost seeds of our rich culture and values have to be implanted to give them the strength of character.

It gives me immense pleasure to congratulate Jay Majithia and Priya Majithia for their efforts to widen the horizon of the thought process of their daughter Isha Majithia. Isha's own introspection and depth of understanding of the sacred book has resulted into a visual treat worthy of praise. She has depicted the different shlokas of Sunderkand very beautifully and aesthetically.

At such a tender age her illustrations speak a volume of her perseverance and dedication towards her artistic pursuits. I wish Isha all the best and feel proud of our Sattvite.

Rajabhai Chandraprasad Pathak

Director,
Sattva Vikas School
Swastik Group of Schools

ધોરણ-૫ માં અભ્યાસ કરતી ઈશા મજીઠિયાના માતા-પિતા એ ત્રણ વર્ષ પહેલાં ચિત્રકળાના મોકળા મેદાનમાં સર્જન કરવાની છૂટ આપેલી તે ઈશા માટે ગર્વની બાબત છે.

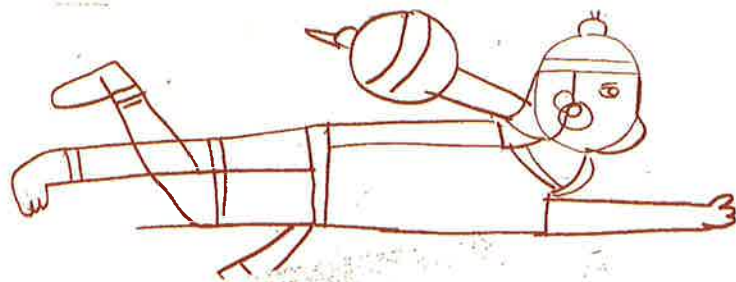
રામાયણના બધા જ કાંડોમાં સુંદરકાંડ સોહામણો અને સુંદર છે. સુંદરકાંડ ઉપર સુંદર સર્જન કરવું જરાય સહેલું નથી. સતત મહેનત સાથે દીલથી ધગશ પૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ અઘરું નથી. માતા પ્રિયા મજીઠિયા ના પ્રોત્સાહનથી આ કપરા કામની કલાકૃતિઓ કંડારવાનું કામ ઈશા મજીઠિયાએ બહુ જ પ્રેમથી સ્વિકારી લીધું. સુંદરકાંડમાંના હનુમાનની વાર્તા મમ્મી કહે. ઈશા ધ્યાનથી સાંભળે. પછી ચિતરવાનું શરૂ. હનુમાનજી તો બહુ “અજીબ” જ દોરાય. ભુલો પણ દેખાય. ભૂલો સુધારી સુંદર ચિત્રોના સર્જન શરૂ. નિર્દોષતા અને સહજતાભર્યા રેખાંકનો નિખરી આવે. પછી મન પસંદ રંગો ની પૂરણી થાય. બેકગ્રાઉન્ડ રંગ કરવાનો ઈશાને જરાક કંટાળો આવે, પણ કામ જલ્દીથી પુરુ કરવાની મહેચ્છાથી કામમાં દીલરેડી કામ કરવા લાગી જાય. વાતો કરતા મજાક કરતાં કરતાં સુંદર ૩૫ ચિત્રો થઈ ગયા. ક્યારે અઘરા ગોઠવણી વાળા ચિત્રો પણ કુનેહપૂર્વક ગોઠવી નયનરમ્ય કૃતિ ઈશા બનાવતી. લંકા દહનનું ચિત્ર ઈશાનું સૌથી પ્રિય ચિત્ર. સુંદર કલરકામ અને પાત્રની ગોઠવણી વધુ મનમોહક લાગતી. દરિયો પાર કરતાં હનુમાન અને સીતા માતા હનુમાનજીને ચૂડામણી આપતા- આ ચિત્રો પણ ઈશાને વધારે ગમતા. દરેક પ્રસંગના ચિત્રો એટલા જ સોહામણા કે નિરખતા જ રહીએ.

ટેલીવિઝન, ઈન્ટરનેટ અનેક આકાર-પ્રકારના ફોન, વિડીયોગેમ, મલ્ટીપ્લેક્ષ થિયેટરો અને સંચાર માધ્યમની ભીડ વચ્ચે આજનું બાળક અહીંથી ત્યાં લોકની જેમ અથડાઈ, કુટાઈ રહ્યું છે. ત્યારે સંસ્કૃતિ માટે ગૌરવગ્રંથ રામાયણના સુંદરકાંડના ચિત્રો નાનકડી બાળકી દોરે-પ્રદર્શન ભરે તે વિશ્વની અનોખી ઘટના કહેવાય. ઓઈલપેસ્ટલ, ઈન્ક અને પ્લાસ્ટીક કેયોન જેવા માધ્યમ વડે રચાયેલા ચિત્રો જોવા-માણવા એ પણ ગૌરવપ્રદ બાબત ગણાય. ઈશાની બાળપણે પાંગરેલી કલા પ્રવૃત્તિ યુવાનીમાં સોળેય કલાએ ખીલી ઊઠે એવી પ્રાર્થના!

કૌશિક પટેલ ‘માલવણિયા’
કિષ્ણા કલા કલમ

Kaushik Patel is an artist and trains students of painting.
He was Isha's guide for the project.

राम काज लागि तव अवतारा । सुनतहिं भयउ पर्वताकारा ॥

दो०— बलि बांधत प्रभु बाढ़ेउ सो तनु बरनि न जाइ ।
उभय धरी महं दीर्ही सात प्रदिच्छन धाइ ॥ १ ॥

चौ०— अंगद कहइ जाउं मैं पारा । जियं संसय कछु फिरती बारा ॥ १ ॥
जामवंत कह तुम सब लायक । पठइअ किमि सबही कर नायक ॥ २ ॥
कहइ रीछपति सुनु हनुमाना । का चुप साथि रहेहु बलवाना ॥ ३ ॥
पवन तनय बल पवन समाना । बुधि बिबेक बिग्यान निधाना ॥ ४ ॥
कवन सो काज कठिन जग माहीं । जो नहिं होइ तात तुम्ह पाहीं ॥ ५ ॥
राम काज लगि तव अवतारा । सुनतहिं भयउ पर्वताकारा ॥ ६ ॥
कनक बरन तन तेज बिराजा । मानहुं अपर गिरिन्ह कर राजा ॥ ७ ॥
सिंहनाद करि बारहिं बारा । लीलहिं नाघउं जलनिधि खारा ॥ ८ ॥
सहित सहाय रावनहि मारी । आनउं इहां त्रिकूट उपारी ॥ ९ ॥
जामवंत मैं पूंछउं तोही । उचित सिखावनु दीजहु मोही ॥ १० ॥
एतना करहु तात तुम्ह जाई । सीतहि देखि कहहु सुधि आई ॥ ११ ॥
तब निज भुजबल राजिवनैना । कौतुक लागि संग कपि सेना ॥ १२ ॥

पाठ प्रारंभ

श्लोक : शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदं
ब्रह्माशम्भुफणीन्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिं
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडामणिम् ॥ १ ॥

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं कुरु मानसं च ॥ २ ॥

अतुलितबलधामं हेमशैलाभदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिप्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥ ३ ॥

शांत, सनातन, अप्रमेय (प्रमाथोथी पर), निष्पाप, मोक्षरूप परम शान्ति आपनारा, ब्रह्मा, शंभु अने शेषजु द्वारा निरंतर सेवित, वेदान्त द्वारा ज्ञानवायोग्य, सर्वव्यापक, देवोमां सौथी मोटा, मायाथी मनुष्य रूपे देवानारा, समस्त पापोने हरनारा, करुणानी पाण, रघुकुलमां श्रेष्ठ तथा राजाओना शिरोमणि, राम कहेवडावनारा जगदीश्वरनी हुं वंदना करं छुं. ॥ १ ॥

हे रघुनाथजु ! हुं सत्य कहुं छुं अने वणी, आप सर्वेना अंतरात्मा ज छो (सधनुं जाणो ज छो) के मारा हृदयमां जीजु कोर्य धरुणा नथी. हे रघुकुलश्रेष्ठ ! मने आपनी निर्भरा (भरपूर) भक्ति आपो अने मारा मनने काम आदि दोषोथी रहित करो. ॥ २ ॥

अतुल जलना धाम, सोनाना पर्वत (मेरु) समान कांतियुक्त शरीरवाणा, दैत्यरूपी वन (को ध्वंस करवा) ने माटे अग्निरूप, ज्ञानीओमां अग्रगण्य, समस्त गुणोना निधान, वानरोना स्वामी, श्रीरघुनाथजुना प्रिय भक्त पवनपुत्र श्रीहनुमानजुने हुं प्रणाम करं छुं. ॥ ३ ॥

शान्त, सनातन, अप्रमेय (प्रमाणों से परे), निष्पाप, मोक्षरूप परमशान्ति देने वाले, ब्रह्मा, शम्भु और शेषजी से निरंतर सेवित, वेदान्त के द्वारा जानने योग्य, सर्वव्यापक, देवताओं में सबसे बड़े, माया से मनुष्य रूप में दिखने वाले, समस्त पापों को हरने वाले, करुणा की खान, रघुकुल में श्रेष्ठ तथा राजाओं के शिरोमणि राम कहलाने वाले जगदीश्वर की मैं वंदना करता हूँ॥१॥

हे रघुनाथजी! मैं सत्य कहता हूँ और फिर आप सबके अंतरात्मा ही हैं (सब जानते ही हैं) कि मेरे हृदय में दूसरी कोई इच्छा नहीं है। हे रघुकुलश्रेष्ठ! मुझे अपनी निर्भरा (पूर्ण) भक्ति दीजिए और मेरे मन को काम आदि दोषों से रहित कीजिए॥२॥

अतुल बल के धाम, सोने के पर्वत (सुमेरु) के समान कान्तियुक्त शरीर वाले, दैत्य रूपी वन (को ध्वंस करने) के लिए अग्नि रूप, जानियों में अग्रगण्य, संपूर्ण गुणों के निधान, वानरों के स्वामी, श्री रघुनाथजी के प्रिय भक्त पवनपुत्र श्री हनुमानजी को मैं प्रणाम करता हूँ॥३॥

I adore the Lord of the universe bearing the name of Rāma, the Chief of Raghu's line and the crest-jewel of kings, the mine of compassion, the dispeller of all sins, appearing in human form through His Māyā (deluding potency), the greatest of all gods, knowable through Vedānta (the Upaniṣads), constantly worshipped by Brahmā (the Creator), Śambhu (Lord Śiva) and Śeṣa (the serpent-god), the bestower of supreme peace in the form of final beatitude, placid, eternal, beyond the ordinary means of cognition, sinless and all-pervading. (1)

There is no other craving in my heart, O Lord of the Raghus: I speak the truth and You are the Spirit indwelling the hearts of all. Grant me intense devotion to Your feet, O crest-jewel of Raghus, and free my mind from faults like concupiscence etc. (2)

I bow to the son of the wind-god, the beloved devotee of Śrī Rāma (the Lord of the Raghus), the chief of the monkeys, the repository of all virtues, the foremost among the wise, a fire to consume the forest of the demon race, possessing a body shining as a mountain of gold and a home of immeasurable strength. (3)

जेहिं गिरि चरन देइ हनुमंता । चलेउ सो गा पाताल तुरंता ॥

चौ०— जामवंत के बचन सुहाए । सुनि हनुमंत हृदय अति भाए ॥
तब लगि मोहि परिखेहु तुम्ह भाई । सहि दुख कंद मूल फल खाई ॥ १ ॥
जब लगि आवौं सीतहि देखी । होइहि काजु मोहि हरष बिसेषी ॥
यह कहि नाइ सबन्हि कहूँ माथा । चलेउ हरषि हियँ धरि रघुनाथा ॥ २ ॥
सिंधु तीर एक भूधर सुंदर । कौतुक कूदि चढ़ेउ ता ऊपर ॥
बार बार रघुबीर सँभारी । तरकेउ पवनतनय बल भारी ॥ ३ ॥
जेहि गिरि चरन देइ हनुमंता । चलेउ सो गा पाताल तुरंता ॥
जिमि अमोघ रघुपति कर बाना । एही भाँति चलेउ हनुमाना ॥ ४ ॥
जलनिधि रघुपति दूत बिचारी । तँ मैनाक होहि श्रमहारी ॥ ५ ॥

जाम्बवानां सुंदर वचनो सांभलीने हनुमानजुना हृदयने ते घलां १ गम्यां . (ते ओल्या -) हे भाई ! तमे लोको दुःख वेठीने, कंद-मूल-फल खाईने त्यां सुधी मारी वाट भेजे के - ॥ १ ॥

१५५ सुधी हुं सीताजुने भोईने (पाछे) न आवुं. कार्य अवश्य थशे, कारण के मने घशे १ हर्ष थई रह्यो छे. आम कडीने अने सर्वेने शीश नमावीने तथा हृदयमां श्रीरघुनाथजुने धारण करीने हनुमानजु हट्पाईने याल्या. ॥ २ ॥

समुद्र तटे अेक सुंदर पर्वत हतो. हनुमानजु रमतमां १ (अनायासे १) कूटीने तेनी उपर १ई चढ्या अने वारंवार श्रीरघुवीरनुं स्मरण करीने अत्यंत अणवान हनुमानजु तेना परथी मोटा वेगथी कूट्या (उछल्यो) ॥ ३ ॥

१ पर्वत परथी हनुमानजु पग मूकीने याल्या (जेना परथी तेमछे छलांग लगावी), ते तत्त १ पातालमां धसी पड्यो. जेम श्रीरघुनाथजुनुं अमोघ बाण याले छे, तेवी १ रीते हनुमानजु याल्या. ॥ ४ ॥

समुद्रते तेमने श्रीरघुनाथजुना दूत समजुने मैनाक पर्वतने कछुं के हे मैनाक ! तुं अेमनो थाक उतारनार अण (अर्थात् पोताना उपर अेमने विश्राम आप). ॥ ५ ॥

जाम्बवान् के सुंदर वचन सुनकर हनुमान्जी के हृदय को बहुत ही भाए। (वे बोले -) हे भाई! तुम लोग दुःख सहकर, कन्द-मूल-फल खाकर तब तक मेरी राह देखना ॥ १ ॥

जब तक मैं सीताजी को देखकर (लौट) न आऊँ। काम अवश्य होगा, क्योंकि मुझे बहुत ही हर्ष हो रहा है। यह कहकर और सबको मस्तक नवाकर तथा हृदय में श्री रघुनाथजी को धारण करके हनुमान्जी हर्षित होकर चले ॥ २ ॥

समुद्र के तीर पर एक सुंदर पर्वत था। हनुमान्जी खेल से ही (अनायास ही) कूदकर उसके ऊपर जा चढ़े और बार-बार श्रीरघुवीर का स्मरण करके अत्यंत बलवान् हनुमान्जी उस पर से बड़े वेग से उछले ॥ ३ ॥

जिस पर्वत पर हनुमान्जी पैर रखकर चले (जिस पर से वे उछले), वह तुरंत ही पाताल में धँस गया। जैसे श्री रघुनाथजी का अमोघ बाण चलता है, उसी तरह हनुमान्जी चले ॥ ४ ॥

समुद्र ने उन्हें श्री रघुनाथजी का दूत समझकर मैनाक पर्वत से कहा कि हे मैनाक! तू इनकी थकावट दूर करने वाला हो (अर्थात् अपने ऊपर इन्हें विश्राम दे) ॥ ५ ॥

Hanumān was much delighted at heart to hear the heartening speech of Jāmbavān. He said, "Suffering hardships and living on bulbs, roots and fruits, wait for me, brethren, till I return after seeing Sitā. I am sure our object will be accomplished as I feel very cheerful." So saying and after bowing his head to them all he set out full of joy with an image of Śrī Rāma (the Lord of the Raghus) enshrined in his heart. There was a beautiful hill on the sea-coast; he lightly sprang on to its top. And invoking the Hero of Raghus line again and again, the son of the wind-god took a leap with all his might. The hill on which Hanumān planted his foot while leaping sank down immediately into the nethermost region (Pātāla). Hanumān sped forth in the same way as the unerring shaft of Śrī Rāma (the Lord of the Raghus). Knowing him to be Śrī Rāma's emissary, the deity presiding over the ocean spoke to mount Maināka, * "Relieve him of his fatigue, O Maināka (by allowing him to rest on you)." (1—5)

सत जोजन तेहिं आनन कीन्हा । अति लघु रूप पवनसुत लीन्हा ॥

દો— હનૂમાન તેહિ પરસા કર પુનિ કીન્હ પ્રનામ ।

રામ કાજુ કીન્હેં બિનુ મોહિ કહાં બિશ્રામ ॥ ૧ ॥

ચૌ— જાત પવનસુત દેવન્હ દેખા । જાનેં કહું બલ બુદ્ધિ બિસેષા ॥
સુરસા નામ અહિન્હ કે માતા । પઠઝિન્હ આઝ કહી તેહિં બાતા ॥ ૧ ॥
આજુ સુરન્હ મોહિ દીન્હ અહારા । સુનત બચન કહ પવનકુમારા ॥
રામ કાજુ કરિ ફિરિ મેં આવૌં । સીતા કઝ સુધિ પ્રભુહિ સુનાવૌં ॥ ૨ ॥
તબ તવ બદન પૈઠિહઝં આઈ । સત્ય કહઝં મોહિ જાન દે માઈ ॥
કવનેહું જતન દેઝ નહિં જાના । ગ્રસસિ ન મોહિ કહેઝ હનુમાના ॥ ૩ ॥
જોજન ભરિ તેહિં બદનુ પસારા । કપિ તનુ કીન્હ દુગુન બિસ્તારા ॥
સોરહ જોજન મુખ તેહિં ઠયઝ । તુરત પવનસુત ભક્તિસ ભયઝ ॥ ૪ ॥
જસ જસ સુરસા બદનુ બઢાવા । તાસુ દૂન કપિ રૂપ દેખાવા ॥
સત જોજન તેહિં આનન કીન્હા । અતિ લઘુ રૂપ પવનસુત લીન્હા ॥ ૫ ॥
બદન પઝિઠિ પુનિ બાહેર આવા । માગા બિદા તાહિ સિરુ નાવા ॥
મોહિ સુરન્હ જેહિ લાગિ પઠાવા । બુધિ બલ મરમુ તોર મેં પાવા ॥ ૬ ॥

હનુમાનજીએ તેને હાથથી સ્પર્શ કર્યો, પછી પ્રણામ કરીને કહ્યું - ભાઈ ! શ્રીરામચન્દ્રજીનું કાર્ય કર્યા વિના મને વિશ્રામ ક્યાં ? ॥ ૧ ॥

દેવોએ પવનપુત્ર હનુમાનજીને જતાં જોયા, તેમનાં વિશિષ્ટ બળ-બુદ્ધિની પરીક્ષા માટે તેમણે સુરસા નામે સર્પોની માતાને મોકલી, તેણીએ આવીને હનુમાનજીને કહ્યું - ॥ ૧ ॥

આજે દેવોએ મને ભોજન આપ્યું છે. આ વચન સાંભળીને પવનકુમાર હનુમાનજીએ કહ્યું - શ્રીરામજીનું કાર્ય કરીને હું પાછો વળું અને સીતાજીના ખબર પ્રભુને સંભળાવી દઉં, ॥ ૨ ॥

પછી હું આવીને તમારા મુખમાં પેસી જઈશ (તમે મને ખાઈ જજે). હે માતા ! હું સત્ય કહું છું, અત્યારે મને જવા દે. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે તેણે જવા ન દીધા, ત્યારે હનુમાનજીએ કહ્યું - તો પછી મને ખાઈ જ લે ને ! ॥ ૩ ॥

તેણીએ યોજન જેટલું (ચાર ગાઉ) મુખ ફેલાવ્યું; ત્યારે હનુમાનજીએ પોતાના શરીરને તેનાથી બમણું વધારી દીધું. તેણીએ સોળ યોજનનું મુખ કર્યું. હનુમાનજી તરત જ બગીચા યોજનના થઈ ગયા. ॥ ૪ ॥

જેમ જેમ સુરસા મુખનો વિસ્તાર વધારતી હતી, હનુમાનજી તેનાથી બમણું રૂપ બતાવતા હતા. તેણીએ સો યોજન (ચારસો ગાઉ)નું મુખ કર્યું, ત્યારે હનુમાનજીએ ઘણું જ નાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું; ॥ ૫ ॥

અને તેઓ તેના મુખમાં પેસીને (તરત જ) પાછા બહાર નીકળી આવ્યા અને તેને શીશ બમાવીને વિદાય માગવા લાગ્યા. ત્યારે તેણીએ કહ્યું - મેં તમારાં બુદ્ધિ - બળનો ભેદ પામી લીધો; જેના માટે દેવોએ મને મોકલી હતી; ॥ ૬ ॥

हनुमान्जी ने उसे हाथ से छू दिया, फिर प्रणाम करके कहा- भाई! श्री रामचंद्रजी का काम किए बिना मुझे विश्राम कहाँ?॥1॥

देवताओं ने पवनपुत्र हनुमान्जी को जाते हुए देखा। उनकी विशेष बल-बुद्धि को जानने के लिए (परीक्षार्थ) उन्होंने सुरसानामक सर्पों की माता को भेजा, उसने आकर हनुमान्जी से यह बात कही-॥1॥

आज देवताओं ने मुझे भोजन दिया है। यह वचन सुनकर पवनकुमार हनुमान्जी ने कहा- श्री रामजी का कार्य करके मैं लौट आऊँ और सीताजी की खबर प्रभु को सुना दूँ॥2॥

तब मैं आकर तुम्हारे मुँह में घुस जाऊँगा (तुम मुझे खा लेना)। हे माता! मैं सत्य कहता हूँ, अभी मुझे जाने दे। जब किसी भी उपाय से उसने जाने नहीं दिया, तब हनुमान्जी ने कहा- तो फिर मुझे खा न ले॥3॥

उसने योजनभर (चार कोस में) मुँह फैलाया। तब हनुमान्जी ने अपने शरीर को उससे दूना बढ़ा लिया। उसने सोलह योजन का मुख किया। हनुमान्जी तुरंत ही बत्तीस योजन के हो गए॥4॥

जैसे-जैसे सुरसा मुख का विस्तार बढ़ाती थी, हनुमान्जी उसका दूना रूप दिखलाते थे। उसने सौ योजन (चार सौ कोस का) मुख किया। तब हनुमान्जी ने बहुत ही छोटा रूप धारण कर लिया॥5॥

और उसके मुख में घुसकर (तुरंत) फिर बाहर निकल आए और उसे सिर नवाकर विदा माँगने लगे। (उसने कहा-) मैंने तुम्हारे बुद्धि-बल का भेद पा लिया, जिसके लिए देवताओं ने मुझे भेजा था॥6॥

Hanumān simply touched the mountain with his hand and then made obeisance to it saying, "There can be no rest for me till I have accomplished Śrī Rama's work." (1) The gods saw the son of the wind - god sweeping along; and in order to test his extraordinary strength and intelligence they sent Surasā, a mother of serpents, who came near him and said: "The gods have provided me a meal today." On hearing these words the son of the wind-god said in reply, "Let me return after accomplishing Śrī Rāma's errand and tell my lord the news of Sitā. Then I will approach you and enter your mouth; I tell you the truth. Mother, only let me go now." When, however, she would not let him go on any account, Hanumān said, "Then why not devour me?" She distended her mouth to a distance of eight miles, while the chief of monkeys grew double the size of her mouth. She stretched her mouth to a circumference of a hundred and twenty-eight miles, and the son of the wind-god immediately took a form covering two hundred and fifty-six miles. Even as Surasā expanded her jaws the chief of the monkeys manifested a form twice as large as her mouth. When she further expanded her mouth eight hundred miles wide, the son of the wind-god assumed a very minute form, by which he entered her mouth and came out again and bowing his head to her begged leave to proceed. "I have gauged the extent of your wit and strength, the errand for which the gods had despatched me. (1—6)

निश्चरि एक सिंधु महुँ रहई। करि माया नभु के खग गहई ॥

દો०— રામ કાજુ સબુ કરિહહુ તુમ્હ બલ બુદ્ધિ નિધાન ।
આસિષ દેઝ ગઈ સો હરષિ ચલેઝ હનુમાન ॥ ૨ ॥

ચૌ०— નિસિચરિ એક સિંધુ મહું રહઈ । કરિ માયા નમ્હુ કે યગ ગહઈ ॥
જીવ જંતુ જે ગગન ઝડાઈ । જલ બિલોકિ તિન્હ કે પરિછાઈ ॥ ૧ ॥
ગહઝ છાઈ સક સો ન ઝડાઈ । એહિ બિધિ સદા ગગનચર ઝાઈ ॥
સોઝ છલ હનુમાન કહું કીન્હા । તામ્હુ કપટુ કપિ તુરતહિ ચીન્હા ॥ ૨ ॥
તાહિ મારિ મારુતસુત બીરા । બારિધિ પાર ગયઝ મતિધીરા ॥
તહાં જાઝ દેચી બન સોભા । ગુંજત ચંચરીક મધુ લોભા ॥ ૩ ॥
નાના તરુ ફલ ફૂલ સુહાણ । યગ મૃગ બંદ દેચિ મન ભાણ ॥
સૈલ બિસાલ દેચિ એક આગે । તા પર ધાઝ ચઢેઝ ભય ત્યાગે ॥ ૪ ॥
ઝમા ન કછુ કપિ કે અધિકાઈ । પ્રમ્હુ પ્રતાપ જો કાલહિ ઝાઈ ॥
ગિરિ પર ચઢિ લંકા તેહિ દેચી । કહિ ન જાઝ અતિ દુર્ગ બિસેષી ॥ ૫ ॥
અતિ ઝતંગ જલનિધિ ચહુ પાસા । કનક કોટ કર પરમ પ્રકાસા ॥ ૬ ॥

તમે શ્રીરામચન્દ્રજીનાં સર્વે કાર્ય કરશો, કેમકે તમે બળ-બુદ્ધિના ભંડાર છો. આ આશીર્વાદ આપીને તે ચાલી ગઈ; પછી હનુમાનજી હર્ષિત થઈને ચાલ્યા. ॥ ૨ ॥

સમુદ્રમાં એક રાક્ષસી રહેતી હતી. તે માયા કરીને આકાશમાંથી ઊડતાં પંખીઓને પકડી લેતી હતી. આકાશમાં જે જીવ-જંતુ ઊડ્યા કરતાં હતાં, તેમનો પડછાયો ખેંચીને તે, ॥ ૧ ॥

એ પડછાયાને પકડી લેતી હતી; તેથી તે ઊડી શકતાં ન હતાં (અને જળમાં પડી જતાં હતાં). આ પ્રમાણે તે કાયમ આકાશમાં ઊડનારા જીવોને ખાઈ જતી હતી. તેથીએ એ જ છળ હનુમાનજી સાથે પણ કર્યું. હનુમાનજીએ તરત જ તેનું કપટ ઓળખી લીધું. ॥ ૨ ॥

પવનપુત્ર ધીરબુદ્ધિ વીર હનુમાનજી તેને મારીને સમુદ્રની પાર ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે વનની શોભા ખેંચી. મધુ(પુષ્પરસ)ના લોભે ભમરા ગુંજન કરી રહ્યા હતા. ॥ ૩ ॥

અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ ફળ - ફૂલથી શોભિત છે. પક્ષી અને પશુઓના સમૂહને ખેંચીને તે તેઓ મનમાં ઘણા જ પ્રસન્ન થયા. સામે એક વિશાળ પર્વતને ખેંચીને હનુમાનજી ભય ત્યાગીને તેના પર ઊડીને જઈ ચઢ્યા. ॥ ૪ ॥

(શિવજી કહે છે -) હે ઉમા ! આમાં વાનર હનુમાનની કંઈ મોટાઈ નથી. આ તો પ્રભુનો પ્રતાપ છે, જે જાળને પણ ખાઈ જાય છે. પર્વત પર ચઢીને તેમણે લંકા ખેંચી. ઘણો જ મોટો કિલ્લો છે, એટલો મોટો કે કંઈ કહી ના શકાય. ॥ ૫ ॥

તે અત્યંત ઊંચો છે, તેની ચારેય કોર સમુદ્ર છે. સોનાના કોટ(વંડા)નો પરમ પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે. ॥ ૬ ॥

तुम श्री रामचंद्रजी का सब कार्य करोगे, क्योंकि तुम बल-बुद्धि के भंडार हो। यह आशीर्वाद देकर वह चली गई, तब हनुमान्जी हर्षित होकर चले॥2॥

समुद्र में एक राक्षसी रहती थी। वह माया करके आकाश में उड़ते हुए पक्षियों को पकड़ लेती थी। आकाश में जो जीव-जंतु उड़ा करते थे, वह जल में उनकी परछाईं देखकर॥1॥

उस परछाईं को पकड़ लेती थी, जिससे वे उड़ नहीं सकते थे (और जल में गिर पड़ते थे) इस प्रकार वह सदा आकाश में उड़ने वाले जीवों को खाया करती थी। उसने वही छल हनुमान्जी से भी किया। हनुमान्जी ने तुरंत ही उसका कपट पहचान लिया॥2॥

पवनपुत्र धीरबुद्धि वीर श्री हनुमान्जी उसको मारकर समुद्र के पार गए। वहाँ जाकर उन्होंने वन की शोभा देखी। मधु (पुष्प रस) के लोभ से भौरे गुंजार कर रहे थे॥3॥

अनेकों प्रकार के वृक्ष फल-फूल से शोभित हैं। पक्षी और पशुओं के समूह को देखकर तो वे मन में (बहुत ही) प्रसन्न हुए। सामने एक विशाल पर्वत देखकर हनुमान्जी भय त्यागकर उस पर दौड़कर जा चढ़े॥4॥

(शिवजी कहते हैं-) हे उमा! इसमें वानर हनुमान् की कुछ बड़ाई नहीं है। यह प्रभु का प्रताप है, जो काल को भी खा जाता है। पर्वत पर चढ़कर उन्होंने लंका देखी। बहुत ही बड़ा किला है, कुछ कहा नहीं जाता॥5॥ वह अत्यंत ऊँचा है, उसके चारों ओर समुद्र है। सोने के परकोटे (चहारदीवारी) का परम प्रकाश हो रहा है॥6॥

“You will accomplish all the work of Śrī Rāma, a storehouse that you are of strength and intelligence.” Having blessed Hanumān she departed and Hanumān too joyfully resumed his journey (through the air). (2)

There was a demoness who dwelt in the ocean and would catch the birds in the air by conjuring tricks. Seeing on the surface of the water the reflection of the creature that coursed in the air she would catch it and the bird was unable to move. In this way she would devour birds everyday. She employed the same trick against Hanumān, but the chief of monkeys at once saw through her game. The valiant son of the wind-god dispatched her and swept across the ocean, resolute of mind as he was. Reaching the other shore he gazed on the loveliness of the forest with the bees humming in quest of honey. Trees of various kinds looked charming with fruits and flowers; and he was particularly delighted at heart to see the numerous birds and beasts. Beholding a huge mountain ahead of him, he fearlessly ran up to its summit. The chief of the monkeys, O Uma (Pārvatī), deserved no credit for it: it was all attributable to the glory of the Lord, who devours Death himself. Climbing up the hill he surveyed Laṅkā, a most marvellous fortress that defied description. It was very high and was enclosed by the ocean on all sides. The ramparts of gold shed great lustre all round. (1—6)

छं०— कनक कोट बिचित्र मनि कृत सुंदरायतना घना ।
 चउहट्ट हट्ट सुबट्ट बीथीं चारु पुर बहु बिधि बना ॥
 गज बाजि खच्चर निकर पदचर रथ बरूथन्हि को गनै ।
 बहुरूप निसिचर जूथ अतिबल सेन बरनत नहिं बनै ॥ १ ॥
 बन बाग उपबन बाटिका सर कूप बापीं सोहहीं ।
 नर नाग सुर गंधर्ब कन्या रूप मुनि मन मोहहीं ॥
 कहुं माल देह बिसाल सैल समान अतिबल गर्जहीं ।
 नाना अखारेन्ह भिरहिं बहु बिधि एक एकन्ह तर्जहीं ॥ २ ॥
 करि जतन भट कोटिन्ह बिकट तन नगर चहुं दिसि रच्छहीं ।
 कहुं महिष मानुष धेनु खर अज खल निसाचर भच्छहीं ॥
 एहि लागि तुलसीदास इन्ह की कथा कछु एक है कही ।
 रघुबीर सर तीरथ सरीरन्हि त्यागि गति पैहहिं सही ॥ ३ ॥

વિચિત્ર મણિઓથી જડેલો સોનાનો કોટ છે, તેની અંદર ઘણાં જ સુંદર-સુંદર ઘર છે. ચાર રસ્તાઓ, બજાર, સુંદર માર્ગો અને શેરીઓ છે; સુંદર નગર અનેક પ્રકારે શણગારેલું છે. હાથી, ઘોડા, ખચ્ચરોના સમૂહ તથા પગપાળા (પાયદળ) અને રથોના સમૂહોને કોણ ગણી શકે છે ! અનેક પ્રકારનાં રાક્ષસોનાં ઘનો છે, તેમની અત્યંત બળશાળી સેના વર્ણવી જ શકાતી નથી. ॥ ૧ ॥

વન, બાગ, ઉપવન, ફૂલવાડી, તળાવ, કૂવા અને વાવડીઓ સુશોભિત છે. મનુષ્ય, નાગ, દેવો અને ગંધર્વોની કન્યાઓ પોતાના સૌન્દર્યથી મુનિઓનાંચ મનને મોહી લે છે. ક્યાંક પર્વત સમાન વિશાળ શરીરવાળા ઘણા જ બળવાન મલ્લ (પહેલવાન) ગરજી રહ્યા છે. તેઓ અનેક અપાડાઓમાં અનેક પ્રકારે ભીડાય છે અને એકબીજાને લલકારે છે. ॥ ૨ ॥

ભયંકર શરીરવાળા કરોડો યોદ્ધા યત્ન કરીને (ઘણી ચોકસાઈથી) નગરની ચારેય દિશાઓમાં (સર્વે બાજુથી) રખેવાળી કરે છે. ક્યાંક દુષ્ટ રાક્ષસ ભેંસો, મનુષ્યો, ગાયો, ગદેડાં અને બકરાઓને ખાઈ રહ્યા છે. તુલસીદાસે આની કથા એટલા માટે કંઈક ટૂંકમાં જ કહી છે કે તે (રાક્ષસો) ચોક્કસ શ્રીરામચન્દ્રજીના બાણરૂપી તીર્થમાં શરીરોને ત્યાગીને પરમગતિને પામશે. ॥ ૩ ॥

વિચિત્ર મણિયોં સે જड़ा हुआ सोने का परकोटा है, उसके अंदर बहुत से सुंदर-सुंदर घर हैं। चौराहे, बाजार, सुंदर मार्ग और गलियाँ हैं, सुंदर नगर बहुत प्रकार से सजा हुआ है। हाथी, घोड़े, खच्चरों के समूह तथा पैदल और रथों के समूहों को कौन गिन सकता है! अनेक रूपों के राक्षसों के दल हैं, उनकी अत्यंत बलवती सेना वर्णन करते नहीं बनती ॥ 1 ॥

वन, बाग, उपवन (बगीचे), फूलवाड़ी, तालाब, कुएँ और बावनियाँ सुशोभित हैं। मनुष्य, नाग, देवताओं और गंधर्वों की कन्याएँ अपने सौंदर्य से मुनियों के भी मन को मोहे लेती हैं। कहीं पर्वत के समान विशाल शरीर वाले बड़े ही बलवान् मल्ल (पहलवान) गरज रहे हैं। वे अनेकों अखाड़ों में बहुत प्रकार से भिड़ते और एक-दूसरे को ललकारते हैं ॥ 2 ॥

भयंकर शरीर वाले करोड़ों योद्धा यत्न करके (बड़ी सावधानी से) नगर की चारों दिशाओं में (सब ओर से) रखवाली करते हैं। कहीं दुष्ट राक्षस भैंसों, मनुष्यों, गायों, गदहों और बकरों को खा रहे हैं। तुलसीदास ने इनकी कथा इसलिए कुछ थोड़ी सी कही है कि ये निश्चय ही श्री रामचंद्रजी के बाण रूपी तीर्थ में शरीरों को त्यागकर परमगति पावेंगे ॥ 3 ॥

The charming city was enclosed by a fortification wall of gold inlaid with precious stones of various kinds, and contained many beautiful houses, cross roads, bazars, lovely streets and lanes, and was decorated in everyway. Who could count the multitudes of elephants, horses and mules, the crowds of foot soldiers and chariots and the troops of demons of every shape—a formidable host beyond all description? Groves and orchards, gardens and parks, lakes and also wells, big and small, looked charming; daughters of human beings, Nāgas, gods and Gandharvas (celestial musicians) enraptured with their beauty the minds of even hermits. Here roared mighty wrestlers endowed with huge mountainlike forms. They grappled with one another in many ways in different courts and challenged one another to a duel. Myriads of champions possessing frightful forms sedulously guarded the city on all sides. Elsewhere the vile demons feasted on buffaloes, human beings, cows, donkeys and goats. Tulasidāsa has briefly told their story only because they will drop their bodies at the sanctuary of Śrī Rāma's arrows and thereby attain the supreme state. (1—3)

मुठिका एक महा कपि हनी। रुधिर बमत धरनीं ढनमनी।।

दो०— पुर रखवारे देखि बहु कपि मन कीन्ह बिचार।

अति लघु रूप धरौं निसि नगर करौं पइसार ॥ ३ ॥

चौ०— मसक समान रूप कपि धरी। लंकहि चलेउ सुमिरि नरहरी ॥
नाम लंकिनी एक निसिचरी। सो कह चलेसि मोहि निंदरी ॥ १ ॥
जानेहि नहीं मरमु सठ मोरा। मोर अहार जहाँ लगि चोरा ॥
मुठिका एक महा कपि हनी। रुधिर बमत धरनीं ढनमनी ॥ २ ॥
पुनि संभारि उठी सो लंका। जोरि पानि कर बिनय ससंका ॥
जब रावनहि ब्रह्म बर दीन्हा। चलत बिरंचि कहा मोहि चीन्हा ॥ ३ ॥
बिकल होसि तैं कपि कें मारे। तब जानेसु निसिचर संघारे ॥
तात मोर अति पुन्य बहूता। देखेउँ नयन राम कर दूता ॥ ४ ॥

નગરના બહુસંખ્યક રખેવાળોને જોઈને હનુમાનજીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે અત્યંત નાનું રૂપ ધરું અને રાત્રિના સમયે નગરમાં પ્રવેશ કરું. ॥૩ ॥

હનુમાનજી મચ્છર સમાન (નાનકડું) રૂપ ધારણ કરીને નરસિંહરૂપે લીલા કરનારા પુરુષસિંહ રામ અને લક્ષ્મણનું સ્મરણ કરીને લંકાએ ચાલ્યા. (લંકાના દ્વાર ઉપર) લંકિની નામની એક રાક્ષસી રહેતી હતી. તે બોલી - મારો અનાદર કરીને (મને પૂછ્યા વિના) ક્યાં ચાલ્યો જઈ રહ્યો છે ? ॥૧ ॥

હે મૂર્ખ ! તેં મારો ભેદ નથી જાણ્યો ? જ્યાં સુધી (જેટલા) ચોર છે, તે સર્વે મારા આહાર છે. મહાકપિ હનુમાનજીએ તેને એક ઠૂસો માર્યો, જેનાથી તે લોહીની ઊલટી કરતાં પૃથ્વી પર ઢળી પડી. ॥૨ ॥

તે લંકિની પછી સંભાળીને ઊઠી અને ભયને લીધે હાથ જોડીને વિનંતી કરવા લાગી. (તે બોલી) રાવણને જ્યારે બ્રહ્માજીએ વર આપ્યો હતો, ત્યારે જતી વખતે તેમણે મને રાક્ષસોના વિનાશની આ ઓળખાણ આપી દીધી હતી કે - ॥૩ ॥

જ્યારે તું વાનરના મારવાથી વ્યાકુળ થઈ જાય, ત્યારે તું રાક્ષસોનો સંહાર થયો જાણી લેજે. હે તાત ! મારાં અત્યંત મોટાં પુણ્ય છે. કે હું શ્રીરામચન્દ્રજીના દૂત (આપ)ને નેત્રોથી જોવા પામી. ॥૪ ॥

नगर के बहुसंख्यक रखवालों को देखकर हनुमान्जी ने मन में विचार किया कि अत्यंत छोटा रूप धरूँ और रात के समय नगर में प्रवेश करूँ॥३॥

હનુમાનજી મચ્છર કે સમાન (છોટા સા) રૂપ ધારણ કર નર રૂપ સે લીલા કરને વાલે ભગવાન્ શ્રી રામચંદ્રજી કા સ્મરણ કરકે લંકા કો ચલે (લંકા કે દ્વાર પર) લંકિની નામ કી એક રાક્ષસી રહતી થી। વહ બોલી- મેરા નિરાદર કરકે (બિના મુઝસે પૂછે) કહાં ચલા જા રહા હૈ? ॥૧ ॥

હે મૂર્ખ! તૂને મેરા ભેદ નહીં જાના જહાં તક (જિતને) ચોર હૈ, વે સબ મેરે આહાર હૈ। મહાકપિ હનુમાનજી ને ડસે એક ઠૂસા મારા, જિસસે વહ ખૂન કી ડલટી કરતી હુઈ પૃથ્વી પર લુઢક પડી ॥૨ ॥

વહ લંકિની ફિર અપને કો સંભાલકર ડઠી ઓર ડર કે મારે હાથ જોડકર વિનતી કરને લગી। (વહ બોલી-) રાવણ કો જબ બ્રહ્માજી ને વર દિયા થા, તબ ચલતે સમય ડન્હાંને મુઝે રાક્ષસોં કે વિનાશ કી યહ પહચાન બતા દી થી કિ- ॥૩ ॥

જબ તૂ બંદર કે મારને સે વ્યાકુલ હો જાણ, તબ તૂ રાક્ષસોંકા સંહાર હુઆ જાન લેના। હે તાત! મેરે બડે પુણ્ય હૈ, જો મેં શ્રી રામચંદ્રજી કે દૂત (આપ) કો નેત્રોં સે દેખ પાઈ ॥૪ ॥

Seeing a host of guards defending the city, the chief of the monkeys thought to himself, "Let me assume a very minute form and enter the city at night." (3)

Hanumān assumed a form as small as a gnat and, invoking the Lord in human semblance (Bhagavān Śrī Rāma), headed towards Laṅkā. (At the gateway of Laṅkā) lived a demoness, Laṅkinī by name. "Where should you be going heedless of me?" she said. "Fool, have you not been able to know who I am? Every thief hereabout is my food." The great monkey dealt her such a blow with his fist that she toppled down vomiting blood. Then, recovering herself, Laṅkā (Laṅkinī), stood up, and joining her palms in dismay, humbly addressed him, "When Brahmā granted Rāvaṇa the boon he had asked for, the Creator furnished me with the following clue (to the extermination of the demon race) while departing:—'When you get discomfited by a blow from a monkey, know that all is over with the demon race.' I must have earned very great merit, dear Hanumān, that I have been blessed with the sight of Śrī Rāma's own messenger. (1—4)

प्रबिसि नगर कीजे सब काजा । हृदयँ राखि कोसलपुर राजा ॥

दो०— तात स्वर्ग अपबर्ग सुख धरिअ तुला एक अंग ।
तूल न ताहि सकल मिलि जो सुख लव सतसंग ॥ ४ ॥

चौ०— प्रबिसि नगर कीजे सब काजा । हृदयँ राखि कोसलपुर राजा ॥
गरल सुधा रिपु करहिं मिताई । गोपद सिंधु अनल सितलाई ॥ १ ॥
गरुड़ सुमेरु रेनु सम ताही । राम कृपा करि चितवा जाही ॥
अति लघु रूप धरेउ हनुमाना । पैठा नगर सुमिरि भगवाना ॥ २ ॥
मंदिर मंदिर प्रति करि सोधा । देखे जहँ तहँ अगनित जोधा ॥
गयउ दसानन मंदिर माहीं । अति बिचित्र कहि जात सो नाही ॥ ३ ॥
सयन किँ देखि कपि तेही । मंदिर महुँ न दीखि बैदेही ॥
भवन एक पुनि दीख सुहावा । हरि मंदिर तहँ भिन्न बनावा ॥ ४ ॥

હે તાત! સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં સર્વે સુખોને ત્રાણવાના એક પલ્લામાં મૂકવામાં આવે, તો પણ તે સર્વે મળીને (બીજા પલ્લામાં રાખેલા) તે સુખોની બરાબર નથી થઈ શકતાં, જે લવમાત્રના (ક્ષણમાત્ર)ના સત્સંગથી થાય છે. ॥ ૪ ॥

અયોધ્યાપુરીના રાજા શ્રીરઘુનાથજીને હૃદયમાં રાખીને નગરમાં પ્રવેશીને સર્વે કાર્ય કર્તો. જેને શ્રીરામચન્દ્રજીએ એક વાર કૃપા કરીને ખેંચ લીધો. તેની સાથે શત્રુ પણ મિત્રતા કરવા માંડે છે, એને માટે વિષ અમૃત થઈ જાય છે, સમુદ્ર ગાયત્રી ખરી જેટલો થઈ જાય છે, અગ્નિમાં શીતળતા આવી જાય છે. ॥ ૧ ॥

અને હે ગરુડજી! સુમેરુ પર્વત એને માટે રજ સમાન થઈ જાય છે, પછી હનુમાનજીએ ઘણું જ નાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને ભગવાનનું સ્મરણ કરીને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ॥ ૨ ॥

તેમણે એકએક (પ્રત્યેક) મહેલમાં તપાસ કરી. જ્યાં - ત્યાં અસંખ્ય યોદ્ધા જોયા. પછી તે રાવણના મહેલમાં ગયા. તે અત્યંત વિચિત્ર હતો, જેનું વર્ણન નથી થઈ શકતું. ॥ ૩ ॥

હનુમાનજીએ તેને (રાવણને) શયન કરતાં જોયો; પરંતુ મહેલમાં જાનકીજી જોવામાં ન આવ્યાં. પછી એક સુંદર મહેલ દેખાયો; જ્યાં ભગવાનનું એક બૃહ્દં મંદિર પણ બનેલું હતું. ॥ ૪ ॥

हे तात! स्वर्ग और मोक्ष के सब सुखों को तराजू के एक पलड़े में रखा जाए, तो भी वे सब मिलकर (दूसरे पलड़े पर रखे हुए) उस सुख के बराबर नहीं हो सकते, जो लव (क्षण) मात्र के सत्संग से होता है॥4॥

अयोध्यापुरी के राजा श्री रघुनाथजी को हृदय में रखे हुए नगर में प्रवेश करके सब काम कीजिए। उसके लिए विष अमृत हो जाता है, शत्रु मित्रता करने लगते हैं, समुद्र गाय के खुर के बराबर हो जाता है, अग्नि में शीतलता आ जाती है॥1॥

और हे गरुडजी! सुमेरु पर्वत उसके लिए रज के समान हो जाता है, जिसे श्री रामचंद्रजी ने एक बार कृपा करके देख लिया। तब हनुमान्जी ने बहुत ही छोटा रूप धारण किया और भगवान् का स्मरण करके नगर में प्रवेश किया॥2॥

उन्होंने एक-एक (प्रत्येक) महल की खोज की। जहाँ-तहाँ असंख्य योद्धा देखे। फिर वे रावण के महल में गए। वह अत्यंत विचित्र था, जिसका वर्णन नहीं हो सकता॥3॥

हनुमान्जी ने उस (रावण) को शयन किए देखा, परंतु महल में जानकीजी नहीं दिखाई दीं। फिर एक सुंदर महल दिखाई दिया। वहाँ (उसमें) भगवान् का एक अलग मंदिर बना हुआ था॥4॥

“In one scale of the balance, dear son, put together the delights of heaven and the bliss of final beatitude; but they will all be outweighed by a moment's joy derived from communion with the saints.” (4)

“Enter the city with the Lord of Ayodhyā enshrined in your heart and accomplish all your business. Poison is transformed into nectar, foes turn friends, the ocean contracts itself to the size of a cow's footprint, fire becomes cool and Mount Meru, O Garuḍa, appears like a grain of sand to him on whom Śrī Rāma has cast His benign look.” Hanumān assumed a very minute form and invoking Śrī Rāma entered the city. He ransacked every mansion and saw countless warriors here and there. Then he made his way into Rāvaṇa's palace, which was marvellous beyond words. He saw the demon chief buried in sleep; but he did not find Videha's Daughter there. He then noticed another splendid building, with a temple sacred to Śrī Hari standing apart. (1—4)

राम राम तेहिं सुमिरन कीन्हा। हृदयँ हरष कपि सज्जन चीन्हा।।

दो०— रामायुध अंकित गृह सोभा बरनि न जाइ।
नव तुलसिका बृंद तहँ देखि हरष कपिराइ ॥ ५ ॥

चौ०— लंका निसिचर निकर निवासा। इहाँ कहाँ सज्जन कर बासा ॥
मन महुँ तरक करै कपि लागा। तेहीं समय बिभीषनु जागा ॥ १ ॥
राम राम तेहिँ सुमिरन कीन्हा। हृदयँ हरष कपि सज्जन चीन्हा ॥
एहि सन हठि करिहउँ पहिचानी। साधु ते होइ न कारज हानी ॥ २ ॥
बिप्र रूप धरि बचन सुनाए। सुनत बिभीषन उठि तहँ आए ॥
करि प्रनाम पूँछी कुसलाई। बिप्र कहहु निज कथा बुझाई ॥ ३ ॥
की तुम्ह हरि दासन्ह महुँ कोई। मोरें हृदय प्रीति अति होई ॥
की तुम्ह रामु दीन अनुरागी। आयहु मोहि करन बड़भागी ॥ ४ ॥

ते महेव श्रीरामलुना आयुध(धनुष-बाण)ना चिह्नोथी अंकित हतो, तेनी शोभा वर्णवी शकती नथी. त्यां नवीन-नवीन (ताजां ताजां)तुलसीना वृक्षसमूहोने जोरने कपिराज श्रीहनुमानलु हरपाया. ॥५॥

लंका तो राक्षसोना समूहनुं निवासस्थान छे. अहीं सवजन(साधु पुरुष)नो निवास क्यांथी ? हनुमानलु मनमां आ प्रकारनो तर्क करवा लाग्या. ते ज समये विभीषणलु जाग्या. ॥६॥

तेमणे (विभीषणे) रामनामनुं स्मरण कर्युं. हनुमानलुअे तेने सवजन जाण्या अने हृदयमां हर्षित थया. (हनुमानलुअे विचार कर्यो के) आमनो पोतानी तरङ्गी ज हुं पस्त्रिय करीश. केमके साधुथी कार्यनी हानि थती नथी (प्रत्युत लाभ ज थाय छे) ॥७॥

ब्राह्मणनुं ३प धरीने हनुमानलुअे तेमने वचन संभलाव्यां. सांभलातां ज विभीषणलु ठीठीने त्यां आव्या. प्रणाम करीने कुशल पूछ्या (अने कहुं के) हे ब्राह्मणदेव! आपनी कथा समजावीने कठो. ॥८॥

शुं आप हस्त्रिकतोमांथी कोर छो ? केमके आपने जोरने मार हृदयमां अत्यंत प्रेम ठोभराई रह्यो छे. अथवा शुं आप दीनोने प्रेम करवारा स्वयं श्रीरामलु ज छो, जे मने धनभागी जनाववा (वेरनेठां दर्शन द्यने कृतार्थ करवा) आव्या छो ? ॥९॥

वह महल श्री रामजी के आयुध (धनुष-बाण) के चिह्नों से अंकित था, उसकी शोभा वर्णन नहीं की जा सकती। वहाँ नवीन-नवीन तुलसी के वृक्ष-समूहों को देखकर कपिराज श्री हनुमानजी हर्षित हुए ॥५॥

लंका तो राक्षसों के समूह का निवास स्थान है। यहाँ सज्जन (साधु पुरुष) का निवास कहाँ? हनुमानजी मन में इस प्रकार तर्क करने लगे। उसी समय विभीषणजी जागे ॥६॥

उन्होंने (विभीषण ने) राम नाम का स्मरण (उच्चारण) किया। हनुमानजी ने उन्हें सज्जन जाना और हृदय में हर्षित हुए। (हनुमानजी ने विचार किया कि) इनसे हठ करके (अपनी ओर से ही) परिचय करूँगा, क्योंकि साधु से कार्य की हानि नहीं होती। (प्रत्युत लाभ ही होता है) ॥७॥

ब्राह्मण का रूप धरकर हनुमानजी ने उन्हें वचन सुनाए (पुकारा)। सुनते ही विभीषणजी उठकर वहाँ आए। प्रणाम करके कुशल पूछी (और कहा कि) हे ब्राह्मणदेव! अपनी कथा समझाकर कहिए ॥८॥

क्या आप हरिभक्तों में से कोई हैं? क्योंकि आपको देखकर मेरे हृदय में अत्यंत प्रेम उमड़ रहा है। अथवा क्या आप दीनों से प्रेम करने वाले स्वयं श्री रामजी ही हैं जो मुझे बड़भागी बनाने (घर-बैठे दर्शन देकर कृतार्थ करने) आए हैं? ॥९॥

The mansion had the weapons (bow and arrow) of Śrī Rāma painted on its walls and was beautiful beyond words. The monkey chief rejoiced to see clusters of young Tulasī plants there. (5)

“Lankā is the abode of a gang of demons; how could a pious man take up his residence here?” While the monkey chief was thus reasoning within himself, Vibhiṣaṇa (Rāvaṇa’s youngest brother) woke up. He began to repeat Śrī Rāma’s name in prayer and Hanumān was delighted at heart to find a virtuous soul. “I shall make acquaintance with him at all events; for one’s cause would never suffer at the hands of a good man.” Having thus resolved he assumed the form of a Brāhmaṇa and accosted Vibhiṣaṇa. As soon as he heard Hanumān’s words he rose and came where the latter was. Bowing low he enquired after the Brāhmaṇa’s welfare: “Tell me all about you, holy sir. Are you one of Śrī Hari’s own servants (Nārada and others)? My heart is filled with exceeding love at your sight. Or are you Śrī Rāma Himself, a loving friend of the poor, who have come to bless me (by your sight)?” (1—4)

सुनहु पवनसुत रहनि हमारी। जिमि दसनन्हि महुँ जीभ बिचारी ॥

दो०— तब हनुमंत कही सब राम कथा निज नाम।
सुनत जुगल तन पुलक मन मगन सुमिरि गुन ग्राम ॥ ६ ॥

चौ०— सुनहु पवनसुत रहनि हमारी। जिमि दसनन्हि महुँ जीभ बिचारी ॥
तात कबहुँ मोहि जानि अनाथा। करिहहिं कृपा भानुकुल नाथा ॥ १ ॥
तामस तनु कछु साधन नाहीं। प्रीति न पद सरोज मन माहीं ॥
अब मोहि भा भरोस हनुमंता। बिनु हरिकृपा मिलहिं नहिं संता ॥ २ ॥
जौं रघुवीर अनुग्रह कीन्हा। तौ तुम्ह मोहि दरसु हठि दीन्हा ॥
सुनहु बिभीषन प्रभु कै रीती। करहिं सदा सेवक पर प्रीती ॥ ३ ॥
कहहु कवन मैं परम कुलीना। कपि चंचल सबहीं बिधि हीना ॥
प्रात लेइ जो नाम हमारा। तेहि दिन ताहि न मिलै अहारा ॥ ४ ॥

पछी हनुमान्‌ज्ये श्रीरामचन्द्रज्ये समस्त कथा कहीने पोतानुं नाम जल्लाव्युं, सांभणतां ज अंनेनां शरीर पुलिकत थर्ष गयां
अने श्रीरामज्ये गुणसमूहोनुं स्मरण करीने अंनेनां मन (प्रेम अने आनंदमां) मग्न थर्ष गयां. ॥ ६ ॥

(विभीषणज्ये कहुँ -) हे पवनपुत्र ! मारी कथनी सांभणो. हुं अहीं अेम रहुं छुं, जेम दांतोनी वस्ये गियारी जुल ! हे तात !
मने अनाथ जालीने सूर्यकुणना नाथ श्रीरामचन्द्रज्ये शुं मारा उपर क्यारेक कृपा करे ? ॥ १ ॥

मारुं तामसी (राक्षस) शरीर होवाथी साधन तो कंठ थतुं नथी अने मनमांय श्रीरामचन्द्रज्ये चरणकमलोमां प्रेम पण नथी.
परंतु हे हनुमान ! हवे मने विश्वास थर्ष गयो के श्रीरामज्ये मारा पर कृपा छे; कारण के हस्तिनी कृपा विना संत मणता नथी. ॥

ज्यारे श्रीरघुवीरे कृपा करी छे, त्यारे ज तो तमे मने हठ करीने (पोतानी तरङ्गी) दर्शन आधां छे. (हनुमान्‌ज्ये कहुँ -) हे
विभीषणज्ये ! सांभणो, प्रभुनी आ ज रीत छे के तेओ सेवक पर सदाय प्रेम कर्था करे छे. ॥ ३ ॥

भला कहे, हुं ज कयो मोटो कुणवान छुं ? (जातिअे) चंचल वानर छुं अने सर्व प्रकारे नीच छुं. प्रातःकाले जे अमारा लोकोनुं
नाम लर्ष ले तो तेने ते दिवसे भोजन न मणे; ॥ ४ ॥

तब हनुमान्‌जी ने श्री रामचंद्रजी की सारी कथा कहकर अपना नाम बताया। सुनते ही दोनों के शरीर पुलकित
हो गए और श्री रामजी के गुण समूहों का स्मरण करके दोनों के मन (प्रेम और आनंद में) मग्न हो गए ॥ 6 ॥

(विभीषणजी ने कहा -) हे पवनपुत्र ! मेरी रहनी सुनो। मैं यहाँ जैसे ही रहता हूँ जैसे दाँतों के बीच में बेचारी
जीभ। हे तात ! मुझे अनाथ जानकर सूर्यकुल के नाथ श्री रामचंद्रजी क्या कभी मुझ पर कृपा करेंगे ? ॥ 1 ॥

मेरा तामसी (राक्षस) शरीर होने से साधन तो कुछ बनता नहीं और न मन में श्री रामचंद्रजी के चरणकमलों
में प्रेम ही है, परंतु हे हनुमान् ! अब मुझे विश्वास हो गया कि श्री रामजी की मुझ पर कृपा है, क्योंकि हरि की
कृपा के बिना संत नहीं मिलते ॥ 2 ॥

जब श्री रघुवीर ने कृपा की है, तभी तो आपने मुझे हठ करके (अपनी ओर से) दर्शन दिए हैं। (हनुमान्‌जी ने
कहा -) हे विभीषणजी ! सुनिए, प्रभु की यही रीति है कि वे सेवक पर सदा ही प्रेम किया करते हैं ॥ 3 ॥

भला कहिए, मैं ही कौन बड़ा कुलीन हूँ ? (जाति का) चंचल वानर हूँ और सब प्रकार से नीच हूँ, प्रातःकाल
जो हम लोगों (बंदरों) का नाम ले ले तो उस दिन उसे भोजन न मिले ॥ 4 ॥

There upon Hanumān told him all about Śrī Rāma and disclosed his identity as well.
The moment Vibhīṣaṇa heard this a thrill ran through the body of both and they were
transported with joy at the thought of Śrī Rāma's host of virtues. (6)

“Hear, O son of the wind - god, how I am living here: my plight is similar to that of the poor tongue, that lives in the midst of the teeth. Will the Lord of the solar race, dear friend, ever show His grace to me, knowing me to be masterless? Endowed as I am with a sinful (demoniac) form, I am incapable of doing any Sādhana (striving for God-Realization); and my heart cherishes no love for the Lord's lotus-feet. But I am now confident, Hanumān, that Śrī Rāma will shower His grace on me; for one can never meet a saint without Śrī Hari's grace. It is only because the Hero of Raghu's race has been kind to me that you have blessed me with your sight unsolicited.” “Listen, Vibhīṣaṇa: the Lord is ever affectionate to His servants; for such is His wont. Tell me what superior birth can I claim—a frivolous monkey vile in every way, so much so that if anyone mentions our name early in the morning he is sure to go without any food that day. (1—4)

દો—અસ મૈં અધમ સઘા સુનુ મોહૂ પર રઘુબીર।
કીન્હી કૃપા સુમિરિ ગુન ભરે બિલોચન નીર ॥ ૭ ॥

ચૌ—જાનતહૂં અસ સ્વામિ બિસારી। ફિરહિં તે કાહે ન હોહિં દુખારી ॥
એહિ બિધિ કહત રામ ગુન ગ્રામા। પાવા અનિર્બાચ્ય બિશ્રામા ॥ ૧ ॥
પુનિ સઘ કથા બિભીષન કહી। જેહિ બિધિ જનકસુતા તહૂં રહી ॥
તઘ હનુમંત કહા સુનુ ભ્રાતા। દેખી ચહઁ જાનકી માતા ॥ ૨ ॥
જુગુતિ બિભીષન સકલ સુનાઈ। ચલેઝ પવનસુત બિદા કરાઈ ॥
કરિ સોઝ રૂપ ગયઝ પુનિ તહવાં। બન અસોક સીતા રહ જહવાં ॥ ૩ ॥
દેખિ મનહિ મહૂં કીન્હ પ્રનામા। બૈઠેહિં બીતિ જાત નિસિ જામા ॥
કૃસ તનુ સીસ જટા એક બેની। જપતિ હૃદયં રઘુપતિ ગુન શ્રેની ॥ ૪ ॥

હે સખા! સાંભળો, હું આવો અધમ છું; પણ શ્રીરામચન્દ્રજીએ તો મારા પર પણ કૃપા જ કરી છે. ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરીને હનુમાનજીનાં બંને નેત્રોમાં (પ્રેમાશ્રુઓનું) જળ ભરાઈ આવ્યું. ॥ ૭ ॥

જાણવા છતાંય આવા સ્વામી(શ્રીરઘુનાથજી)ને ભૂલીને જે (વિષયો પાછળ) ભટકતાં ફરે છે, તે દુ:ખી કેમ ન થાય ? આ પ્રમાણે શ્રીરામજીના ગુણસમૂહોને કહેતાં તેમણે અનિર્વચનીય (પરમ) શાંતિ પ્રાપ્ત કરી. ॥ ૧ ॥

પછી વિભીષણજીએ, શ્રીજાનકીજી જે રીતે ત્યાં રહેતાં હતાં, તે સઘળી કથા કહી સંભળાવી. ત્યારે હનુમાનજીએ કહ્યું - હે ભાઈ! સાંભળો, હું જાનકી માતાને જોવા માગું છું. ॥ ૨ ॥

વિભીષણજીએ (માતાનાં દર્શન માટે) સર્વે ચુક્તિઓ કહી સંભળાવી. પછી હનુમાનજી વિદાય લઈને ચાલ્યા. પાછા તે જ પહેલાના મચ્છર જેવા રૂપને ધરીને ત્યાં ગયા, જ્યાં અશોક વનમાં વનના જે ભાગમાં સીતાજી રહેતાં હતાં. ॥ ૩ ॥

સીતાજીને જોઈને હનુમાનજીએ તેમને મનોમન પ્રણામ કર્યાં. તેમને બેઠાં બેઠાં જ રાત્રિના ચારેય પ્રહર વીતી જાય છે. શરીર દૂબળું થઈ ગયું છે, સિર પર જટાઓની એક વેણી (લટ) છે. હૃદયમાં શ્રીરઘુનાથજીના ગુણસમૂહોના જપ કરતાં રહે છે. ॥ ૪ ॥

हे सखा! सुनिए, मैं ऐसा अधम हूँ, पर श्री रामचंद्रजी ने तो मुझ पर भी कृपा ही की है। भगवान् के गुणों का स्मरण करके हनुमान्जी के दोनों नेत्रों में (प्रेमाश्रुओं का) जल भर आया॥7॥

जो जानते हुए भी ऐसे स्वामी (श्री रघुनाथजी) को भुलाकर (विषयों के पीछे) भटकते फिरते हैं, वे दुःखी क्यों न हों? इस प्रकार श्री रामजी के गुण समूहों को कहते हुए उन्होंने अनिर्वचनीय (परम) शांति प्राप्त की॥1॥

फिर विभीषणजी ने, श्री जानकीजी जिस प्रकार वहाँ (लंका में) रहती थीं, वह सब कथा कही। तब हनुमान्जी ने कहा- हे भाई सुनो, मैं जानकी माता को देखता चाहता हूँ॥2॥

विभीषणजी ने (माता के दर्शन की) सब युक्तियाँ (उपाय) कह सुनाईं। तब हनुमान्जी विदा लेकर चले। फिर वही (पहले का मसक सरीखा) रूप धरकर वहाँ गए, जहाँ अशोक वन में (वन के जिस भाग में) सीताजी रहती थीं॥3॥

सीताजी को देखकर हनुमान्जी ने उन्हें मन ही में प्रणाम किया। उन्हें बैठे ही बैठे रात्रि के चारों पहर बीत जाते हैं। शरीर दुबला हो गया है, सिर पर जटाओं की एक वेणी (लट) है। हृदय में श्री रघुनाथजी के गुण समूहों का जाप (स्मरण) करती रहती हैं॥4॥

"Listen, my friend: though I am so wretched, the Hero of Raghu's race has shown His grace even to me!" And his eyes filled with tears as he recalled the Lord's virtues. (7)

"It is not to be wondered that those who knowingly forget such a lord and go adrift should be unhappy." Thus recounting Śrī Rāma's virtues, Hanumān derived unspeakable solace. Then Vibhīṣaṇa fully narrated how Janaka's Daughter had been living there. Thereupon Hanumān said, "Listen, brother: I should like to see Mother Sitā:" Vibhīṣaṇa fully explained to him the method of seeing Her and the son of the wind-god took leave of Vibhīṣaṇa and proceeded on his errand. Assuming the same (minute) form as he had taken before, he repaired to the Aśoka grove where Sitā dwelt. He mentally bowed to Her as soon as he saw Her. Obviously She had been squatting away the hours of the night. Emaciated in body, She wore a single braid* of matted hair on Her head and repeated to Herself the list of Śrī Rāma's excellences. (1—4)

तुन धरि ओट कहति बैदेही। सुमिरि अवधपति परम सनेही ॥

दो०— निज पद नयन दिँ मन राम पद कमल लीन ।
परम दुखी भा पवनसुत देखि जानकी दीन ॥ ८ ॥

चौ०— तरु पल्लव महुँ रहा लुकाई । करइ बिचार करौं का भाई ॥
तेहि अवसर रावनु तहँ आवा । संग नारि बहु किँ बनावा ॥ १ ॥
बहु बिधि खल सीतहि समुझावा । साम दान भय भेद देखावा ॥
कह रावनु सुनु सुमुखि सयानी । मंदोदरी आदि सब रानी ॥ २ ॥
तव अनुचरीं करउँ पन मोरा । एक बार बिलोकु मम ओरा ॥
तून धरि ओट कहति बैदेही । सुमिरि अवधपति परम सनेही ॥ ३ ॥
सुनु दसमुख खद्योत प्रकासा । कबहुँ कि नलिनी करइ बिकासा ॥
अस मन समुझु कहति जानकी । खल सुधि नहिं रघुबीर बान की ॥ ४ ॥
सठ सूनें हरि आनेहि मोही । अधम निलज्ज लाज नहिं तोही ॥ ५ ॥

શ્રીજાનકીજીએ નેત્રોને પોતાનાં ચરણોમાં લગાવી રાખ્યાં છે (નીચું જ જોઈ રહ્યાં છે) અને મન શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોમાં લીન છે. જાનકીજીને દીન જોઈને પવનપુત્ર હનુમાનજી ઘણા જ દુઃખી થયા. ॥૮ ॥

હનુમાનજી વૃક્ષનાં પાંદડાંઓમાં છુપાઈ રહ્યા અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે હે ભાઈ ! શું કરું (આમનું દુઃખ કેવી રીતે દૂર કરું) ? તે જ સમયે ઘણી જ સ્ત્રીઓને સાથે લઈને ઠાઠ-માઠથી રાવણ ત્યાં આવ્યો. ॥૯ ॥

તે દુષ્ટે સીતાજીને ઘણી રીતે સમજાવ્યાં. સામ, દાન, ભય અને ભેદ બતાવ્યો. રાવણે કહ્યું - હે સુમુખી ! હે ચતુર ! સાંભળ, મંદોદરી આદિ સર્વે રાણીઓને- ॥૧૦ ॥

હું તારી દાસી બનાવી દર્શન, આ મારું પ્રણ છે. તું એકવાર મારી સામે જો તો ખરી ! પોતાના પરમ સ્નેહી કૌશલાદીશ શ્રીરામચન્દ્રજીનું સ્મરણ કરીને જાનકીજી તણખલાની આડ કરીને કહેવા લાગ્યાં- ॥૧૧ ॥

હે દશમુખ ! સાંભળ, આગિયાના પ્રકાશથી કદીય કમલિની ખીલી શકે છે ? જાનકીજી પાછા કહે છે - તું (પોતાના માટેય) આનું જ મનમાં સમજ લે. અરે દુષ્ટ ! તને શ્રીરઘુવીરના બાણની ખબર જ નથી. ॥૧૨ ॥

અરે પાપી ! તું મને એકાંતમાંથી હરી લાવ્યો છે. અરે અધમ ! નિર્લજ્જ ! તને લાજ નથી આવતી ? ॥૧૩ ॥

શ્રી જાનકીજી નેત્રોં કો અપને ચરણોં મેં લગાए हुए हैं (नीचे की ओर देख रही हैं) और मन श्री रामजी के चरण कमलों में लीन है। जानकीजी को दीन (दुःखी) देखकर पवनपुत्र हनुमानजी बहुत ही दुःखी हुए॥८॥

हनुमान्जी वृक्ष के पत्तों में छिप रहे और विचार करने लगे कि हे भाई! क्या करूँ (इनका दुःख कैसे दूर करूँ)? उसी समय बहुत सी स्त्रियों को साथ लिए सज-धजकर रावण वहाँ आया॥१०॥

उस दुष्ट ने सीताजी को बहुत प्रकार से समझाया। साम, दान, भय और भेद दिखलाया। रावण ने कहा - हे सुमुखि! हे सयानी! सुनो! मंदोदरी आदि सब रानियों को-॥११॥

मैं तुम्हारी दासी बना दूँगा, यह मेरा प्रण है। तुम एक बार मेरी ओर देखो तो सही! अपने परम स्नेही कोसलाधीश श्री रामचंद्रजी का स्मरण करके जानकीजी तिनके की आड़ (परदा) करके कहने लगीं-॥१२॥

हे दशमुख! सुन, जुगनू के प्रकाश से कभी कमलिनी खिल सकती है ? जानकीजी फिर कहती हैं- तू (अपने लिए भी) ऐसा ही मन में समझ ले। रे दुष्ट! तुझे श्री रघुवीर के बाण की खबर नहीं है॥१३॥

रे पापी! तू मुझे सूने में हर लाया है। रे अधम! निर्लज्ज! तुझे लज्जा नहीं आती?॥१४॥

She had Her eyes fixed on Her own feet, while Her mind was absorbed in the thought of Śrī Rāma's lotus feet. The son of the wind-god felt supremely miserable to see Janaka's Daughter sad. (8)

Concealing himself among the leaves of a tree he mused within himself, "Come, sir, what should I do?" At that very moment Ravana arrived there gaily adorned and accompanied by a troop of women. The wretch tried to prevail upon Her in many ways through friendly advice, allurements, threats and estrangement. Said Ravana, "Listen, O beautiful and wise lady: I will make Mandodari and all other queens your handmaids, I swear, provided you cast your look on me only once." Interposing* a blade of grass between Herself and Ravana and fixing Her thoughts on Her most beloved lord (Śrī Rāma), the King of Ayodhya, Videha's Daughter rejoined: "Listen, O ten-headed monster: can a lotus flower ever expand in the glow of a fire-fly?" "Ponder this at heart," continued Janaka's Daughter; "perhaps you have no idea what Śrī Rāma's shafts are like, O wretch. You carried me off at a time when there was none by my side; yet you do not feel ashamed, O vile and impudent rogue!" (1—5)

मास दिवस महुँ कहा न माना। तौ मैं मारबि काढि कृपाना ॥

दो०— आपुहि सुनि खद्योत सम रामहि भानु समान ।
परुष बचन सुनि काढ़ि असि बोला अति खिसिआन ॥ ९ ॥

चौ०— सीता तैं मम कृत अपमाना । कटिहउँ तव सिर कठिन कृपाना ॥
नाहिं त सपदि मानु मम बानी । सुमुखि होति न त जीवन हानी ॥ १ ॥
स्याम सरोज दाम सम सुंदर । प्रभु भुज करि कर सम दसकंधर ॥
सो भुज कंठ कि तव असि घोरा । सुनु सठ अस प्रवान पन मोरा ॥ २ ॥
चंद्रहास हरु मम परितापं । रघुपति बिरह अनल संजातं ॥
सीतल निसित बहसि बर धारा । कह सीता हरु मम दुख भारा ॥ ३ ॥
सुनत बचन पुनि मारन धावा । मयतनयाँ कहि नीति बुझावा ॥
कहेसि सकल निसिचरिन्ह बोलाई । सीतहि बहु बिधि त्रासहु जाई ॥ ४ ॥
मास दिवस महुँ कहा न माना । तौ में मारबि काढ़ि कृपाना ॥ ५ ॥

પોતાને આગિયા સમાન અને રામચન્દ્રજીને સૂર્યની સમાન સાંભળીને અને સીતાજીનાં કઠોર વચનોને સાંભળી રાવણ ઘણો ખસિયાણો પડી ગયો અને તલવાર કાઢીને બહુ ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો- ॥૯ ॥

સીતા ! તેં મારું અપમાન કર્યું છે. હું તારું સિર આ કઠોર કૃપાણથી કાપી નાંખીશ. નહીં તો (હજી પણ) જલદી મારી વાત માની લે. હે સુમુખી ! નહીં તો જીવનથી હાથ ધોવા પડશે ! ॥૧ ॥

(સીતાજીએ કહ્યું-) હે દશગ્રીવ ! પ્રભુની ભુજા જે શ્યામ કમળની માળા સમાન સુંદર અને હાથીની ચૂંટ જેવી (પુષ્ટ તથા વિશાળ) છે, કાં તો તે ભુજા જ મારા કંઠમાં પડશે કાં તારી ભયાનક તલવાર ! અરે શઠ ! સાંભળ, આ જ મારું ખરું પ્રણ છે. ॥૨ ॥

સીતાજી કહે છે - હે ચન્દ્રહાસ (તલવાર) ! શ્રીરઘુનાથજીના વિરહની અગ્નિથી ઉત્પન્ન મારા ઘણા ભારે દાહને તું હરી લે ! હે તલવાર ! તું શીતળ, તીવ્ર અને શ્રેષ્ઠ ધારા વહાવે છે (અર્થાત્ તારી ધાર ઠંડી અને તેજ છે), તું મારા દુઃખના ભારને હરી લે. ॥૩ ॥

સીતાજીનાં આ વચન સાંભળતાં જ તે મારવા દોડ્યો. ત્યારે મયદાનવની પુત્રી મંદોદરીએ નીતિ કહીને તેને સમજાવ્યો. પછી રાવણે સર્વે રાક્ષસીઓને બોલાવીને કહ્યું કે જઈને સીતાજીને ઘણી રીતે ભય પમાડો. ॥૪ ॥

બે માસભરમાં આ કહેવું ન માને તો હું આ તલવાર કાઢીને એને મારી નાંખીશ. ॥૫ ॥

अपने को जुगनू के समान और रामचंद्रजी को सूर्य के समान सुनकर और सीताजी के कठोर वचनों को सुनकर रावण तलवार निकालकर बड़े गुस्से में आकर बोला-॥9॥

सीता! तूने मेरा अपनाम किया है। मैं तेरा सिर इस कठोर कृपाण से काट डालूंगा। नहीं तो (अब भी) जल्दी मेरी बात मान ले। हे सुमुखि! नहीं तो जीवन से हाथ धोना पड़ेगा॥1॥

(सीताजी ने कहा-) हे दशग्रीव! प्रभु की भुजा जो श्याम कमल की माला के समान सुंदर और हाथी की सूँड के समान (पुष्ट तथा विशाल) है, या तो वह भुजा ही मेरे कंठ में पड़ेगी या तेरी भयानक तलवार ही। रे शठ! सुन, यही मेरा सच्चा प्रण है॥2॥

सीताजी कहती हैं- हे चंद्रहास (तलवार)! श्री रघुनाथजी के विरह की अग्नि से उत्पन्न मेरी बड़ी भारी जलन को तू हर ले, हे तलवार! तू शीतल, तीव्र और श्रेष्ठ धारा बहाती है (अर्थात् तेरी धारा ठंडी और तेज है), तू मेरे दुःख के बोझ को हर ले॥3॥

सीताजी के ये वचन सुनते ही वह मारने दौड़ा। तब मय दानव की पुत्री मन्दोदरी ने नीति कहकर उसे समझाया। तब रावण ने सब दासियों को बुलाकर कहा कि जाकर सीता को बहुत प्रकार से भय दिखलाओ॥4॥

यदि महीने भर मैं यह कहा न माने तो मैं इसे तलवार निकालकर मार डालूंगा॥5॥

Hearing himself likened to a glow - worm and Śrī Rāma compared to the sun, and exasperated at Her harsh words, the monster drew out his sword and said: — (9)

“Sitā, you have offered me an insult; I will accordingly cut off your head with my relentless sword. If not, obey my command at once; or else you lose your life, O beautiful lady.” “My lord’s arm is lovely as a string of blue lotuses and shapely and long as the trunk of an elephant, O ten-headed monster. Either that arm or your dreadful sword will have my neck: hear this my solemn vow, O fool. (Turning to Rāvaṇa’s glittering scimitar) Take away, O Candrahāsa*, the burning anguish of my heart caused by the fire of separation from the Lord of the Raghus. You possess a cool, sharp and good blade; therefore, relieve the burden of my sorrow,” Sitā said. On hearing these words he rushed forward to kill Her; it was Queen Mandodarī (Maya’s daughter) who (intervened and) pacified him with words of good counsel. Summoning all the demonesses (posted there) he said, “Go and intimidate Sitā in every way. If she does not accept my advice in a month’s time I will draw my sword and behead her.” (1—5)

त्रिजटा नाम राच्छसी एका । राम चरन रति निपुन बिबेका ॥

दो०— भवन गयउ दसकंधर इहाँ पिसाचिनि बृंद।
सीतहि त्रास देखावहिं धरहिं रूप बहु मंद ॥ १० ॥

चौ०— त्रिजटा नाम राच्छसी एका। राम चरन रति निपुन बिबेका ॥
सबन्हौ बोलि सुनाएसि सपना। सीतहि सेइ करहु हित अपना ॥ १ ॥
सपनें बानर लंका जारी। जातुधान सेना सब मारी ॥
खर आरूढ़ नगन दससीसा। मुंडित सिर खंडित भुज बीसा ॥ २ ॥
एहि बिधि सो दच्छिन दिसि जाई। लंका मनहुं बिभीषन पाई ॥
नगर फिरी रघुबीर दोहाई। तब प्रभु सीता बोलि पठाई ॥ ३ ॥
यह सपना मैं कहउँ पुकारी। होइहि सत्य गएँ दिन चारी ॥
तासु बचन सुनि ते सब डरीं। जनकसुता के चरनहि परीं ॥ ४ ॥

(આમ કહીને) રાવણ ઘેર ચાલ્યો ગયો. અહીં રાક્ષસીઓના સમૂહ ઘણાં જ કુરૂપ ધારણ કરીને સીતાને ભય પમાડવા લાગ્યા. ॥૧૦॥

તેમાં એક ત્રિજટા નામની રાક્ષસી હતી. તેની શ્રીરામચન્દ્રજીના ચરણોમાં પ્રીતિ હતી અને તે વિવેક(જ્ઞાન)માં નિપુણ હતી. તેણે સર્વને બોલાવીને પોતાનું સ્વપ્ન સાંભળાવ્યું અને કહ્યું - સીતાજીની સેવા કરીને પોતાનું કલ્યાણ કરી લો. ॥૧ ॥

સ્વપ્નમાં (મેં જોયું કે) એક વાનરે લંકા બાળી નાખી. રાક્ષસોની આખી સેના મારી નાખવામાં આવી. રાવણ ગદેડા પર નાગો બેઠેલો છે. તેનાં માથાં મુંડાવેલાં છે, વીસેય ભુજાઓ કપાયેલી છે. ॥૨ ॥

આ પ્રમાણે તે દક્ષિણ (ચમપુરીની) દિશામાં જઈ રહ્યો છે અને જાણે લંકા વિભીષણને મળી છે. નગરમાં શ્રીરામચન્દ્રજીની આણ વર્તાઈ ગઈ છે. પછી પ્રભુએ સીતાજીને તેડું મોકલ્યું. ॥૩ ॥

હું પોકારીને (નિશ્ચય સાથે) કહું છું કે આ સ્વપ્ન ચાર (થોડાક જ) દિવસો પછી સત્ય થઈને રહેશે. તેનાં વચન સાંભળીને તે સર્વે રાક્ષસીઓ ડરી ગઈ અને જાનકીજીના ચરણે પડી ગઈ. ॥૪ ॥

(યોં કહકર) રાવણ ઘર ચલા ગયા। યહાં રાક્ષસિયોં કે સમૂહ બહુત સે બુરે રૂપ ધરકર સીતાજી કો ભય દિખલાને લગે ॥10॥

उनमें एक त्रिजटा नाम की राक्षसी थी। उसकी श्री रामचंद्रजी के चरणों में प्रीति थी और वह विवेक (ज्ञान) में निपुण थी। उसने सबों को बुलाकर अपना स्वप्न सुनाया और कहा- सीताजी की सेवा करके अपना कल्याण कर लो ॥1॥

स्वप्न (मेंने देखा कि) एक बंदर ने लंका जला दी। राक्षसों की सारी सेना मार डाली गई। रावण नंगा है और गदहे पर सवार है। उसके सिर मुँडे हुए हैं, बीसों भुजाएँ कटी हुई हैं ॥2॥

इस प्रकार से वह दक्षिण (यमपुरी की) दिशा को जा रहा है और मानो लंका विभीषण ने पाई है। नगर में श्री रामचंद्रजी की दुहाई फिर गई। तब प्रभु ने सीताजी को बुला भेजा ॥3॥

में पुकारकर (निश्चय के साथ) कहती हूँ कि यह स्वप्न चार (कुछ ही) दिनों बाद सत्य होकर रहेगा। उसके वचन सुनकर वे सब राक्षसियाँ डर गईं और जानकीजी के चरणों पर गिर पड़ीं ॥4॥

while the host of fiendesses in the Aśoka grove assumed various kinds of hideous forms and intimidated Sītā. (10)

One of these demonesses, Trijaṭā by name, was devoted to Śrī Rāma's feet and perfect in spiritual wisdom. She summoned all her companions, told them her dream and exhorted them to serve Sītā and thus bless themselves. "In my dream a monkey burnt Laṅkā and the whole demon host was killed. As for the ten-headed Rāvaṇa, I saw him mounted on a donkey, all naked, with his heads shorn and his twenty arms chopped off. In this fashion he went his way to the south*; and it so appeared that Laṅkā had passed into the hands of Vibhiṣaṇa. Śrī Rāma's victory was proclaimed (by beat of drum) throughout the city: it was then that the Lord (Śrī Rāma) sent for Sītā. This dream, I loudly proclaim, will come true a few days hence." They were all dismayed to hear her words and fell at the feet of Janaka's Daughter. (1—4)

દો०— જહું તહું ગઈ સકલ તબ સીતા કર મન સોચ ।
માસ દિવસ બીતેં મોહિ મારિહિ નિસિચર પોચ ॥ ૧૧ ॥

ચૌ०— ત્રિજટા સન બોલીં કર જોરી । માતુ બિપતિ સંગિનિ તૈં મોરી ॥
તજોં દેહ કરુ બેગિ ઉપાઈ । દુસહ બિરહુ અબ નહિં સહિ જાઈ ॥ ૧ ॥
આનિ કાઠ રચુ ચિતા બનાઈ । માતુ અનલ પુનિ દેહિ લગાઈ ॥
સત્ય કરહિ મમ પ્રીતિ સયાની । સુનૈ કો શ્રવન સૂલ સમ બાની ॥ ૨ ॥
સુનત બચન પદ ગહિ સમુઝાણસિ । પ્રભુ પ્રતાપ બલ સુજસુ સુનાણસિ ॥
નિસિ ન અનલ મિલ સુનુ સુકુમારી । અસ કહિ સો નિજ ભવન સિધારી ॥ ૩ ॥
કહ સીતા બિધિ ભા પ્રતિકૂલા । મિલિહિ ન પાવક મિટિહિ ન સૂલા ॥
દેખિઅત પ્રગટ ગગન અંગારા । અવનિ ન આવત એકડ તારા ॥ ૪ ॥
પાવકમય સસિ સ્રવત ન આગી । માનહું મોહિ જાનિ હત ભાગી ॥
સુનહિ બિનય મમ બિટપ અસોકા । સત્ય નામ કરુ હરુ મમ સોકા ॥ ૫ ॥
નૂતન કિસલય અનલ સમાના । દેહિ અગિનિ જનિ કરહિ નિદાના ॥
દેખિ પરમ બિરહાકુલ સીતા । સો છન કપિહિ કલપ સમ બીતા ॥ ૬ ॥

(આ પછી) તે સર્વે આસ-પાસ ચાલી ગઈ. સીતાજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યાં કે એક મહિનો વીત્યે નીચ રાક્ષસ રાવણ મને મારશે. ॥ ૧૧ ॥

સીતાજીએ હાથ જોડીને ત્રિજટાને કહ્યું - હે માતા ! તું મારી વિપતિની સંગિની (સાથી) છે. જલદી કોઈ એવો ઉપાય કર, જેથી હું શરીર ત્યજી શકું. વિરહ અસહ્ય થઈ ચાલ્યો છે. હવે, એ સહેવાતો નથી. ॥ ૧ ॥

લાકડાં લાવીને ચિતા બનાવી ટેચાર કરી દે. હે માતા ! પછી તેમાં આગ ચાંપી દે. હે સમજુ ! તું મારી પ્રીતિને સત્ય કરી દે. રાવણની શૂળ સમાન દુઃખ આપનારી વાણી કાનોથી કોણ સાંભળે ? ॥ ૨ ॥

સીતાજીનાં વચન સાંભળીને ત્રિજટાએ ચરણ પકડીને તેમને સમજાવ્યાં અને પ્રભુનો પ્રતાપ, બળ અને સુયશ સંભળાવ્યો. (તેણીએ કહ્યું -) હે સુકુમારી ! સાંભળો, રાત્રિના સમયે આગ નહિ મળે. એમ કહીને તે પોતાના ઘેર ચાલી ગઈ. ॥ ૩ ॥

સીતાજી (મનમાં ને મનમાં) કહેવા લાગ્યાં - (શું કરું ?) વિદાતા જ વિપરીત થઈ ગયો. ન આગ મળશે, ન પીડા મટશે. આકાશમાં અંગારા પ્રગટ દેખાઈ રહ્યા છે, પણ પૃથ્વી પર એકેય તારો નથી આવતો. ॥ ૪ ॥

ચન્દ્ર અગ્નિમય છે, પરંતુ તે પણ જાણે મને ભાગ્યહીન જાણીને આગ નથી વરસાવતો. હે અશોકવૃક્ષ ! મારી વિનંતી સાંભળ ! મારો શોક હરી લે અને પોતાનું અશોક નામ સાર્થક કર. ॥ ૫ ॥

તારા નવાં નવાં (તાર્જા-તાર્જા) કોમળ પાંદડાં અગ્નિ સમાન છે. અગ્નિ આપ. તેના કારણનો વિચાર ન કર અર્થાત્ અગ્નિ આપું કે નહિ તે વિચારવાની જરૂર નથી. સીતાજીને વિરહથી પરમ વ્યાકુળ થયેલાં જોતાં તે ક્ષણ હનુમાનજીને કલ્પ સમાન વીત્યો. ॥ ૬ ॥

तब (इसके बाद) वे सब जहाँ-तहाँ चली गईं। सीताजी मन में सोच करने लगीं कि एक महीना बीत जाने पर नीच राक्षस रावण मुझे मारेगा॥1॥

सीताजी हाथ जोड़कर त्रिजटा से बोलीं- हे माता! तू मेरी विपत्ति की संगिनी है। जल्दी कोई ऐसा उपाय कर जिससे मैं शरीर छोड़ सकूँ। विरह असह्य हो चला है, अब यह सह्य नहीं जाता॥1॥

काठ लाकर चिता बनाकर सजा दे। हे माता! फिर उसमें आग लगा दे। हे सयानी! तू मेरी प्रीति को सत्य कर दे। रावण की शूल के समान दुःख देने वाली वाणी कानों से कौन सुने?॥2॥
सीताजी के वचन सुनकर त्रिजटा ने चरण पकड़कर उन्हें समझाया और प्रभु का प्रताप, बल और सुयश सुनाया। (उसने कहा-) हे सुकुमारी! सुनो रात्रि के समय आग नहीं मिलेगी। ऐसा कहकर वह अपने घर चली गईं॥3॥

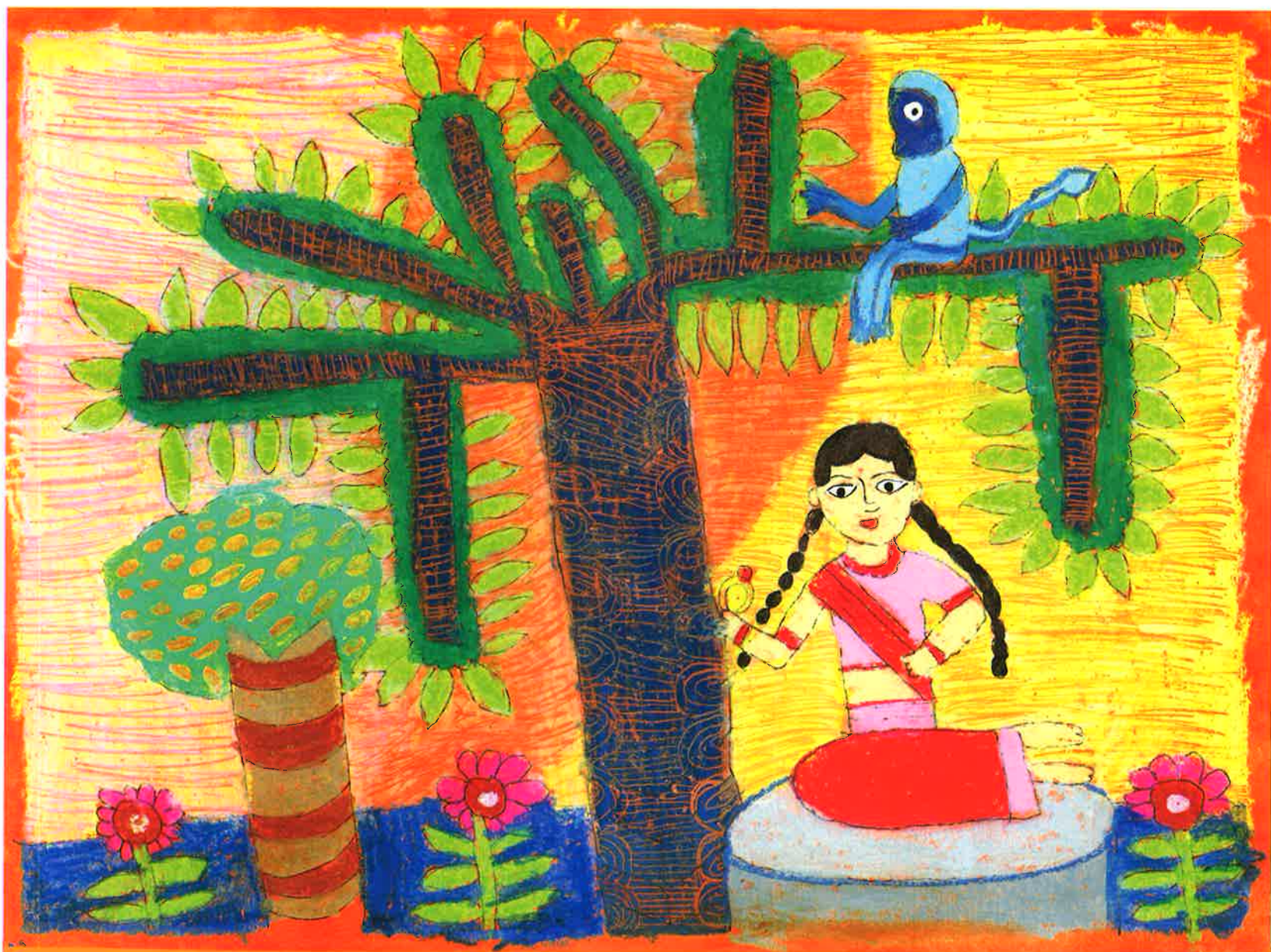
सीताजी (मन ही मन) कहने लगीं- (क्या करूँ) विधाता ही विपरीत हो गया। न आग मिलेगी, न पीड़ा मिटेगी। आकाश में अंगारे प्रकट दिखाई दे रहे हैं, पर पृथ्वी पर एक भी तारा नहीं आता॥4॥

चंद्रमा अग्निमय है, किंतु वह भी मानो मुझे हतभागिनी जानकर आग नहीं बरसाता। हे अशोक वृक्ष! मेरी विनती सुन। मेरा शोक हर ले और अपना (अशोक) नाम सत्य कर॥5॥

तेरे नए-नए कोमल पत्ते अग्नि के समान हैं। अग्नि दे, विरह रोग का अंत मत कर (अर्थात् विरह रोग को बढ़ाकर सीमा तक न पहुँचा) सीताजी को विरह से परम व्याकुल देखकर वह क्षण हनुमान्जी को कल्प के समान बीता॥6॥

Then they all dispersed in various directions and Sītā anxiously thought within Herself: " At the end of a long month this vile monster will slay me."† (11)

With joined palms She said to Trijaṭā, "Mother, you are my only companion in adversity. Therefore, quickly devise some means whereby I may be enabled to cast off this body; for this desolation, which is so hard to bear, can no longer be endured. Bring some wood and put up a pyre; and then, my mother, set fire to it. Thus prove the genuineness of my love for the Lord, O wise lady. Who will stand Rāvaṇa's words, that pierce the ear like a shaft?" On hearing these words she clasped Sītā's feet and comforted Her by recounting the majesty, might and glory of Her lord. "Listen, O tender lady: no fire can be had at night." So saying she left for her residence. Sītā said (to Herself) "Heaven itself has turned hostile to me; there is no fire to be had and I cannot be cured of my agony otherwise. Sparks of fire are visibly seen in the heavens; but not a single star drops to the earth. The moon, though all fire, refuses to rain sparks, as if conscious of my wretchedness. Hear my prayer, O Aśoka tree: take away my sorrow and answer to your name*. Your fresh and tender leaves bear the colour of flames; therefore, supply me with fire and do not aggravate my agony beyond limits." The moment seemed like an age† to Hanumān as he beheld Sītā extremely distressed due to Her separation from Her lord. (1—6)

तब देखी मुद्रिका मनोहर। राम नाम अंकित अति सुंदर ॥

સો૦— કપિ કરિ હૃદયં બિચાર દીન્હિ મુદ્રિકા ડારિ તબ ।

જનુ અસોક અંગાર દીન્હિ હરષિ ઉઠિ કર ગહેડ ॥ ૧૨ ॥

ચૌ૦— તબ દેખી મુદ્રિકા મનોહર । રામ નામ અંકિત અતિ સુંદર ॥
ચકિત ચિતવ મુદરી પહિચાની । હરષ બિષાદ હૃદયં અકુલાની ॥ ૧ ॥
જીતિ કો સકઙ અજય રઘુરાઈ । માયા તેં અસિ રચિ નહિં જાઈ ॥
સીતા મન બિચાર કર નાના । મધુર બચન બોલેડ હનુમાના ॥ ૨ ॥
રામચંદ્ર ગુન બરનેં લાગા । સુનતહિં સીતા કર દુખ ભાગા ॥
લાગીં સુનેં શ્રવન મન લાઈ । આદિહુ તેં સબ કથા સુનાઈ ॥ ૩ ॥
શ્રવનામૃત જેહિં કથા સુહાઈ । કહી સો પ્રગટ હોતિ કિન ભાઈ ॥
તબ હનુમંત નિકટ ચલિ ગયઝુ । ફિરિ બૈઠીં મન બિસમય ભયઝુ ॥ ૪ ॥
રામ દૂત મેં માતુ જાનકી । સત્ય સપથ કરુનાનિધાન કી ॥
યહ મુદ્રિકા માતુ મેં આની । દીન્હિ રામ તુમ્હ કહું સહિદાની ॥ ૫ ॥
નર બાનરહિ સંગ કહુ કૈસેં । કહી કથા ભઙ સંગતિ જૈસેં ॥ ૬ ॥

પછી હનુમાનજીએ હૃદયમાં વિચારીને (સીતાજીની સામે) વીંટી નાંખી દીધી, જાણે અશોકે અંગારો આપી દીધો હોય. સીતાજીએ હરખાઈને ઊભા થઈને તેને હાથમાં લઈ લીધો. ॥ ૧૨ ॥

ત્યારે તેમણે રામનામથી અંકિત અત્યંત સુંદર અને મનોહર વીંટી જોઈ. વીંટીને ઓળખીને સીતાજી આશ્ચર્યચકિત થઈને એને જોવા લાગ્યાં અને હર્ષ તથા વિષાદથી હૃદયમાં અકળાઈ ઊઠ્યાં. ॥ ૧ ॥

(તે વિચારવા લાગ્યાં -) શ્રીરઘુનાથજી તો સર્વથા અજેય (અખિત) છે, તેમને કોણ જીતી શકે છે ? અને માયાથી આવી (માયાના ઉપાદાનથી સર્વથા રહિત દિવ્ય, ચિન્મય) વીંટી બનાવી શકાતી નથી. સીતાજી મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર કરી રહ્યાં હતાં. આ સમયે હનુમાનજી મધુર વચન બોલ્યા - ॥ ૨ ॥

તે શ્રીરામચંદ્રજીના ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા, (જેને) સાંભળતાં જ સીતાજીનું દુઃખ જતું રહ્યું. તેઓ કાન અને મન લગાવી તેને સાંભળવા માંડ્યા. હનુમાનજીએ આદિથી લઈને સમસ્ત કથા કહી સંભળાવી. ॥ ૩ ॥

(સીતાજી બોલ્યાં -) જેણે કાનોને માટે અમૃતરૂપ આ સુંદર કથા કહી, તે હે ભાઈ ! પ્રગટ કેમ નથી થતો ? ત્યારે હનુમાનજી નજીક ચાલ્યા ગયા. તેમને જોઈને સીતાજી પીઠ ફેરવીને બેસી ગયાં; તેમના મનમાં આશ્ચર્ય થયું. ॥ ૪ ॥

(હનુમાનજીએ કહ્યું -) હે માતા જાનકી ! હું શ્રીરામજીનો દૂત છું. કરુણાનિધાનની સાચી શપથ લઉં છું. હે માતા ! આ વીંટી હું જ લાવ્યો છું. શ્રીરામજીએ આપના માટે મને આ નિશાની (ઓળખ) આપી છે. ॥ ૫ ॥

(સીતાજીએ પૂછ્યું -) નર અને વાનરનો સંગ કહો કેવી રીતે થયો ? પછી હનુમાનજીએ જેવી રીતે સંગ થયો હતો, તે સર્વે કથા કહી સંભળાવી. ॥ ૬ ॥

तब हनुमान्जी ने हृदय में विचार कर (सीताजी के सामने) अँगूठी डाल दी, मानो अशोक ने अंगारा दे दिया। (यह समझकर) सीताजी ने हर्षित होकर उठकर उसे हाथ में ले लिया॥12॥

तब उन्होंने राम-नाम से अंकित अत्यंत सुंदर एवं मनोहर अँगूठी देखी। अँगूठी को पहचानकर सीताजी आश्चर्यचकित होकर उसे देखने लगीं और हर्ष तथा विषाद से हृदय में अकुला उठीं॥11॥

(वे सोचने लगीं-) श्री रघुनाथजी तो सर्वथा अजेय हैं, उन्हें कौन जीत सकता है? और माया से ऐसी (माया के उपादान से सर्वथा रहित दिव्य, चिन्मय) अँगूठी बनाई नहीं जा सकती। सीताजी मन में अनेक प्रकार के विचार कर रही थीं। इसी समय हनुमान्जी मधुर वचन बोले-॥2॥

वे श्री रामचंद्रजी के गुणों का वर्णन करने लगे, (जिनके) सुनते ही सीताजी का दुःख भाग गया। वे कान और मन लगाकर उन्हें सुनने लगीं। हनुमान्जी ने आदि से लेकर अब तक की सारी कथा कह सुनाई॥3॥

(सीताजी बोलीं-) जिसने कानों के लिए अमृत रूप यह सुंदर कथा कही, वह हे भाई! प्रकट क्यों नहीं होता? तब हनुमान्जी पास चले गए। उन्हें देखकर सीताजी फिरकर (मुखफेरकर) बैठ गईं? उनके मन में आश्चर्य हुआ॥4॥

(हनुमान्जी ने कहा-) हे माता जानकी में श्री रामजी का दूत हूँ। करुणानिधान की सच्ची शपथ करता हूँ, हे माता! यह अँगूठी मैं ही लाया हूँ। श्री रामजी ने मुझे आपके लिए यह सहिदानी (निशानी या पहिचान) दी है॥5॥

(सीताजी ने पूछा-) नर और वानर का संग कहां कैसे हुआ? तब हनुमान्जी ने जैसे संग हुआ था, वह सब कथा कही॥6॥

Then, taking thought within himself, Hanumān (the monkey chief) dropped down the signet ring, as though the Aśoka tree had thrown a spark (in response to Her prayer). She sprang up with joy and took it in Her hand. (12)

Now She saw the charming ring with the name of Śrī Rāma most beautifully engraved on it. Recognizing the ring She looked at it with wonder and was agitated at heart with a mixed feeling of joy and sorrow. "Who can conquer the invincible Lord of the Raghus and such a (divine) ring cannot be prepared through Māyā (a conjuring trick)." As Sītā thus indulged in fancies of various kinds, Hanumān spoke in honeyed accents and began to recount Śrī Rāmacandra's praises. The moment they reached Sītā's ears Her grief took flight. She listened with all Her soul and ears while Hanumān narrated the whole story from the very beginning. "Wherefore does she who has told this tale, which is like nectar to my ears, not reveal herself?*" Thereupon Hanumān drew near Her, while Sītā sat with her back turned towards him, full of amazement. "I am Śrī Rāma's messenger, mother Jānakī: I solemnly swear by the all-merciful Lord Himself. This ring has been brought by me, O mother; Śrī Rāma gave it to me as a token for you." "Tell me what brought about this fellowship between a man and a monkey." Then Hanumān explained the circumstances in which a union was brought about between men and monkeys. (1—6)

देखि परम बिरहाकुल सीता। बोला कपि मृदु बचनं विनीता ॥

દો— કપિ કે બચન સપ્રેમ સુનિ ઉપજા મન બિસ્વાસ ।

જાના મન ક્રમ બચન યહ કૃપાસિંધુ કર દાસ ॥ ૧૩ ॥

ચૌ— હરિજન જાનિ પ્રીતિ અતિ ગાઢી । સજલ નયન પુલકાવલિ બાઢી ॥
બૂઝત બિરહ જલધિ હનુમાના । ભયહુ તાત મો કહું જલજાના ॥ ૧ ॥
અબ કહુ કુસલ જાઉં બલિહારી । અનુજ સહિત સુખ ભવન ખરારી ॥
કોમલચિત કૃપાલ રઘુરાઈ । કપિ કેહિ હેતુ ધરી નિઠુરાઈ ॥ ૨ ॥
સહજ બાનિ સેવક સુખ દાયક । કબહુંક સુરતિ કરત રઘુનાયક ॥
કબહું નયન મમ સીતલ તાતા । હોઝહિં નિરખિ સ્યામ મૃદુ ગાતા ॥ ૩ ॥
બચનુ ન આવ નયન ભરે બારી । અહહ નાથ હૌં નિપટ બિસારી ॥
દેખિ પરમ બિરહાકુલ સીતા । બોલા કપિ મૃદુ બચન બિનીતા ॥ ૪ ॥
માતુ કુસલ પ્રભુ અનુજ સમેતા । તવ દુખ દુખી સુકૃપા નિકેતા ॥
જનિ જનની માનહુ જિયૈં ડના । તુમ્હ તે પ્રેમુ રામ કેં દૂના ॥ ૫ ॥

હનુમાનજીનાં પ્રેમયુક્ત વચન સાંભળીને સીતાજીના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. તેમણે જાણી લીધું કે આ મન, વચન અને કર્મથી કૃપાસાગર શ્રીરઘુનાથજીનો દાસ છે. ॥ ૧૩ ॥

ભગવાનનો સેવક જાણીને અત્યંત ગાઢ પ્રીતિ થઈ ગઈ. નેત્રોમાં (પ્રેમાશ્રુઓનું) જળ ભરાઈ આવ્યું અને શરીર અત્યંત પુલકિત થઈ ગયું. (સીતાજીએ કહ્યું -) હે તાત હનુમાન ! વિરહસાગરમાં ડૂબતી જતી હું, તમે મારા માટે વહાણ થયા. ॥ ૧ ॥

હું વારી જાઉં છું; હવે, નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત ખરના શત્રુ સુખદામ પ્રભુનાં કુશળ-મંગળ કહો. શ્રીરઘુનાથજી તો કોમળ હૃદય અને કૃપાળુ છે. વળી, હે હનુમાન ! તેમણે કયા કારણે આ નિષ્કુરતા ધારણ કરી લીધી છે ? ॥ ૨ ॥

સેવકને સુખ આપવું એ એમની સ્વાભાવિક ટેવ છે. તે શ્રીરઘુનાથજી શું કદી મનેય યાદ કરે છે ? હે તાત ! શું કદીદ એમનાં કોમળ શ્યામ અંગોને ખોઈને મારાં નેત્રો શીતળ થશે ? ॥ ૩ ॥

(મુખમાંથી) વચન નથી નીકળતાં, નેત્રોમાં (વિરહના આંસુઓનું) જળ ભરાઈ આવ્યું. (ઘણા દુઃખ સાથે તે બોલ્યાં -) હા નાથ ! આપે મને બિલકુલ જ ભુલાવી દીધી ! સીતાજીને વિરહથી પરમ વ્યાકુળ ખોઈને હનુમાનજી કોમળ અને નમ્ર વચન બોલ્યા - ॥ ૪ ॥

હે માતા ! સુંદર કૃપાના ધામ પ્રભુ ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત કુશળ છે, પરંતુ આપના દુઃખથી દુઃખી છે. હે માતા ! મનમાં ગ્લાનિ ન અનુભવો (મન નાનું કરીને દુઃખ ન કરો). શ્રીરામચન્દ્રજીના હૃદયમાં આપના માટે બમણો પ્રેમ છે. ॥ ૫ ॥

हनुमान्जी के प्रेमयुक्त वचन सुनकर सीताजी के मन में विश्वास उत्पन्न हो गया, उन्होंने जान लिया कि यह मन, वचन और कर्म से कृपासागर श्री रघुनाथजी का दास है॥13॥

भगवान का जन (सेवक) जानकर अत्यंत गाढ़ी प्रीति हो गई। नेत्रों में (प्रेमाश्रुओं का) जल भर आया और शरीर अत्यंत पुलकित हो गया (सीताजी ने कहा-) हे तात हनुमान्! विरहसागर में डूबती हुई मुझको तुम जहाज हुए॥1॥

मैं बलिहारी जाती हूँ, अब छोटे भाई लक्ष्मणजी सहित खर के शत्रु सुखधाम प्रभु का कुशल-मंगल कहो। श्री रघुनाथजी तो कोमल हृदय और कृपालु हैं। फिर हे हनुमान्! उन्होंने किस कारण यह निष्ठुरता धारण कर ली है?॥2॥

सेवक को सुख देना उनकी स्वाभाविक बान है। वे श्री रघुनाथजी क्या कभी मेरी भी याद करते हैं? हे तात! क्या कभी उनके कोमल साँवले अंगों को देखकर मेरे नेत्र शीतल होंगे?॥3॥

(मुँह से) वचन नहीं निकलता, नेत्रों में (विरह के आँसुओं का) जल भर आया। (बड़े दुःख से वे बोलीं-) हा नाथ! आपने मुझे बिलकुल ही भुला दिया! सीताजी को विरह से परम व्याकुल देखकर हनुमान्जी कोमल और विनीत वचन बोले-॥4॥

हे माता! सुंदर कृपा के धाम प्रभु भाई लक्ष्मणजी के सहित (शरीर से) कुशल हैं, परंतु आपके दुःख से दुःखी हैं। हे माता! मन में ग्लानि न मानिए (मन छोटा करके दुःख न कीजिए)। श्री रामचंद्रजी के हृदय में आपसे दूना प्रेम है॥5॥

As She heard the monkey's affectionate words Her soul trusted him and She recognized him to be a servant of the all-merciful Lord in thought, word and deed. (13) Perceiving him to be a devotee of Śrī Hari She developed an intense affection for him. Her eyes filled with tears and a thrill ran through Her body. "To me who was being drowned in the ocean of desolation, dear Hanumān, you have come as a veritable bark. Now tell me, I adjure you, the welfare of all-blissful Śrī Rāma (the Slayer of Khara) and His younger brother (Lakṣmaṇa). Wherefore has the tender-hearted and compassionate Lord of the Rāghus become so hard-hearted? Does the Chief of the Rāghus ever remember me—He who is by natural disposition a source of delight to His servants? Will my eyes, dear Hanumān, be ever gladdened by the sight of His swarthy and delicate limbs?" Words failed Her and Her eyes swam with tears. "Ah, my lord! You have entirely forgotten me." Seeing Sitā sore distressed due to Her separation from Her lord, Hanumān addressed Her in soft and polite accents: "The Lord and His younger brother (Lakṣmaṇa) are both doing well, mother, except for the fact that the all-merciful is sorrowful because of Your sorrow. Do not feel vexed at heart, mother; Śrī Rāma loves You twice as much as You love Him. (1—5)

દો— રઘુપતિ કર સંદેસુ અબ સુનુ જનની ધરિ ધીર ।
 અસ કહિ કપિ ગદગદ ભયડ ભરે બિલોચન નીર ॥ ૧૪ ॥

ચૌ— કહેડ રામ બિયોગ તવ સીતા । મો કહું સકલ ભણ બિપરીતા ॥
 નવ તરુ કિસલય મનહું કૃસાનુ । કાલ નિસા સમ નિસિ સસિ ભાનુ ॥ ૧ ॥
 કુબલય બિપિન કુંત બન સરિસા । બારિદ તપત તેલ જનુ બરિસા ॥
 જે હિત રહે કરત તેડ પીરા । ઊરગ સ્વાસ સમ ત્રિબિધ સમીરા ॥ ૨ ॥
 કહેહૂ તેં કછુ દુખ ઘટિ હોઈ । કાહિ કહૌં યહ જાન ન કોઈ ॥
 તત્વ પ્રેમ કર મમ અરુ તોરા । જાનત પ્રિયા એકુ મનુ મોરા ॥ ૩ ॥
 સો મનુ સદા રહત તોહિ પાહી । જાનુ પ્રીતિ રસુ એતનેહિ માહી ॥
 પ્રભુ સંદેસુ સુનત બૈદેહી । મગન પ્રેમ તન સુધિ નહિ તેહી ॥ ૪ ॥
 કહ કપિ હૃદય ધીર ધરુ માતા । સુમિરુ રામ સેવક સુખદાતા ॥
 ઊર આનહુ રઘુપતિ પ્રભુતાઈ । સુનિ મમ બચન તજહુ કદરાઈ ॥ ૫ ॥

હે માતા ! હવે ધીરજ ધરીને શ્રીરઘુનાથજીનો સંદેશો સાંભળો. આવું કહીને હનુમાનજી પ્રેમથી ગદગદ થઈ ગયા. તેમનાં નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રીઓનું જળ ઊભરાઈ આવ્યું. ॥ ૧૪ ॥

(હનુમાનજી બોલ્યા -) શ્રીરામચન્દ્રજીએ કહ્યું છે કે હે સીતે ! તમારા વિયોગમાં મારા માટે સઘળા પદાર્થ પ્રતિકૂળ થઈ ગયા છે. વૃક્ષોનાં નવાં-નવાં કોમળ પાંદડાં જાણે અગ્નિના સમાન, રાત્રિ કાળ-રાત્રિ સમાન, ચન્દ્રમા સૂર્ય સમાન - ॥ ૧ ॥

અને કમળોનાં વન ભાલાના (કાંટાના) વનને સમાન થઈ ગયા છે. મેઘ જાણે ઉકળતું તેલ વરસાવે છે. જે હિત કરનારા હતા, તે જ હવે પીડા આપવા લાગ્યા છે. ત્રિવિધ (શીતળ, મંદ, સુગંધિત) વાયુ સર્પના શ્વાસ સમાન (ઝેરી અને ગરમ) થઈ ગયો છે. ॥ ૨ ॥

મનનું દુઃખ કહી નાખવાથી કંઈક ઓછું થઈ જાય છે. પણ કહું કોને ? આ દુઃખ કોઈ જાણતું નથી. હે પ્રિયે ! મારા અને તારા પ્રેમનું તત્ત્વ (રહસ્ય) એક મારું મન જ જાણે છે. ॥ ૩ ॥

અને તે મન સદા તારી જ પાસે રહે છે. જસ, મારા પ્રેમનો સાર એટલામાં જ સમજી લો. પ્રભુનો સંદેશ સાંભળતાં જ જાનકીજી પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયાં. તેમને શરીરની સૂદ ન રહી. ॥ ૪ ॥

હનુમાનજીએ કહ્યું - હે માતા ! હૃદયમાં ઘેર્ય ધારણ કરો અને સેવકોને સુખ આપનારા શ્રીરામજીનું સ્મરણ કરો. શ્રીરઘુનાથજીની પ્રભુતાને હૃદયમાં લાવો અને મારાં વચન સાંભળીને કાયરતા મૂકી દો. ॥ ૫ ॥

हे माता! अब धीरज धरकर श्री रघुनाथजी का संदेश सुनिए। ऐसा कहकर हनुमान्जी प्रेम से गद्गद हो गए। उनके नेत्रों में (प्रेमाश्रुओं का) जल भर आया॥14॥

(हनुमान्जी बोले-) श्री रामचंद्रजी ने कहा है कि हे सीते! तुम्हारे वियोग में मेरे लिए सभी पदार्थ प्रतिकूल हो गए हैं। वृक्षों के नए-नए कोमल पत्ते मानो अग्नि के समान, रात्रि कालरात्रि के समान, चंद्रमा सूर्य के समान॥1॥ और कमलों के वन भालों के वन के समान हो गए हैं। मेघ मानो खौलता हुआ तेल बरसाते हैं। जो हित करने वाले थे, वे ही अब पीड़ा देने लगे हैं। त्रिविध (शीतल, मंद, सुगंध) वायु साँप के श्वास के समान (जहरीली और गरम) हो गई है॥2॥

मन का दुःख कह डालने से भी कुछ घट जाता है। पर कहुँ किससे? यह दुःख कोई जानता नहीं। हे प्रिये! मेरे और तेरे प्रेम का तत्त्व (रहस्य) एक मेरा मन ही जानता है॥3॥

और वह मन सदा तेरे ही पास रहता है। बस, मेरे प्रेम का सार इतने में ही समझ ले। प्रभु का संदेश सुनते ही जानकीजी प्रेम में मग्न हो गईं। उन्हें शरीर की सुध न रही॥4॥

हनुमान्जी ने कहा- हे माता! हृदय में धैर्य धारण करो और सेवकों को सुख देने वाले श्री रामजी का स्मरण करो। श्री रघुनाथजी की प्रभुता को हृदय में लाओ और मेरे वचन सुनकर कायरता छोड़ दो॥5॥

“Mother, compose Yourself now and hear the message of Śrī Rāma (the Lord of the Raghus).” Even as he uttered these words, the monkey’s voice was choked with emotion and his eyes filled with tears. (14)

“Śrī Rāma said : Ever since I have been separated from you, Sītā, everything to me has become its very reverse. The fresh and tender leaves on the trees look like tongues of fire; nights appear as dreadful as the night of final dissolution and the moon scorches like the sun. Beds of lotuses are like so many spears planted on the ground, while rain-clouds pour boiling oil as it were. Those that were friendly before have now become tormenting; the cool, soft and fragrant breezes are now like the breath of a serpent. One’s agony is assuaged to some extent even by speaking of it; but to whom shall I speak about it? For there is no one who will understand. The reality about the chord of love that binds you and me, dear, is known to my soul alone; and my soul ever abides with you. Know this to be the essence of my love.” Videha’s Daughter was so absorbed in love the moment She heard the Lord’s message, that She lost all consciousness of Her body. Said the monkey, “Mother, collect Yourself, and fix Your thoughts on Śrī Rāma, the delight of His servants. Reflect on the glory of the Lord of the Raghus and shake off all faint-heartedness upon my word.” (1—5)

कनक भूधराकार सरीरा। समर भयंकर अतिबल बीरा ॥

दो०— निसिचर निकर पतंग सम रघुपति बान कृसानु।
जननी हृदयँ धीर धरु जरे निसाचर जानु॥ १५ ॥

चौ०— जौं रघुबीर होति सुधि पाई। करते नहिं बिलंबु रघुराई॥
राम बान रबि उएँ जानकी। तम बरूथ कहँ जातुधान की॥ १ ॥
अबहिं मातु मैं जाउँ लवाई। प्रभु आयसु नहिं राम दोहाई॥
कछुक दिवस जननी धरु धीरा। कपिन्ह सहित अइहहिं रघुबीरा॥ २ ॥
निसिचर मारि तोहि लै जैहहिं। तिहुँ पुर नारदादि जसु गैहहिं॥
हैं सुत कपि सब तुम्हहि समाना। जातुधान अति भट बलवाना॥ ३ ॥
मोरें हृदय परम संदेहा। सुनि कपि प्रगट कीन्हि निज देहा॥
कनक भूधराकार सरीरा। समर भयंकर अतिबल बीरा॥ ४ ॥
सीता मन भरोस तब भयऊ। पुनि लघु रूप पवनसुत लयऊ॥ ५ ॥

राक्षसोना समूह पतंगिया समान अने श्रीरघुनाथजुनां बाण अग्नि समान छे. हे माता ! हृदयमां धैर्य धारण करो अने राक्षसोने जल्था ज समझे. ॥ १५ ॥

श्रीरामचन्द्रजुने जे भाण मणी छोट तो तेजो विलंब न करत. हे जानकीजु ! रामबाणरूपी सूर्यनो उदय थये राक्षसोने सेनारूपी अंधकार क्यं रहि शके छे ? ॥ १ ॥

हे माता ! हुं आपने हमलां ज अहींथी लई जाई, पण श्रीरामचन्द्रजुना सोगंड छे; मने प्रभुनी आज्ञा नथी. अेटले हे माता ! थोडाक दिवस ह्यु धीरज धरो. श्रीरामचन्द्रजु वानरो सहित अहीं आवशे. ॥ २ ॥

अने राक्षसोने मारीने आपने लई जशे. नारद आदि (ऋषि-मुनि) प्रणये लोकमां अेमनो यश गाशे. (सीताजुअे कहुँ -) हे पुत्र ! सर्वे वानर तमारा ज जेवा (नाना-नाना) हशे, राक्षसो तो घषा जणवान योद्धाओ छे. ॥ ३ ॥

तेथी मारा हृदयमां मोटो भाटे संशय थाय छे (के तमारा - जेवा वानरो राक्षसोने केवी रीते जतशे !). आ सांभलीने हनुमानजुअे पोतानुं शरीर प्रगट कर्युं. सोनाना पर्वत सुमेरुना आकारनुं अत्यंत विशाल शरीर हतुं, जे युद्धमां शत्रुओना हृदयमां जय उत्पन्न करनारुं, अत्यंत जणवान अने वीर हतुं. ॥ ४ ॥

त्यारे (अने जेधने) सीताजुना मनमां विश्वास थयो. हनुमानजुअे पाछुं नानुं ३५ धारण करी लीधुं. ॥ ५ ॥

राक्षसों के समूह पतंगों के समान और श्री रघुनाथजी के बाण अग्नि के समान हैं। हे माता! हृदय में धैर्य धारण करो और राक्षसों को जला ही समझो॥15॥

श्री रामचंद्रजी ने यदि खबर पाई होती तो वे बिलंब न करते। हे जानकीजी! रामबाण रूपी सूर्य के उदय होने पर राक्षसों की सेना रूपी अंधकार कहाँ रह सकता है?॥1॥

हे माता! मैं आपको अभी यहाँ से लिवा जाऊँ, पर श्री रामचंद्रजी की शपथ है, मुझे प्रभु (उन) की आज्ञा नहीं है। (अतः) हे माता! कुछ दिन और धीरज धरो। श्री रामचंद्रजी वानरों सहित यहाँ आएँगे॥2॥

और राक्षसों को मारकर आपको ले जाएँगे। नारद आदि (ऋषि-मुनि) तीनों लोकों में उनका यश गाएँगे। (सीताजी ने कहा-)हे पुत्र! सब वानर तुम्हारे ही समान (नन्हें-नन्हें से) होंगे, राक्षस तो बड़े बलवान, योद्धा हैं॥3॥

अतः मेरे हृदय में बड़ा भारी संदेह होता है (कि तुम जैसे बंदर राक्षसों को कैसे जीतेंगे!)। यह सुनकर हनुमानजी ने अपना शरीर प्रकट किया। सोने के पर्वत (सुमेरु) के आकार का (अत्यंत विशाल) शरीर था, जो युद्ध में शत्रुओं के हृदय में भय उत्पन्न करने वाला, अत्यंत बलवान् और वीर था॥4॥

तब (उसे देखकर) सीताजी के मन में विश्वास हुआ। हनुमानजी ने फिर छोटा रूप धारण कर लिया॥5॥

“The hosts of demons are like so many months, while the shafts of the Lord of the Raghus are like flames. Have courage in Your heart, mother, and take the demons as consumed.” (15)

“Had the Hero of Raghu’s line any news about You, the Lord of the Raghus would not have tarried. The moment Śrī Rāma’s arrows make their appearance like the sun, the demon host would be scattered like the shadows of night. Mother, I would take You to Him this very moment; but, I swear by Rāma, I have no such orders from the Lord. Therefore, wait patiently for some days more, mother, till the Hero of Raghu’s line arrives with the troops of monkeys. Slaughtering the demons, He will take You away; while Nārada and the other sages will glorify Him in all the three spheres of creation.” “But, my son, all the monkeys must be pygmies like you, whereas the demons are mighty and great warriors. I have grave misgivings in my heart on this score.” On hearing this the monkey revealed His natural form, colossal as a mountain of gold, terrible in battle, possessing great might and full of valour. Sītā now took comfort in Her heart and the son of the wind-god thereupon resumed his diminutive appearance. (1—5)

**दो०— सुनु माता साखामृग नहिं बल बुद्धि बिसाल ।
प्रभु प्रताप तें गरुड़हि खाइ परम लघु ब्याल ॥ १६ ॥**

चौ०— मन संतोष सुनत कपि बानी । भगति प्रताप तेज बल सानी ॥
आसिष दीन्हि रामप्रिय जाना । होहु तात बल सील निधाना ॥ १ ॥
अजर अमर गुननिधि सुत होहू । करहुँ बहुत रघुनायक छोहू ॥
करहुँ कृपा प्रभु अस सुनि काना । निर्भर प्रेम मगन हनुमाना ॥ २ ॥
बार बार नाएसि पद सीसा । बोला बचन जोरि कर कीसा ॥
अब कृतकृत्य भयउँ मैं माता । आसिष तव अमोघ बिख्याता ॥ ३ ॥
सुनहु मातु मोहि अतिसय भूखा । लागि देखि सुंदर फल रूखा ॥
सुनु सुत करहिं बिपिन रखवारी । परम सुभट रजनीचर भारी ॥ ४ ॥
तिन्ह कर भय माता मोहि नाही । जाँ तुम्ह सुख मानहु मन माहीं ॥ ५ ॥

हे माता ! सांभलो, वानरोमां घषां जल-बुद्धि नथी होतां । परंतु प्रभुना प्रतापथी अत्यंत नाना सर्पपल गरुडने जाई शके छे (अत्यंत निर्जल पल महाजलवानने मारी शके छे) ॥ १६ ॥

भक्ति, प्रताप, तेज अने जलथी भरेली हनुमानजुनी वाणी सांभलीने सीताजुना मनमां संतोष थयो. श्रीसीताजुने हनुमानजुने श्रीरामजुना प्रिय जाणीने आशीर्वाद आय्या के हे तात ! तमे जल अने शीलना भंडार थाव. ॥ १ ॥

हे पुत्र ! तमे अजर, अमर अने गुणोनी जलानो थाव. श्रीरघुनाथजु तमार पर घणी कृपा करे. ‘प्रभु कृपा करे’ - आवुं कानेथी सांभलतां ज हनुमानजु पूर्ण प्रेममां मगन थई गयां. ॥ २ ॥

हनुमानजुने वारंवार सीताजुना चरणोमां सिर नमाव्युं अने पछी हाथ जोडीने कहुं - हे माता ! हेवे, हुं कृतार्थ थई गयो. आपनो आशीर्वाद अमोघ छे, आ वात प्रसिद्ध छे. ॥ ३ ॥

हे माता ! सांभलो, सुंदर इणवाणां वृक्षोने जोईने मने घणी ज लूप लागी गई छे. (सीताजुने कहुं -) हे जेता ! सांभलो, मोटा भारे थोकरा राक्षस आ वननी रणेवाणी करे छे. ॥ ४ ॥

(हनुमानजुने कहुं -) हे माता ! जे आप मनमां सुप मानो (प्रसन्न थईने आज्ञा आपो) तो मने तेमनो लय तो जिलकुल नथी ॥ ५ ॥

हे माता! सुनो, वानरों में बहुत बल-बुद्धि नहीं होती, परंतु प्रभु के प्रताप से बहुत छोटा सर्प भी गरुड़ को खा सकता है। (अत्यंत निर्बल भी महान् बलवान् को मार सकता है)॥16॥

भक्ति, प्रताप, तेज और बल से सनी हुई हनुमान्जी की वाणी सुनकर सीताजी के मन में संतोष हुआ। उन्होंने श्री रामजी के प्रिय जानकर हनुमान्जी को आशीर्वाद दिया कि हे तात! तुम बल और शील के निधान होओ॥1॥

हे पुत्र! तुम अजर (बुढ़ापे से रहित), अमर और गुणों के खजाने होओ। श्री रघुनाथजी तुम पर बहुत कृपा करें। 'प्रभु कृपा करें' ऐसा कानों से सुनते ही हनुमान्जी पूर्ण प्रेम में मग्न हो गए॥2॥

हनुमान्जी ने बार-बार सीताजी के चरणों में सिर नवाया और फिर हाथ जोड़कर कहा - हे माता! अब मैं कृतार्थ हो गया। आपका आशीर्वाद अमोघ (अचूक) है, यह बात प्रसिद्ध है॥3॥

हे माता! सुनो, सुंदर फल वाले वृक्षों को देखकर मुझे बड़ी ही भूख लग आई है। (सीताजी ने कहा-) हे बेटा! सुनो, बड़े भारी योद्धा राक्षस इस वन की रखवाली करते हैं॥4॥

(हनुमान्जी ने कहा-) हे माता! यदि आप मन में सुख मानें (प्रसन्न होकर) आज्ञा दें तो मुझे उनका भय तो बिलकुल नहीं है॥5॥

"Listen, mother : monkeys possess no great strength or intelligence either; but, through the Lord's might, the most tiny snake might swallow Garuḍa (the king of birds and the mount of Bhagavān Viṣṇu)." (16)

"Sītā felt gratified at heart even as She heard the monkey's words full of devotion and revealing Śrī Rāma's majesty, glory and strength. Recognizing him as the beloved of Śrī Rāma She gave him Her blessing: "May you become a repository of strength and virtue, dear child. May you ever remain immune from old age and death and prove to be a storehouse of good qualities, my son; and may the Lord of the Raghus shower His abundant grace on you." The moment the words "May the Lord be gracious to you" reached his ears Hanumān was utterly overwhelmed with emotion. Again and again the monkey bowed his head at Her feet and with joined palms addressed Her thus: "I have now accomplished all that I had to accomplish, my mother; for your blessing, everyone knows, is unfailing. Listen, mother: I am feeling frightfully hungry at the sight of these trees laden with delicious fruits." "I tell you, my son, this grove is guarded by most valiant and mighty demons." "Mother, I am not at all afraid of them, only if I have your hearty approval." (1—5)

नाथ एक आवा कपि भारी। तेहिं असोक बाटिका उजारी ॥

दो०— देखि बुद्धि बल निपुन कपि कहेउ जानकीं जाहु ।

रघुपति चरन हृदयँ धरि तात मधुर फल खाहु ॥ १७ ॥

चौ०— चलेउ नाइ सिरु पैठेउ बागा । फल खाएसि तरु तोरें लागा ॥
रहे तहाँ बहु भट रखवारे । कछु मारेसि कछु जाइ पुकारे ॥ १ ॥
नाथ एक आवा कपि भारी । तेहिँ असोक बाटिका उजारी ॥
खाएसि फल अरु बिटप उपारे । रच्छक मर्दि मर्दि महि डारे ॥ २ ॥
सुनि रावन पठए भट नाना । तिन्हहि देखि गर्जेउ हनुमाना ॥
सब रजनीचर कपि संघारे । गए पुकारत कछु अधमारे ॥ ३ ॥
पुनि पठयउ तेहिँ अच्छकुमारा । चला संग लै सुभट अपारा ॥
आवत देखि बिटप गहि तर्जा । ताहि निपाति महाधुनि गर्जा ॥ ४ ॥

હનુમાનજીને બુદ્ધિ અને બળમાં નિપુણ જોઈને જાનકીજીએ કહ્યું - જાઓ. હે તાત ! શ્રીરઘુનાથજીના ચરણોને હૃદયમાં ધારણ કરીને મીઠાં ફળ ખાઓ. ॥૧૭ ॥

તેઓ સીતાજીને શીશ નમાવીને ચાલ્યા અને બગીચામાં પેસી ગયા. ફળ ખાધાં અને વૃક્ષોને તોડવા માંડ્યાં. ત્યાં ઘણા જ યોદ્ધા રખેવાળ હતા. તેમાંથી કેટલાકને મારી નાખ્યા અને કેટલાકે જઈને રાવણને પોકાર કર્યો - ॥૧ ॥

(અને કહ્યું -) હે નાથ ! એક મોટો ભારે વાનર આવ્યો છે. તેણે અશોકવાટિકા ઉખાડી નાખી. ફળ ખાધાં, વૃક્ષો ઉખાડી નાખ્યાં અને રખેવાળોને મસળી-મસળીને જમીન પર નાખી દીધા. ॥૨ ॥

આ સાંભળીને રાવણે ઘણા જ યોદ્ધા મોકલ્યા. તેમને જોઈને હનુમાનજીએ ગર્વના કરી. હનુમાનજીએ સર્વે રાક્ષસોને મારી નાખ્યા, કેટલાક જે અધમૂઆ હતા તે, બૂમરાણ કરતાં નાહા. ॥૩ ॥

પછી રાવણે અક્ષયકુમારને મોકલ્યો. તે અસંખ્ય શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓને સાથે લઈને ચાલ્યો. તેને આવતો જોઈને હનુમાનજીએ એક વૃક્ષ (હાથમાં) લઈને પકડાર્યો અને તેને મારીને મહાધ્વનિથી ગર્વના કરી. ॥૪ ॥

हनुमान्जी को बुद्धि और बल में निपुण देखकर जानकीजी ने कहा - जाओ। हे तात! श्री रघुनाथजी के चरणों को हृदय में धारण करके मीठे फल खाओ॥17॥

वे सीताजी को सिर नवाकर चले और बाग में घुस गए। फल खाए और वृक्षों को तोड़ने लगे। वहाँ बहुत से योद्धा रखवाले थे। उनमें से कुछ को मार डाला और कुछ ने जाकर रावण से पुकार की-॥1॥

(और कहा-) हे नाथ! एक बड़ा भारी बंदर आया है। उसने अशोक वाटिका उखाड़ डाली। फल खाए, वृक्षों को उखाड़ डाला और रखवालों को मसल-मसलकर जमीन पर डाल दिया॥2॥

यह सुनकर रावण ने बहुत से योद्धा भेजे। उन्हें देखकर हनुमान्जी ने गर्जना की। हनुमान्जी ने सब राक्षसों को मार डाला, कुछ जो अधमरे थे, चिल्लाते हुए गए॥3॥

फिर रावण ने अक्षयकुमार को भेजा। वह असंख्य श्रेष्ठ योद्धाओं को साथ लेकर चला। उसे आते देखकर हनुमान्जी ने एक वृक्ष (हाथ में) लेकर ललकारा और उसे मारकर महाध्वनि (बड़े जोर) से गर्जना की॥4॥

Seeing the monkey perfect in strength and wit, Janaka's Daughter said, "Go, my son, and enjoy the luscious fruit with your heart fixed on Śrī Rāma's feet." (17)

Bowing his head he went forth and entered the grove; and having eaten the fruit he began to break down the trees. A number of warriors had been posted there as guards; some of them were killed by him, while the rest took flight and cried for help, "O lord, a huge monkey has made his appearance and laid waste the Aśoka grove. He has eaten fruits, uprooted trees, and, having crushed the watchmen, has laid them on the ground." On hearing this, Rāvaṇa despatched a number of his champions. Hanumān roared when he saw them and slaughtered the whole demon host. A few that had survived though well-nigh killed, escaped screaming. Rāvaṇa then sent prince Akṣa, who sallied forth with a vast number of his best warriors. Seeing them approach, Hanumān seized a tree and threatened them and, having overthrown the prince, roared with a loud yell. (1—4)

अति बिसाल तरु एक उपारा। विरथ कीन्ह लंकेस कुमारा ॥

दो०— कछु मारेसि कछु मर्देसि कछु मिलएसि धरि धूरि।
कछु पुनि जाइ पुकारे प्रभु मर्कट बल भूरि॥ १८ ॥

चौ०— सुनि सुत बध लंकेस रिसाना। पठएसि मेघनाद बलवाना॥
मारसि जनि सुत बाँधेसु ताही। देखिअ कपिहि कहाँ कर आही॥ १॥
चला इंद्रजित अतुलित जोधा। बंधु निधन सुनि उपजा क्रोधा॥
कपि देखा दारुन भट आवा। कटकटाइ गर्जा अरु धावा॥ २॥
अति बिसाल तरु एक उपारा। बिरथ कीन्ह लंकेस कुमारा॥
रहे महाभट ताके संग। गहि गहि कपि मर्दइ निज अंगा॥ ३॥
तिन्हहि निपाति ताहि सन बाजा। भिरे जुगल मानहुँ गजराजा॥
मुठिका मारि चढ़ा तरु जाई। ताहि एक छन मुरुछा आई॥ ४॥
उठि बहोरि कीन्हिसि बहु माया। जीति न जाइ प्रभंजन जाया॥ ५॥

तेमछे सेनामांथी केटलाकने मारी नाप्या अने केटलाकने मसणी नाप्या अने केटलाकने पकडी-पकडीने धूणमां रगटोणी नाप्या. केटलाके पाछा (रावण पासे) जर्घने पोकार कर्यो के हे प्रभु! वानर घणो ज जणवान छे. ॥ १८ ॥

पुत्रनो वध सांभलीने रावण क्रोधित थर्घ गयो. अने तेछे उपोताना ज्येष्ठ पुत्र जणवान मेघनादने मोकल्यो. (तेने कछु के -) हे पुत्र! मारी न नापतो, तेने आंधी लावजे. ते वानर कथांनो छे ते जेर्घ लर्घजे. ॥ १ ॥

इन्द्रने छुतनारो अतुलनीय योद्धा मेघनाद चाल्यो. (मारना माया जवानुं सांभलीने तेने क्रोध थर्घ आल्यो. हनुमानज्ये ज्येष्ठुं के आ वपते भयानक योद्धा आल्यो छे. त्यारे तेओ कटकटावीने गज्या अने टोड्या. ॥ २ ॥

तेमछे अेक घणुं मोटुं वृक्ष उभाडी लीधुं अने तेना प्रहारथी लंकेश्वर रावणना पुत्र मेघनादने रथ विनानो करी दीधो (रथने तोडीने तेने नीचे पाडी नाप्यो). तेनी साथे जे मोटा मोटा योद्धा हता, तेमने पकडी-पकडीने हनुमानज्ये पोताना शरीरथी मसणवा लाग्या. ॥ ३ ॥

ते सर्वेने मारीने पछी मेघनादथी लडवा लाग्या. (लडतां तेओ अेवा जशाता हता के) जाले जे गजराज लिडाया होय. हनुमानज्ये तेने अेक छूसो मारीने वृक्ष पर जर्घ चट्या. तेने पणवार माटे मूर्छा आवी गर्घ. ॥ ४ ॥

पछी छिठीने तेछे (मेघनादे) घणो माया रची; परंतु पवनना पुत्र तेनाथी छुती शकता नथी. ॥ ५ ॥

उन्होंने सेना में से कुछ को मार डाला और कुछ को मसल डाला और कुछ को पकड़-पकड़कर धूल में मिला दिया। कुछ ने फिर जाकर पुकार की कि हे प्रभु! बंदर बहुत ही बलवान् है॥ 18 ॥

पुत्र का वध सुनकर रावण क्रोधित हो उठा और उसने (अपने जेठे पुत्र) बलवान् मेघनाद को भेजा। (उससे कहा कि-) हे पुत्र! मारना नहीं उसे बाँध लाना। उस बंदर को देखा जाए कि कहाँ का है॥ 1 ॥

इंद्र को जीतने वाला अतुलनीय योद्धा मेघनाद चला। भाई का मारा जाना सुन उसे क्रोध हो आया। हनुमान्जी ने देखा कि अबकी भयानक योद्धा आया है। तब वे कटकटाकर गर्जे और दौड़े॥ 2 ॥

उन्होंने एक बहुत बड़ा वृक्ष उखाड़ लिया और (उसके प्रहारसे) लंकेश्वर रावण के पुत्र मेघनाद को बिना रथ का कर दिया। (रथ को तोड़कर उसे नीचे पटक दिया)। उसके साथ जो बड़े-बड़े योद्धा थे, उनको पकड़-पकड़कर हनुमान्जी अपने शरीर से मसलने लगे॥ 3 ॥

उन सबको मारकर फिर मेघनाद से लड़ने लगे। (लड़ते हुए वे ऐसे मालूम होते थे) मानो दो गजराज (श्रेष्ठ हाथी) भिड़ गए हों। हनुमान्जी उसे एक छूसा मारकर वृक्ष पर जा चढ़े। उसको क्षणभर के लिए मूर्च्छा आ गई॥ 4 ॥

फिर उठकर उसने बहुत माया रची, परंतु पवन के पुत्र उससे जीते नहीं जाते॥ 5 ॥

Some he slew , some he crushed and some he seized and pounded with dust. And some who escaped cried, "O lord, the monkey is too strong for us." (18)

The King of Lañkā flew into a rage when he heard of his son's death and sent the mighty Meghanāda. "Kill him not, my son, but bind him. Let us see the monkey and ascertain wherefrom he comes." Meghanāda (the conqueror of Indra) sallied forth, a peerless champion, seized with fury at the news of his brother's death. When Hanumān saw this fierce warrior approach, he gnashed his teeth and with a roar rushed forward to meet him. He tore up a tree of enormous size and smashed with it the car, thus rendering the crown prince of Lañkā without any transport. As for the mighty warriors who accompanied him, Hanumān seized them one by one and crushed them by the weight of his limbs. Having finished them off, he closed with Meghanāda. It was like the encounter of two lordly elephants. Striking the opponent with his clenched fist, Hanumān sprang and climbed up a tree; while Meghanāda lay unconscious for a moment. He rose again and resorted to many a delusive device; but the son of the wind-god was not to be vanquished. (1—5)

દો— બ્રહ્મ અસ્ત્ર તેહિં સાંધા કપિ મન કીન્હ બિચાર ।
જોં ન બ્રહ્મસર માનઁ મહિમા મિટઙ અપાર ॥ ૧૧ ॥

ચો— બ્રહ્મબાન કપિ કહું તેહિ મારા । પરતિહું બાર કટકુ સંઘારા ॥
તેહિં દેખા કપિ મુરુછિત ભયઁ । નાગપાસ બાંધેસિ લૈ ગયઁ ॥ ૧ ॥
જાસુ નામ જપિ સુનહુ ભવાની । ભવ બંધન કાટહિં નર ગ્યાની ॥
તાસુ દૂત કિ બંધ તરુ આવા । પ્રભુ કારજ લગિ કપિહિં બંધાવા ॥ ૨ ॥
કપિ બંધન સુનિ નિસિચર ધાઈ । કૌતુક લાગિ સભાં સબ આઈ ॥
દસમુખ સભા દીચિ કપિ જાઈ । કહિ ન જાઈ કછુ અતિ પ્રભુતાઈ ॥ ૩ ॥
કર જોરેં સુર દિસિપ બિનીતા । ભૂકુટિ બિલોકત સકલ સમીતા ॥
દેચિ પ્રતાપ ન કપિ મન સંકા । જિમિ અહિગન મહું ગરુડ અસંકા ॥ ૪ ॥

અંતમાં તેણે બ્રહ્માસ્ત્રનું સંધાન કર્યું, ત્યારે હનુમાનજીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે જો બ્રહ્માસ્ત્રને ન માનું તો તેનો અપાર મહિમા નષ્ટ પામશે. ॥ ૧૯ ॥

મેઘનાદે હનુમાનજીને બ્રહ્મબાણ માર્યું (જે વાગતાં જ તેઓ વૃક્ષની જેમ નીચે પડી ગયા). પરંતુ પડતી વખતે પણ તેઓએ ઘણી જ સેનાને મારી નાખી. જ્યારે તેણે જોયું કે હનુમાનજી મૂર્છિત થઈ ગયા છે ત્યારે તે તેમને પોતાના નાગપાશથી બાંધીને લઈ ગયો. ॥ ૧ ॥

(શિવજી કહે છે -) હે ભવાની ! સાંભળો, જેમનું નામ જપીને જ્ઞાની (વિવેકી) મનુષ્ય સંસારના બંધનને કાપી નાંખે છે, તેમનો દૂત શું બંધનમાં આવી શકે છે ? પરંતુ પ્રભુના કાર્ય માટે હનુમાનજીએ સ્વયં પોતાને બંધાવી લીધા. ॥ ૨ ॥

વાનરનું બંધાવું જાણીને રાક્ષસો દોડ્યા અને કૌતુક માટે સર્વે સભામાં આવ્યા. હનુમાનજીએ જઈને રાવણની સભા જોઈ. તેની અત્યંત પ્રભુતા (ઐશ્વર્ય) કંઈ કહી શકાતી નથી. ॥ ૩ ॥

દેવો અને દિગ્પાળો હાથ જોડીને ઘણી નમ્રતા સાથે ભયભીત થતાં સર્વે રાવણની ભૂકુટી સામે જોઈ રહ્યા છે (તેનું વલણ જોઈ રહ્યા છે). તેનો આવો પ્રતાપ જોઈનેય હનુમાનજીના મનને જરાય ડર ન લાગ્યો. તે એવા નિઃશંક ઊભા રહ્યા, જેમ સર્પોના સમૂહમાં ગરુડ નિઃશંક રહે છે. ॥ ૪ ॥

अंत में उसने ब्रह्मास्त्र का संधान (प्रयोग) किया, तब हनुमान्जी ने मन में विचार किया कि यदि ब्रह्मास्त्र को नहीं मानता हूँ तो उसकी अपार महिमा मिट जाएगी॥19॥

उसने हनुमान्जी को ब्रह्मबाण मारा, (जिसके लगते ही वे वृक्ष से नीचे गिर पड़े), परंतु गिरते समय भी उन्होंने बहुत सी सेना मार डाली। जब उसने देखा कि हनुमान्जी मूर्छित हो गए हैं, तब वह उनको नागपाश से बाँधकर ले गया॥1॥

(शिवजी कहते हैं-) हे भवानी सुनो, जिनका नाम जपकर ज्ञानी (विवेकी) मनुष्य संसार (जन्म-मरण) के बंधन को काट डालते हैं, उनका दूत कहीं बंधन में आ सकता है? किंतु प्रभु केकार्य के लिए हनुमान्जी ने स्वयं अपने को बाँधा लिया॥2॥

बंदर का बाँधा जाना सुनकर राक्षस दौड़े और कौतुक के लिए (तमाशा देखने के लिए) सब सभा में आए। हनुमान्जी ने जाकर रावण की सभा देखी। उसकी अत्यंत प्रभुता (ऐश्वर्य) कुछ कही नहीं जाती॥3॥

देवता और दिक्पाल हाथ जोड़े बड़ी नम्रता के साथ भयभीत हुए सब रावण की भों ताक रहे हैं। (उसका रुख देख रहे हैं) उसका ऐसा प्रताप देखकर भी हनुमान्जी के मन में जरा भी डर नहीं हुआ। वे ऐसे निःशंख खड़े रहे, जैसे सर्पों के समूह में गरुड़ निःशंख निर्भय) रहते हैं॥4॥

Meghanāda ultimately fitted to his bow the arrow known as Brahmāstra (the weapon presided over by Brahmā), when Hanumān thought within himself: "If I submit not to Brahmā's own weapon, its infinite glory will be cast to the winds. (19)

He launched the Brahmāstra against Hanumān, who crushed a whole host even as he fell. When he saw that the monkey had swooned, he entangled the latter in a noose of serpents* and carried him off. Now, Pārvatī, is it conceivable that the envoy of the Lord whose very name enables the wise to cut asunder the bonds of mundane existence should come under bondage? No, it was in the service of the Lord that Hanumān allowed himself to be bound. When the demons heard that the monkey had been captured and noosed, they all rushed to the court in order to enjoy the spectacle. The monkey arrived and saw Rāvaṇa's court: his superb glory baffled description. Even gods and regents of the quarters stood meek with joined palms, all watching the movement of his eyebrows in great dismay. But the monkey's soul was no more disturbed at the sight of his power than Garuḍa (the king of birds) would be frightened in the midst of a number of serpents. (1—4)

मोहि न कछु बाँधे कइ लाजा। कीन्ह चहउँ निज प्रभु कर काजा ॥

दो०— कपिहि बिलोकि दसानन बिहसा कहि दुर्बाद ।
सुत बध सुरति कीन्हि पुनि उपजा हृदयँ बिषाद ॥ २० ॥

चौ०— कह लंकेस कवन तैं कीसा । केहि कें बल घालेहि बन खीसा ॥
की धौं श्रवन सुनेहि नहिं मोही । देखउँ अति असंक सठ तोही ॥ १ ॥
मारे निसिचर केहिं अपराधा । कहु सठ तोहि न प्राण कइ बाधा ॥
सुनु रावन ब्रह्मांड निकाया । पाइ जासु बल बिरचति माया ॥ २ ॥
जाकें बल बिरंचि हरि ईसा । पालत सृजत हरत दससीसा ॥
जा बल सीस धरत सहसानन । अंडकोस समेत गिरि कानन ॥ ३ ॥
धरइ जो बिबिध देह सुरत्राता । तुम्ह से सठन्ह सिखावनु दाता ॥
हर कोदंड कठिन जेहिं भंजा । तेहि समेत नृप दल मद गंजा ॥ ४ ॥
खर दूषन त्रिसिरा अरु बाली । बधे सकल अतुलित बलसाली ॥ ५ ॥

हनुमान्शुने भेदने रावण दुर्वचन कहेतो धारो हस्थो. पछी पुत्र-वधनुं स्मरण कर्यु तो तेना हृदयमां विषाद उत्पन्न थर्य गयो. ॥ २० ॥

लंकापति रावणो कहुं - अरे वानर ! तुं कोण छे ? कोना अणे ते वनने णिजाडीने नष्ट करी नाप्युं ? शुं ते कटीय मने कानेथी नथी सांभल्यो ? अरे शठ ! हुं तने अत्यंत निःशंक भेद रह्यो छुं. ॥ १ ॥

तैं क्या अपराधे राक्षसोने मार्या ? अरे मूर्ख ! अताव, शुं तने प्राण जवानो भय नथी ? (हनुमान्शुने कहुं -) हे रावण ! सांभल, जेमनुं अण पामीने माया समस्त ब्रह्मांडोना समूहोनी रचना करे छे; ॥ २ ॥

जेमना अणे हे दशशीश ! ब्रह्मा, विष्णु, महेश (क्रमशः) सृष्टिनुं सर्जन, पालन अने संहार करे छे; जेमना अणथी सहस्रमुख (श्रेणो) वाणा शेषज पर्वत अने वनसहित समस्त ब्रह्मांडने सिर पर धारण करे छे; ॥ ३ ॥

जे देवोनी रक्षाने माटे अनेक प्रकारना देह धारण करे छे अने जे तमारा जेवा मूर्खोने हंस आपनारा छे; जेमणे शिवशुना कठोर धनुषने तोडी नाप्युं अने अे साथे ज राजाओना समूहना गर्वनो यूरो करी नाप्यो; ॥ ४ ॥

जेमणे भर, दूषण, त्रिशिरा अने वालिने मारी नाप्या, जे सर्वेसर्व अतुलनीय अणवान हता. ॥ ५ ॥

हनुमान्जी को देखकर रावण दुर्वचन कहता हुआ खूब हँसा। फिर पुत्र वध का स्मरण किया तो उसके हृदय में विषाद उत्पन्न हो गया ॥ 20 ॥

लंकापति रावण ने कहा- रे वानर! तू कौन है? किसके बल पर तूने वन को उजाड़कर नष्ट कर डाला? क्या तूने कभी मुझे (मेरा नाम और यश) कानों से नहीं सुना? रे शठ! मैं तुझे अत्यंत निःशंक देख रहा हूँ ॥ 1 ॥

तूने किस अपराध से राक्षसों को मारा? रे मूर्ख! बता, क्या तुझे प्राण जाने का भय नहीं है? (हनुमान्जी ने कहा-) हे रावण! सुन, जिनका बल पाकर माया संपूर्ण ब्रह्मांडों के समूहों की रचना करती है, ॥ 2 ॥

जिनके बल से हे दशशीश! ब्रह्मा, विष्णु, महेश (क्रमशः) सृष्टि का सृजन, पालन और संहार करते हैं, जिनके बल से सहस्रमुख (फणों) वाले शेषजी पर्वत और वनसहित समस्त ब्रह्मांड को सिर पर धारण करते हैं, ॥ 3 ॥

जो देवताओं की रक्षा के लिए नाना प्रकार की देह धारण करते हैं और जो तुम्हारे जैसे मूर्खों को शिक्षा देने वाले हैं, जिन्होंने शिवजी के कठोर धनुष को तोड़ डाला और उसी के साथ राजाओं के समूह का गर्व चूर्ण कर दिया ॥ 4 ॥

जिन्होंने खर, दूषण, त्रिशिरा और बालि को मार डाला, जो सब के सब अतुलनीय बलवान् थे, ॥ 5 ॥

When the ten-headed monster saw the monkey he laughed and railed at him. But presently he recalled his son's death and felt sad at heart. (20)

Said the king of Lañkā, "Who are you, monkey, and by whose might have you wrought the destruction of the grove? What, did you never hear my name? I see you are an exceptionally bold wretch. For what offence did you kill the demons? Tell me, fool, are you not afraid of losing your life?" "Listen, Rāvaṇa: recall Him by whose might Māyā (Nature) brings forth numberless universes; by whose might, O ten-headed monster, Brahmā, Hari (Viṣṇu) and Īśa (Śiva) carry on their respective function of creation, preservation and destruction; by whose might the thousand-headed serpent (Śeṣa) supports on his head the entire globe with its mountains and forests, who assumes various forms in order to protect the gods and teach a lesson to wretches like you; who broke Śiva's unbending bow and crushed with it the pride of a host of princes; who despatched Khara, Dūṣaṇa, Triśirā and Vāli, all unequalled in strength. (1—5)

દો— જાકે બલ લવલેસ તેં જિતેહુ ચરાચર ઝારિ ।
તાસુ દૂત મેં જા કરિ હરિ આનેહુ પ્રિય નારિ ॥ ૨૧ ॥

ચૌ— જાનઝેં મેં તુમ્હારિ પ્રભુતાઈ । સહસબાહુ સન પરી લરાઈ ॥
સમર બાલિ સન કરિ જસુ પાવા । સુનિ કપિ બચન બિહસિ બિહરાવા ॥ ૧ ॥
ચાચઝેં ફલ પ્રભુ લાગી ભૂંચા । કપિ સુભાવ તેં તોરેઝેં રૂચા ॥
સબ કેં દેહ પરમ પ્રિય સ્વામી । મારહિં મોહિ કુમારગ ગામી ॥ ૨ ॥
જિન્હ મોહિ મારા તે મેં મારે । તેહિ પર બાંધેઝેં તનયેં તુમ્હારે ॥
મોહિ ન કછુ બાંધે કઙ લાજા । કીન્હ ચહઝેં નિજ પ્રભુ કર કાજા ॥ ૩ ॥
બિનતી કરઝેં જોરિ કર રાવન । સુનહુ માન તજિ મોર સિચાવન ॥
દેચ્છહુ તુમ્હ નિજ કુલહિ બિચારી । ભ્રમ તજિ ભજહુ ભગત ભય હારી ॥ ૪ ॥
જાકેં ડર અતિ કાલ ડેરાઈ । જો સુર અસુર ચરાચર ચાઈ ॥
તાસોં બચરુ કબહું નહિં કીજૈ । મોરે કહેં જાનકી દીજૈ ॥ ૫ ॥

જેના લેશમાત્ર બળથી તેં સમસ્ત ચરાચર જગતને જીતી લીધું અને જેમની પ્રિય પત્નીને તું ચોરીથી હરી લાવ્યો છે; હું એમનો જ દૂત છું. ॥ ૨૧ ॥

હું તારી પ્રભુતાને ખૂબ જાણું છું, સહસ્રબાહુ સાથે તારું યુદ્ધ થયું હતું અને વાલિ સાથે યુદ્ધ કરીને યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. હનુમાનજીનાં માર્મિક વચન સાંભળીને રાવણે હરીને વાત ટાળી દીધી. ॥ ૧ ॥

હે (રાક્ષસોના) સ્વામી ! મને ભૂખ લાગી હતી, (માટે) મેં ફળ ખાધાં અને વાનર-સ્વભાવના કારણે વૃક્ષ તોડ્યાં. હે (નિશાચરોના) માલિક ! દેહ સર્વને પરમ પ્રિય છે; કુમારો ચાલનારા (દુષ્ટ) રાક્ષસ જ્યારે મને મારવા લાગ્યા - ॥ ૨ ॥

ત્યારે જેમણે મને માર્યા, તેમણે મેં પણ માર્યા. તેમ છતાંય તારા પુત્રે મને બાંધી લીધો. પરંતુ મને પોતાના બંધાર્થ જવાની કંઈ પણ લાજ (શરમ) નથી. મેં તો પોતાના પ્રભુનું કાર્ય પાર પાડવા ઈચ્છ્યું છે. ॥ ૩ ॥

હે રાવણ ! હું હાથ જોડીને તમને વિનંતી કરું છું, તમે અભિમાન ત્યજીને મારી શિખામણ સાંભળો. તમે પોતાના પવિત્ર કુળનો વિચાર કરીને જુઓ અને ભ્રમને છોડીને ભક્તભયહારી (ભક્તના ભયને હરનારા) ભગવાનને ભજો. ॥ ૪ ॥

જે દેવો, રાક્ષસો અને સમસ્ત ચરાચરને ખાઈ ખાય છે, તે કાળ પણ જેના ડરથી અત્યંત બીવે છે; તેમની સાથે કદાપિ વેર ન રાખો અને મારા કહેવાથી બનકીજીને આપી દો. ॥ ૫ ॥

जिनके लेशमात्र बल से तुमने समस्त चराचर जगत् को जीत लिया और जिनकी प्रिय पत्नी को तुम (चोरी से) हर लाए हो, मैं उन्हीं का दूत हूँ॥21॥

मैं तुम्हारी प्रभुता को खूब जानता हूँ सहस्रबाहु से तुम्हारी लड़ाई हुई थी और बालि से युद्ध करके तुमने यश प्राप्त किया था। हनुमान्जी के (मार्मिक) वचन सुनकर रावण ने हँसकर बात टाल दी॥1॥

हे (राक्षसों के) स्वामी मुझे भूख लगी थी, (इसलिए) मैंने फल खाए और वानर स्वभाव के कारण वृक्ष तोड़े। हे (निशाचरों के) मालिक! देह सबको परम प्रिय है। कुमार्ग पर चलने वाले (दुष्ट) राक्षस जब मुझे मारने लगे॥2

तब जिन्होंने मुझे मारा, उनको मैंने भी मारा। उस पर तुम्हारे पुत्र ने मुझको बाँध लिया (किंतु), मुझे अपने बाँधे जानेकी कुछ भी लज्जा नहीं है। मैं तो अपने प्रभु का कार्य करना चाहता हूँ॥3॥

हे रावण! मैं हाथ जोड़कर तुमसे विनती करता हूँ, तुम अभिमान छोड़कर मेरी सीख सुनो। तुम अपने पवित्र कुल का विचार करके देखो और भ्रम को छोड़कर भक्त भयहारी भगवान् को भजो॥4॥

जो देवता, राक्षस और समस्त चराचर को खा जाता है, वह काल भी जिनके डर से अत्यंत डरता है, उनसे कदापि वैर न करो और मेरे कहने से जानकीजी को दे दो॥5॥

“By an iota of whose might you were able to conquer the entire creation, both animate and inanimate, and whose beloved spouse has been stolen away by you. Know me to be His envoy.” (21)

“I am aware of your glory : you had an encounter with Sahasrabāhu* and won distinction in your contest with Vāli.†” Rāvaṇa heard the words of Hanumān but laughed them away. “I ate the fruit because I felt hungry and broke the boughs as a monkey is wont to do. One’s body, my master, is supremely dear to all; yet those wicked fellows would insist on belabouring me, so that I had no course left but to return their blows. Still your son (Meghanāda) put me in bonds; but I am not at all ashamed of being bound, keen as I am to serve the cause of my lord. I implore you with joined palms, Rāvaṇa: give up your haughtiness and heed my advice. Think of your lineage and view things in that perspective; in any case disillusion yourself and adore Him who dispels the fear of His devotees. Never antagonize Him who is a source of terror even to Death, that devours all created beings, both animate and inanimate, gods as well as demons. And return Janaka’s Daughter at my request. (1—5)

दो०— प्रनतपाल रघुनायक करुना सिंधु खरारि।
गाँ सरन प्रभु राखिहैं तव अपराध बिसारि॥ २२ ॥

चौ०— राम चरन पंकज उर धरहू। लंका अचल राजु तुम्ह करहू॥
रिषि पुलस्ति जसु बिमल मयंका। तेहि ससि महँ जनि होहु कलंका॥ १ ॥
राम नाम बिनु गिरा न सोहा। देखु बिचारि त्यागि मद मोहा॥
बसन हीन नहिं सोह सुरारी। सब भूषन भूषित बर नारी॥ २ ॥
राम बिमुख संपति प्रभुताई। जाइ रही पाई बिनु पाई॥
सजल मूल जिन्ह सरितन्ह नाहीं। बरषि गाँ पुनि तबहिं सुखाहीं॥ ३ ॥
सुनु दसकंठ कहउँ पन रोपी। बिमुख राम त्राता नहिं कोपी॥
संकर सहस बिष्नु अज तोही। सकहिं न राखि राम कर द्रोही॥ ४ ॥

અરના શત્રુ શ્રીરઘુનાથજી શરણાગતોના રક્ષક અને દયાના સમુદ્ર છે. શરણે જવાથી પ્રભુ તમારો અપરાધ ભૂલીને તમને પોતાની શરણમાં રાખી લેશે. ॥૨૨॥

તમે શ્રીરામજીનાં ચરણકમળોને હૃદયમાં ધારણ કરો. અને લંકાનું અચળ રાજ્ય કરો. ઋષિ પુલસ્ત્યજીનો યશ નિર્મળ ચન્દ્રમા સમાન છે. તે ચન્દ્રમામાં તમે કલંક ન બનો. ॥૧॥

રામનામ વિના વાણી શોભા નથી પામતી, મદ-મોહ છોડીને વિચાર કરી જુઓ. હે દેવોના શત્રુ ! સર્વે દાગીનાઓથી સજ્જ થયેલ સુંદરી પણ કપડાં વિના શોભા નથી પામતી. ॥૨॥

રામવિમુખ પુરુષની સંપત્તિ અને પ્રભુતા જે ભૂતકાળમાં રહી હોય, વર્તમાનમાં હોય અને ભવિષ્યમાં જે પ્રાપ્ત થવાની હોય તે સઘળી ચાલી જાય છે અને તે ન પામવા સમાન થઈ જાય છે. જે નદીઓના મૂળમાં કોઈ જળસ્ત્રોત નથી (અર્થાત્ જેમને કેવળ વરસાદનો જ આધાર છે) તે વર્ષા વીતી ગયે પાછી તરત જ સુકાઈ જાય છે. ॥૩॥

હે રાવણ ! સાંભળો, હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે રામવિમુખની રક્ષા કરનારો કોઈ પણ નથી. હજારો શંકર, વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા પણ શ્રીરામજીની સાથે દ્રોહ કરનારા-તમને બચાવી નહીં શકે. ॥૪॥

खर के शत्रु श्री रघुनाथजी शरणागतों के रक्षक और दया के समुद्र हैं। शरण जाने पर प्रभु तुम्हारा अपराध भुलाकर तुम्हें अपनी शरण में रख लेंगे॥२२॥

तुम श्री रामजी के चरण कमलों को हृदय में धारण करो और लंका का अचल राज्य करो। ऋषि पुलस्त्यजी का यश निर्मल चंद्रमा के समान है। उस चंद्रमा में तुम कलंक न बनो॥१॥

राम नाम के बिना वाणी शोभा नहीं पाती, मद-मोह को छोड़, विचारकर देखो। हे देवताओं के शत्रु! सब गहनों से सजी हुई सुंदरी स्त्री भी कपड़ों के बिना (नंगी) शोभा नहीं पाती॥२॥

रामविमुख पुरुष की संपत्ति और प्रभुता रही हुई भी चली जाती है और उसका पाना न पाने के समान है। जिन नदियों के मूल में कोई जलस्रोत नहीं है। (अर्थात् जिन्हें केवल बरसात ही आसरा है) वे वर्षा वीत जाने पर फिर तुरंत ही सूख जाती हैं॥३॥

हे रावण! सुनो, मैं प्रतिज्ञा करके कहता हूँ कि रामविमुख की रक्षा करने वाला कोई भी नहीं है। हजारों शंकर, विष्णु और ब्रह्मा भी श्री रामजी के साथ द्रोह करने वाले तुमको नहीं बचा सकते॥४॥

"Lord Śrī Rāma, the Slayer of Khara, is a protector of the suppliant and an ocean of compassion. Forgetting your offences, He will give you shelter if you but turn to Him for protection. (22)

"Install the image of Śrī Rāma's lotus feet in your heart and enjoy the uninterrupted sovereignty of Lañkā. The glory of the sage Pulastya (your grandfather) shines like the moon without its spot; be not a speck in that moon. Speech is charmless without Śrī Rāma's name. Ponder and see for yourself, casting aside arrogance and infatuation. A fair lady without clothes, O enemy of gods, does not commend herself even though adorned with all kinds of jewels. The fortune and lordship of a man who is hostile to Rāma eventually leave him even if they stay a while, and are as good as lost if acquired anew. Rivers that have no perennial source get dried up as soon as the rains are over. Listen, O ten-headed Rāvaṇa, I tell you on oath: there is none to save him who is opposed to Śrī Rāma. Śaṅkara, Viṣṇu and Brahmā* in their thousands are unable to protect you, an enemy of Śrī Rāma." (1—4)

रहा न नगर बसन घृत तेला। बाढी पूँछ कीन्ह कपि खेला ॥

दो०— मोहमूल बहु सूल प्रद त्यागहु तम अभिमान।
भजहु राम रघुनायक कृपा सिंधु भगवान ॥ २३ ॥

चौ०— जदपि कही कपि अति हित बानी । भगति बिबेक बिरति नय सानी ॥
बोला बिहसि महा अभिमानी । मिला हमहि कपि गुरु बड़ ग्यानी ॥ १ ॥
मृत्यु निकट आई खल तोही । लागेसि अधम सिखावन मोही ॥
उलटा होइहि कह हनुमाना । मतिभ्रम तोर प्रगट मैं जाना ॥ २ ॥
सुनि कपि बचन बहुत खिसिआना । बेगि न हरहु मूढ़ कर प्राणा ॥
सुनत निसाचर मारन धाए । सचिवन्ह सहित बिभीषनु आए ॥ ३ ॥
नाइ सीस करि बिनय बहूता । नीति बिरोध न मारिअ दूता ॥
आन दंड कछु करिअ गोसाँई । सबहीं कहा मंत्र भल भाई ॥ ४ ॥
सुनत बिहसि बोला दसकंधर । अंग भंग करि पठइअ बंदर ॥ ५ ॥

मोह व जेमनुं मूण छे अेवा (अज्ञानजनित), घषा पीडा आपनारा, तमरूप अभिमानने त्यजु दे अने रघुकुणना स्वामी, कृपाना समुद्र भगवान श्रीरामचन्द्रजुनुं भजन करो. ॥ २३ ॥

जेके हनुमानजुअे भक्ति, ज्ञान, वैराग्य अने नीतिथी भरपूर घषा व हितनी वाणी कही, तो पश ते महान अभिमानी रावण वषु हसीने (व्यंगथी) ओल्यो के अमने आ वानर मोटो ज्ञानी गुरु मण्यो ! ॥ १ ॥

अरे दुष्ट ! तारुं मृत्यु निकट आवी गयुं छे. अधम ! मने शिषामल आपवा आव्यो छे ? हनुमानजुअे कछुं - आथी विपरीत व थशे (अर्थात् मृत्यु तारा समीप आव्युं छे, मारा नहीं). आ तारो मतिभ्रम छे, में प्रत्यक्ष जषी लीधुं छे. ॥ २ ॥

हनुमानजुनां वचन सांभलीने ते घषो व असियाषो पडी क्कोधित थर्ष गथो (अने ओल्यो -) अरे ! आ मूर्खनो प्राण शीघ्र व केम नथी हरी लेता ? सांभलतां व राक्षस तेमने मारवा डोड्या. ते व समये मंत्रीओनी साथे विभीषण त्यां आवी पहुँच्या. ॥ ३ ॥

तेमषे शीश नमावीने अने घषी नम्रता साथे रावणने कछुं के दूतने मारवो न जेर्षअे, आ नीतिथी विरुद्ध छे. हे गोसाँई ! कोर्ष अन्य दंड आपवामां आवे. सर्वेअे कछुं - भाई ! आ सलाह उत्तम छे. ॥ ४ ॥

आ सांभलतां व रावण हसीने ओल्यो - सारुं, तो वानरने अंग-भंग करीने मोकली आपवामां आवे. ॥ ५ ॥

मोह ही जिनका मूल है ऐसे (अज्ञानजनित), बहुत पीड़ा देने वाले, तमरूप अभिमान का त्याग कर दो और रघुकुल के स्वामी, कृपा के समुद्र भगवान् श्री रामचंद्रजी का भजन करो ॥ 23 ॥

यद्यपि हनुमान्जी ने भक्ति, ज्ञान, वैराग्य और नीति से सनी हुई बहुत ही हित की वाणी कही, तो भी वह महान् अभिमानी रावण बहुत हँसकर (व्यंग्य से) बोला कि हमें यह बंदर बड़ा जानी गुरु मिला ॥ 1 ॥

रे दुष्ट! तेरी मृत्यु निकट आ गई है। अधम! मुझे शिक्षा देने चला है। हनुमान्जी ने कहा- इससे उलटा ही होगा (अर्थात् मृत्यु तेरी निकट आई है, मेरी नहीं)। यह तेरा मतिभ्रम (बुद्धि का फेर) है, मैंने प्रत्यक्ष जान लिया है ॥ 2 ॥

हनुमान्जी के वचन सुनकर वह बहुत ही कुपित हो गया। (और बोला-) अरे! इस मूर्ख का प्राण शीघ्र ही क्यों नहीं हर लेते? सुनते ही राक्षस उन्हें मारने दौड़े उसी समय मंत्रियों के साथ विभीषणजी वहाँ आ पहुँचे ॥ 3 ॥

उन्होंने सिर नवाकर और बहुत विनय करके रावण से कहा कि दूत को मारना नहीं चाहिए, यह नीति के विरुद्ध है। हे गोसाँई! कोई दूसरा दंड दिया जाए। सबने कहा- भाई! यह सलाह उत्तम है ॥ 4 ॥

यह सुनते ही रावण हँसकर बोला- अच्छा तो, बंदर को अंग-भंग करके भेज (लौटा) दिया जाए ॥ 5 ॥

“Abandon pride, which is the same as Tamogūṇa (darkness), rooted as it is in ignorance and is a source of considerable pain; and adore Lord Śrī Rāma, the Chief of the Raghus and an ocean of compassion.” (23)

Although Hanumān gave him exceedingly salutary advice, full of devotion, discretion, dispassion and wisdom, the most haughty Rāvaṇa laughed and said, “We have found a most wise Guru in this monkey! (Turning towards Hanumān he continued) Death hangs over your head, O wretch; that is why you have started exhorting me, O vile monkey.” “Just the contrary is going to happen;” retorted Hanumān. “I clearly perceive that you are labouring under some mental illusion.” Hearing these words of Hanumān Rāvaṇa got nettled. “Why not some of you quickly kill this fool?” As soon as the demons heard it, they rushed forward to kill him. That very moment came Vibhīṣaṇa (Rāvaṇa’s youngest brother) with his counsellors. Bowing his head he made humble entreaty: “It is against all statecraft: an envoy must not be killed. He may be punished in some other way, my master.” All exclaimed to one another, “This is sound counsel, brother.” Hearing this the ten-headed Rāvaṇa laughed and said, “All right, the monkey may be sent back mutilated. (1—5)

**દો— કપિ કેં મમતા પૂંછ પર સબહિ કહઉં સમુઝાઇ ।
તેલ બોરિ પટ બાંધિ પુનિ પાવક દેહુ લગાઇ ॥ ૨૪ ॥**

ચૌ— પૂંછહીન બાનર તહૈં જાઇહિ । તબ સઠ નિજ નાથહિ લઇ આઇહિ ॥
જિન્હ કૈ કીન્હિસિ બહુત બઢાઈ । દેખઉં મૈં તિન્હ કૈ પ્રભુતાઈ ॥ ૧ ॥
બચન સુનત કપિ મન મુસુકાના । ભઙ્ગ સહાય સારદ મૈં જાના ॥
જાતુધાન સુનિ રાવન બચના । લાગે રચૈં મૂઢ સોઙ રચના ॥ ૨ ॥
રહા ન નગર બસન ઘૃત તેલા । બાઢી પૂંછ કીન્હ કપિ ખેલા ॥
કૌતુક કહૈં આૈ પુરબાસી । મારહિં ચરન કરહિં બહુ હાંસી ॥ ૩ ॥
બાજહિં ઢોલ દેહિં સબ તારી । નગર ફેરિ પુનિ પૂંછ પ્રજારી ॥
પાવક જરત દેખિ હનુમંતા । ભયઙ પરમ લઘુરૂપ તુરંતા ॥ ૪ ॥
નિબુકિ ચઢેઙ કપિ કનક અટારીં । ભઈં સમીત નિસાચર નારીં ॥ ૫ ॥

હું સર્વેને સમજાવીને કહું છું કે વાનરની મમતા પૂંછ પર હોય છે. માટે તેલમાં કાપડ બોળીને તે આની પૂંછડીએ બાંધીને પછી આગ ચાંપી દો. ॥ ૨૪ ॥

જ્યારે પૂંછ વિના આ વાનર ત્યાં (પોતાના સ્વામીની પાસે) જશે, ત્યારે આ મૂર્ખ પોતાના માલિકને સાથે લઈ આવશે, જેમની પ્રશંસા એણે ઘણી કરી છે. હું જરા તેમની પ્રભુતા (સામર્થ્ય) તો જોઉં ! ॥ ૧ ॥

આ વચન સાંભળતાં જ હનુમાનજી મનમાં મલકાયા (અને મનમાં ને મનમાં બોલ્યા કે) હું જાણી ગયો, સરસ્વતીજી (આને આવી બુદ્ધિ આપવામાં) સહાયક થયાં છે. રાવણનાં વચન સાંભળીને મૂર્ખ રાક્ષસ ત્યાં જ (પૂંછમાં આગ ચાંપવાની) તૈયારી કરવા લાગ્યા. ॥ ૨ ॥

(પૂંછડું વીંટવામાં એટલું કાપડ અને ઘી તેલ વપરાયું કે) નગરમાં કાપડ, ઘી અને તેલ ન રહ્યું. હનુમાનજીએ એવો ખેલ કર્યો કે પૂંછડું વધતું ગયું (લાંબુ થઈ ગયું). નગરવાસી લોકો કૌતુક ખેવા આવ્યા. તેઓ હનુમાનજીને પગેથી ઠોકરો મારે છે અને એમની બહુ મશ્કરી કરે છે. ॥ ૩ ॥

ટોલ વાગે છે, સર્વે લોકો તાળીઓ પાડે છે. હનુમાનજીને નગરમાં ફેરવીને, પછી પૂંછડામાં આગ ચાંપી દીધી. અગ્નિને બળતો જોઈને હનુમાનજી તરત જ ઘણા નાના રૂપમાં થઈ ગયા. ॥ ૪ ॥

અંધનમાંથી નીકળીને તેઓ સોનાની અટારીઓ પર જઈ ચઢ્યા. તેમને જોઈને રાક્ષસોની પત્નીઓ ભયભીત થઈ ગઈ. ॥ ૫ ॥

में सबको समझाकर कहता हूँ कि बंदर की ममता पूँछ पर होती है। अतः तेल में कपड़ा डुबोकर उसे इसकी पूँछ में बाँधकर फिर आग लगा दो॥24॥

जब बिना पूँछ का यह बंदर वहाँ (अपने स्वामी के पास) जाएगा, तब यह मूर्ख अपने मालिक को साथ ले आएगा। जिनकी इसने बहुत बड़ाई की है, मैं जरा उनकी प्रभुता (सामर्थ्य) तो देखूँ॥1॥

यह वचन सुनते ही हनुमान्जी मन में मुस्कराए (और मन ही मन बोले कि) मैं जान गया, सरस्वतीजी (इसे ऐसी बुद्धि देने में) सहायक हुई हैं। रावण के वचन सुनकर मूर्ख राक्षस वही (पूँछ में आग लगाने की) तैयारी करने लगे॥2॥

(पूँछ के लपेटने में इतना कपड़ा और घी-तेल लगा कि) नगर में कपड़ा, घी और तेल नहीं रह गया। हनुमान्जी ने ऐसा खेल किया कि पूँछ बढ़ गई (लंबी हो गई)। नगरवासी लोग तमाशा देखने आए। वे हनुमान्जी को पैर से ठोकर मारते हैं और उनकी हँसी करते हैं॥3॥

ढोल बजते हैं, सब लोग तालियाँ पीटते हैं। हनुमान्जी को नगर में फिराकर, फिर पूँछ में आग लगा दी। अग्नि को जलते हुए देखकर हनुमान्जी तुरंत ही बहुत छोटे रूप में हो गए॥4॥

बंधन से निकलकर वे सोने की अटारियों पर जा चढ़े। उनको देखकर राक्षसों की स्त्रियाँ भयभीत हो गईं॥5॥

“A monkey is very fond of his tail : I tell you this secret. Therefore, swathe his tail with rags soaked in oil and then set fire to it.” (24)

“When the tailless monkey will go back, the wretch will bring his master with him, and I shall have an opportunity of seeing his might, whom he has so lavishly exalted.” Hanumān smiled to himself on hearing these words. “Goddess Śārādā has proved helpful to me, I believe.” On hearing Rāvaṇa’s command the stupid demons started doing as they were bid. Not a rag was left in the city nor a drop of ghee (clarified butter) or oil, the tail had grown to such a length through Hanumān’s playful gesture. The citizens thronged to see the fun; they kicked Hanumān and jeered much at him. With beating of drums and clapping of hands they took him round the city and then set fire to his tail. When Hanumān saw the fire blazing, he immediately assumed an utterly diminutive size, and slipping out of his bonds sprang to the attics of the gold palace, to the dismay of the demonesses. (1—5)

उलटि पलटि लंका सब जारी। कूदि परा पुनि सिंधु मझारी।।

दो०—हरि प्रेरित तेहि अवसर चले मरुत उनचास।
अट्टहास करि गर्जा कपि बढि लाग अकास॥ २५॥

चौ०—देह बिसाल परम हरुआई। मंदिर तें मंदिर चढ धाई॥
जरइ नगर भा लोग बिहाला। झपट लपट बहु कोटि कराला॥ १॥
तात मातु हा सुनिअ पुकारा। एहिं अवसर को हमहि उबारा॥
हम जो कहा यह कपि नहिं होई। बानर रूप धरें सुर कोई॥ २॥
साधु अवग्या कर फलु ऐसा। जरइ नगर अनाथ कर जैसा॥
जारा नगरु निमिष एक माहीं। एक बिभीषन कर गृह नाही॥ ३॥
ता कर दूत अनल जेहिं सिरिजा। जरा न सो तेहि कारन गिरिजा॥
उलटि पलटि लंका सब जारी। कूदि परा पुनि सिंधु मझारी॥ ४॥

તે સમયે ભગવાનની પ્રેરણાથી ઓગણપસાય પવનો એકી સાથે ફુંકાવા લાગ્યા. હનુમાનજી અટ્ટહાસ્ય કરીને ગર્જ્યા અને વધીને આકાશે જઈ પહોંચ્યા. ॥ ૨૫ ॥

દેહ ઘણો વિશાળ, પરંતુ ઘણો જ હલકો (સ્ફૂર્તિવાળો) છે. તેઓ દોડીને એક મહેલથી બીજા મહેલ પર ચઢી જાય છે. નગર સળગી રહ્યું છે, લોકો બેહાલ થઈ ગયા છે. અગ્નિની કરોડો ભયંકર જ્વાળાઓ ભડકી રહી છે. ॥ ૧ ॥

હે બાપા ! હાય મા ! આ અવસરે અમને કોણ બચાવશે ? (ચારેય કોર) આ જ પોકારો સંભળાઈ રહ્યા છે. અમે તો પહેલાથી જ કહ્યું હતું કે આ વાનર નથી, વાનરનું રૂપ ધરેલો કોઈ દેવ છે ! ॥ ૨ ॥

સાધુના અપમાનનું આ જ ફળ છે કે નગર અનાથના નગરની જેમ સળગી રહ્યું છે. હનુમાનજીએ એક જ ક્ષણમાં આખું નગર બાળી નાખ્યું. એક વિભીષણનું ઘર ન બાળ્યું. ॥ ૩ ॥

(શિવજી કહે છે -) હે પાર્વતી ! જેમણે અગ્નિ બનાવ્યો, હનુમાનજી તેમના જ દૂત છે. આ જ કારણે તે અગ્નિથી બળતા નથી. હનુમાનજીએ એક છેડાથી લઈને બીજા છેડા સુધી ફરી ફરીને સમસ્ત લંકા બાળી નાખી. પછી તે સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યા. ॥ ૪ ॥

उस समय भगवान् की प्रेरणा से उनचासों पवन चलने लगे। हनुमान्जी अट्टहास करके गर्जे और बढ़कर आकाश से जा लगे॥25॥

देह बड़ी विशाल, परंतु बहुत ही हल्की (फूर्तीली) है। वे दौड़कर एक महल से दूसरे महल पर चढ़ जाते हैं। नगर जल रहा है लोग बेहाल हो गए हैं। आग की करोड़ों भयंकर लपटें झपट रही हैं॥1॥

हाय बप्पा! हाय मैया! इस अवसर पर हमें कौन बचाएगा? (चारों ओर) यही पुकार सुनाई पड़ रही है। हमने तो पहले ही कहा था कि यह वानर नहीं है, वानर का रूप धरे कोई देवता है! ॥2॥

साधु के अपमान का यह फल है कि नगर, अनाथ के नगर की तरह जल रहा है। हनुमान्जी ने एक ही क्षण में सारा नगर जला डाला। एक विभीषण का घर नहीं जलाया॥3॥

(शिवजी कहते हैं-) हे पार्वती! जिन्होंने अग्नि को बनाया, हनुमान्जी उन्हीं के दूत हैं। इसी कारण वे अग्नि से नहीं जले। हनुमान्जी ने उलट-पलटकर (एक ओर से दूसरी ओर तक) सारी लंका जला दी। फिर वे समुद्र में कूद पड़े॥

At that moment , impelled by God , all the forty - nine * winds began to bluster. Hanumān roared with a loud laugh and swelled to such a size that he seemed to touch the sky. (25)

Though colossal in size, Hanumān appeared most nimble - bodied ; he ran and sprang from palace to palace. The city was all ablaze and the people were at their wit's end. Terrible flames burst forth in myriads and piteous cries were heard everywhere: "O father ! Ah, my mother ! Who will save us at this hour? As I said, he is no monkey but some god in the form of a monkey. Such is the result of despising a noble soul: the city is being consumed by fire as though it had no master." In the twinkling of an eye Hanumān burnt down the whole city barring the solitary house of Vibhīṣaṇa. Pārvatī, (continues Lord Śiva,) Hanumān went unscathed because he was the messenger of Him who created fire itself. He burnt the whole of Lāṅkā from one end to the other and then leapt into the ocean. (1—4)

चुड़ामनि उतारि तब दयऊ। हरष समेत पवनसुत लयऊ ॥

दो०— पूँछ बुझाइ खोइ श्रम धरि लघु रूप बहोरि ।
जनकसुता कें आगें ठाढ़ भयउ कर जोरि ॥ २६ ॥

चौ०— मातु मोहि दीजे कछु चीन्हा । जैसें रघुनायक मोहि दीन्हा ॥
चूड़ामनि उतारि तब दयऊ । हरष समेत पवनसुत लयऊ ॥ १ ॥
कहेहु तात अस मोर प्रनामा । सब प्रकार प्रभु पूरनकामा ॥
दीन दयाल बिरिदु संभारी । हरहु नाथ मम संकट भारी ॥ २ ॥
तात सक्रसुत कथा सुनाएहु । बान प्रताप प्रभुहि समुझाएहु ॥
मास दिवस महुँ नाथु न आवा । तौ पुनि मोहि जिअत नहिँ पावा ॥ ३ ॥
कहु कपि केहि बिधि राखौँ प्राना । तुम्हहूँ तात कहत अब जाना ॥
तोहि देखि सीतलि भइ छाती । पुनि मो कहुँ सोइ दिनु सो राती ॥ ४ ॥

पूँछ जुगादीने, थाक दूर करीने अने पाछुं नानकडुं रुप धरीने हनुमानजु श्रीजानकीजुनी सामे हाथ जोडीने उभा रही गया. ॥ २६ ॥

(हनुमानजुअे कहुँ -) हे माता ! मने कोर्ध चिह्न-निशानी आपो, जेम श्रीरघुनाथजुअे आप्युं हनुं. पछी सीताजुअे चूडामणि उतारिने आप्यो. हनुमानजुअे हर्षपूर्वक ते लर्ध लीधो. ॥ १ ॥

जानकीजुअे अंगुलिनिर्दश द्वारा प्रणामनी चेष्टा करीने अर्थात् श्रीरामजु - लक्ष्मणजुनुं ध्यान करीने आपनां चरणोभां प्रणाम करीने कहुँ के हे प्रभो ! जोके आप सर्वप्रकारे पूर्णकाम छो (आपने कोर्धप्रकारनी कामना नथी), तो पछा दीनो पर दया करवानुं आपनुं बिरुद छे (अने हुं दीन छुं) माटे ते बिरुदने याद करीने हे नाथ ! मारा मोटा संकटने दूर करो. ॥ २ ॥

हे तात ! इंद्रपुत्र जयंतनी कथा संभणवजो अने प्रभुने अेमना जालनो महिमा समजवजो (स्मरण करावजो). जो महिनामात्रमां नाथ न आव्या तो पछी मने जिवती नहीं पांमे. ॥ ३ ॥

हे हनुमान ! कहो, हुं कर्ध रीते प्राण राभुं ! हे तात ! तमे पछा हवे जवानुं कही रखा छो. तमने जोर्धने छाती शीतण थर्ध हती. पाछी मारे अे ज दिवस अने अे ज रात्रि. ॥ ४ ॥

पूँछ बुझाकर, थकावट दूर करके और फिर छोटा सा रूप धारण कर हनुमान्जी श्री जानकीजी के सामने हाथ जोड़कर जा खड़े हुए॥26॥

(हनुमान्जी ने कहा-) हे माता! मुझे कोई चिह्न (पहचान) दीजिए, जैसे श्री रघुनाथजी ने मुझे दिया था। तब सीताजी ने चूडामणि उतारकर दी। हनुमान्जी ने उसको हर्षपूर्वक ले लिया॥1॥

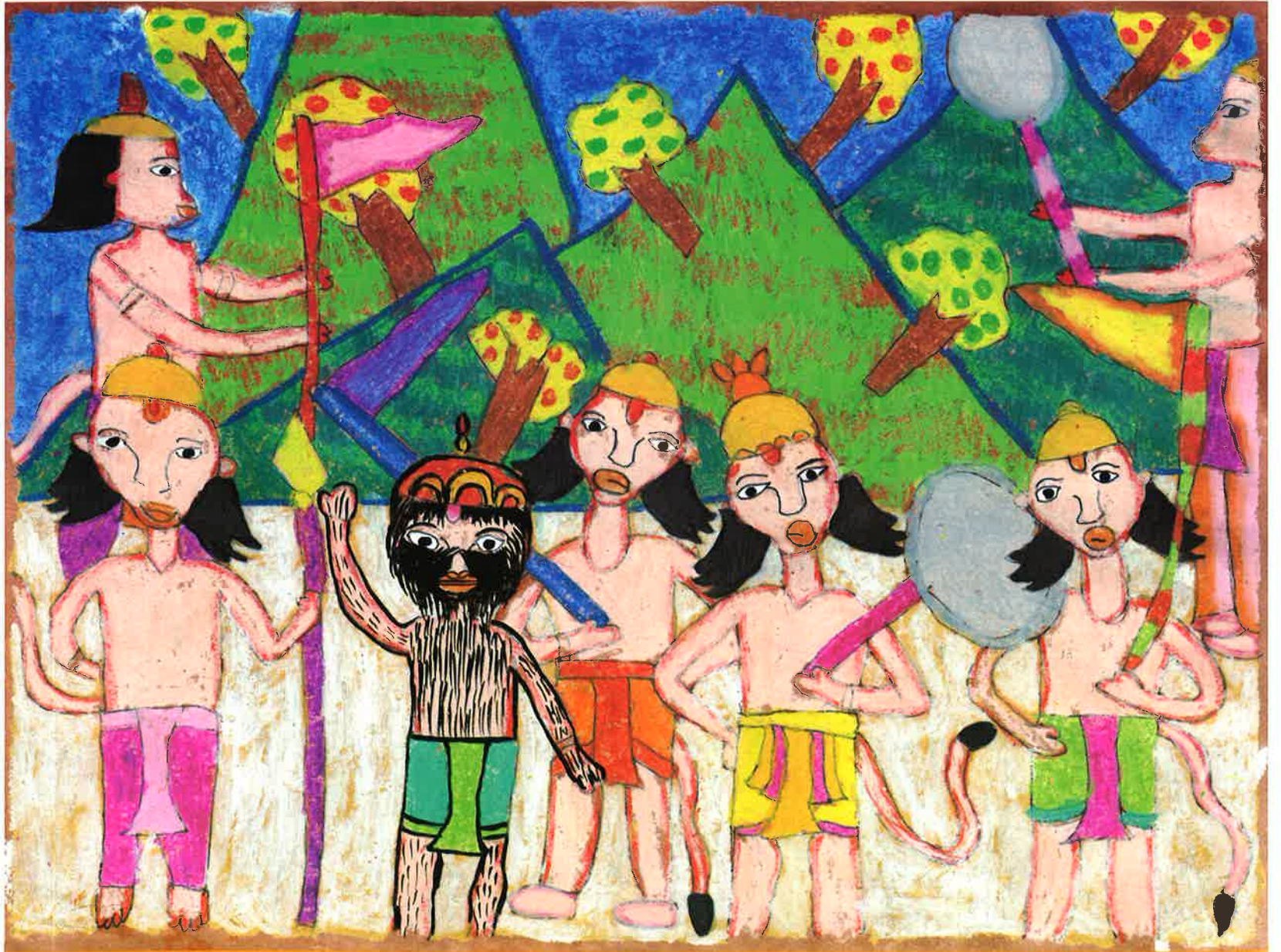
(जानकीजी ने कहा-) हे तात! मेरा प्रणाम निवेदन करना और इस प्रकार कहना- हे प्रभु! यद्यपि आप सब प्रकार से पूर्ण काम हैं (आपको किसी प्रकार की कामना नहीं है), तथापि दीनों (दुःखियों) पर दया करना आपका विरद है (और मैं दीन हूँ) अतः उस विरद को याद करके, हे नाथ! मेरे भारी संकट को दूर कीजिए॥2॥

हे तात! इंद्रपुत्र जयंत की कथा (घटना) सुनाना और प्रभु को उनके बाण का प्रताप समझाना (स्मरण कराना)। यदि महीने भर मैं नाथ न आए तो फिर मुझे जीती न पाएँगे॥3॥

हे हनुमान्! कहो, मैं किस प्रकार प्राण रखूँ। हे तात! तुम भी अब जाने को कह रहे हो। तुमको देखकर छाती ठंडी हुई थी। फिर मुझे वही दिन और वही रात!॥4॥

After quenching his tail and relieving his fatigue he resumed his diminutive form and stood before Janaka's Daughter with joined palms. (26)

“Be pleased, Mother, to give me some token, such as the Lord of the Raghus gave me.” She thereupon unfastened the jewel on Her head and gave it to the son of the wind-god, who gladly received it. “Convey my obeisance to Him, dear son, with these words: ‘My lord is all sufficient; yet recalling Your vow of kindness to the afflicted, relieve, O master, my grievous distress.’ Repeat to him, my son, the episode of Indra’s son (Jayanta) and remind the Lord of the might of His arrows. If the Lord does not arrive here within a month, he will not find me alive. Tell me, Hanumān, how can I preserve my life; for you too, my son, now speak of going. Your sight had brought relief to my heavy heart: I have before me now the same dreary days and weary nights.” (1—4)

चले हरषि रघुनायक पास। पूँछत कहत नवल इतिहासा ॥

दो०— जनकसुतहि समुझाइ करि बहु बिधि धीरजु दीन्ह ।

चरन कमल सिरु नाइ कपि गवनु राम पहिं कीन्ह ॥ २७ ॥

चौ०— चलत महाधुनि गर्जेसि भारी । गर्भ स्रवहिं सुनि निसिचर नारी ॥
नाघि सिंधु एहि पारहि आवा । सबद किलिकिला कपिन्ह सुनावा ॥ १ ॥
हरषे सब बिलोकि हनुमाना । नूतन जन्म कपिन्ह तब जाना ॥
मुख प्रसन्न तन तेज बिराजा । कीन्हेसि रामचंद्र कर काजा ॥ २ ॥
मिले सकल अति भए सुखारी । तलफत मीन पाव जिमि बारी ॥
चले हरषि रघुनायक पासा । पूँछत कहत नवल इतिहासा ॥ ३ ॥
तब मधुवन भीतर सब आए । अंगद संमत मधु फल खाए ॥
रखवारे जब बरजन लागे । मुष्टि प्रहार हनत सब भागे ॥ ४ ॥

हनुमानजुने जानकीजुने समजावीने अनेक प्रकारे धीरजु आपी अने अेमनां चरणकमलोमां शीश नमावीने श्रीरामजु पासे
१वा प्रयाण कर्तुं ॥ २७ ॥

यावती वपते तेमणे महाध्वनिथी (भारे गर्जना करी, जेने सांभलीने राक्षसोनी स्त्रीओना गर्भ पडवा लाग्या. समुद्र लांघीने
तेओ आ पार आव्या अने तेमणे वानरोने किलिकिलाटनो नाद संभलाव्यो. ॥ १ ॥

हनुमानजुने जोधने सर्वे हर्षित थर्ध गया अने त्यारे वानरो पोतानो नवो जन्म थयो समज्या. हनुमानजुनुं मुख प्रसन्न छे
अने शरीरमां तेज विराजमान छे. (जेथी अेमणे समजु लीधुं के) आ श्रीरामचन्द्रजुनुं कार्य करीने आव्या छे. ॥ २ ॥

सर्वे हनुमानजुने भेट्या अने घण १ सुप्पी थया; जेम तडपती माछलीने जण मणी गयुं होय. सर्वे हर्षित थर्धने नवो - नवो
इतिहास (वृत्तान्त) पूछतां - कहेतां श्रीरघुनाथजुनी पासे याव्या. ॥ ३ ॥

त्यारे सर्वे लोको मधुवनमां आव्या अने अंगदनी संमतिथी सर्वेअे मधुर इण (अथवा मध अने इण) पाधां. ज्यारे रणेवाणो
रोडीने ना पडवा लाग्या तो हूंसाओनो मार मारतां १ ते सर्वे रणेवाणो भागी छूट्या. ॥ ४ ॥

हनुमान्जी ने जानकीजी को समझाकर बहुत प्रकार से धीरज दिया और उनके चरणकमलों में सिर नवाकर
श्री रामजी के पास गमन किया ॥ २७ ॥

चलते समय उन्होंने महाध्वनि से भारी गर्जन किया, जिसे सुनकर राक्षसों की स्त्रियों के गर्भ गिरने लगे।
समुद्र लाँघकर वे इस पार आए और उन्होंने वानरों को किलिकिला शब्द (हर्षध्वनि) सुनाया ॥ १ ॥

हनुमान्जी को देखकर सब हर्षित हो गए और तब वानरों ने अपना नया जन्म समझा। हनुमान्जी का
मुख प्रसन्न है और शरीर में तेज विराजमान है, (जिससे उन्होंने समझ लिया कि) ये श्री रामचंद्रजी का
कार्य कर आए हैं ॥ २ ॥

सब हनुमान्जी से मिले और बहुत ही सुखी हुए, जैसे तड़पती हुई मछली को जल मिल गया हो। सब
हर्षित होकर नए- नए इतिहास (वृत्तान्त) पूछते- कहते हुए श्री रघुनाथजी के पास चले ॥ ३ ॥

तब सब लोग मधुवन के भीतर आए और अंगद की सम्मति से सबने मधुर फल (या मधु और फल)
खाए। जब रखवाले बरजने लगे, तब घूसों की मार मारते ही सब रखवाले भाग छूटे ॥ ४ ॥

Reassuring Janaka's Daughter he consoled Her in many ways and, bowing his head at Her lotus feet, set forth to meet Śrī Rāma. (27)

While leaving he roared aloud with such a terrible noise that the wives of the demons miscarried. Taking a leap across the ocean he reached the opposite shore and greeted his fellow-monkeys with a shrill cry of joy. They were all delighted to see Hanumān and felt as if they had been born anew. He wore a cheerful countenance and his body shone with a brilliance which left no doubt in their mind that he had executed Śrī Rāmacandra's commission. They all met him and felt as delighted as a fish writhing with agony for lack of water would feel on getting it. They then gladly proceeded to see the Lord of the Raghus, asking and telling the latest events. On their way they all entered Sugrīva's garden called Madhuvana and with Aṅgada's consent began to eat the luscious fruit. When the guards interfered, they were beaten with fists till they took to their heels. (1—4)

दो०— जाइ पुकारे ते सब बन उजार जुबराज ।
सुनि सुग्रीव हरष कपि करि आए प्रभु काज ॥ २८ ॥

चौ०— जौं न होति सीता सुधि पाई । मधुवन के फल सकहि कि खाई ॥
एहि बिधि मन बिचार कर राजा । आइ गए कपि सहित समाजा ॥ १ ॥
आइ सबन्हि नावा पद सीसा । मिलेउ सबन्हि अति प्रेम कपीसा ॥
पूँछी कुसल कुसल पद देखी । राम कृपाँ भा काजु बिसेषी ॥ २ ॥
नाथ काजु कीन्हेउ हनुमाना । राखे सकल कपिन्ह के प्राना ॥
सुनि सुग्रीव बहुरि तेहि मिलेऊ । कपिन्ह सहित रघुपति पहिं चलेऊ ॥ ३ ॥
राम कपिन्ह जब आवत देखा । किँएँ काजु मन हरष बिसेषा ॥
फटिक सिला बैठे द्वौ भाई । परे सकल कपि चरनन्हि जाई ॥ ४ ॥

त्यारे दधिमुमलु तथा अन्य रक्षकोअे जेने सुग्रीवने इच्छिाए करी के युवराज अंगद वन उलडी रह्या छे . आ सांभलीने सुग्रीव हषित थया के वानर प्रभुनुं कार्य करी आव्या छे . ॥ २८ ॥

जे सीतालुनी भाण न मणी होत तो शुं ते मधुवननां इण जाई शकवाना हता ? आ प्रभाछे राज सुग्रीव मनमां विचार करी ज रह्या हता के सभाजसहित वानरो आवी गया . ॥ १ ॥

सर्वेअे आवीने सुग्रीवना चरलोमां शीश नमाव्युं . कपिराज सुग्रीव सर्वेने घरा प्रेमथी भेट्या ! तेमछे कुशण पूछ्या (त्यारे वानरोअे उत्तर आयो -) आपना चरलोनां दर्शनथी सर्वे कुशण छे . श्रीरामलुनी कृपाथी जे विशेष कार्य हतुं ते थयुं (कार्यमां विशेष सङ्गता मणी छे) . ॥ २ ॥

जाम्भवाने कहुं के हे नाथ ! हनुमाने जे सर्व कार्य कर्युं छे अने सर्वे वानरोना प्राण जयावी लीधा . आ सांभलीने सुग्रीवलु हनुमानलुने इच्छीथी भेट्या अने सर्वे वानरो साथे श्रीरघुनाथलुनी पासे याव्या . ॥ ३ ॥

श्रीरामलुअे ज्यारे वानरोने कार्य करीने आवता जेथा त्यारे तेमना मनमां विशेष हर्ष थयो . अंने भाई गुझानी जहार आवीने स्फटिक शिला पर भेसी गया . सर्वे वानर जेने अेमना चरलोमां नमी पड्या . ॥ ४ ॥

उन सबने जाकर पुकारा कि युवराज अंगद वन उजाड़ रहे हैं। यह सुनकर सुग्रीव हर्षित हुए कि वानर प्रभु का कार्य कर आए हैं॥28॥

यदि सीताजी की खबर न पाई होती तो क्या वे मधुवन केफल खा सकते थे? इस प्रकार राजा सुग्रीव मन में विचार कर ही रहे थे कि समाज सहित वानर आ गए॥1॥

(सबने आकर सुग्रीव के चरणों में सिर नवाया। कपिराज सुग्रीव सभी से बड़े प्रेम के साथ मिले। उन्होंने कुशल पूछी, (तब वानरों ने उत्तर दिया-) आपके चरणों के दर्शन से सब कुशल है। श्री रामजी की कृपा से विशेष कार्य हुआ (कार्य में विशेष सफलता हुई है)॥2॥

हे नाथ! हनुमान ने सब कार्य किया और सब वानरों के प्राण बचा लिए। यह सुनकर सुग्रीवजी हनुमान्जी से फिर मिले और सब वानरों समेत श्री रघुनाथजी के पास चले॥3॥

श्री रामजी ने जब वानरों को कार्य किए हुए आते देखा तब उनके मन में विशेष हर्ष हुआ। दोनों भाई स्फटिक शिला पर बैठे थे। सब वानर जाकर उनके चरणों पर गिर पड़े॥4॥

They all approached Sugrīva and complained that the Crown Prince was laying waste the royal garden. Sugrīva rejoiced to hear this; for he concluded that the monkeys must have returned after accomplishing the Lord's business. (28)

"If they had failed to get any news of Sītā, they could never dare to eat the fruit of Madhuvana." While the king was thus musing, the monkey chiefs arrived with their party. Drawing near they all bowed their head at his feet and the lord of the monkeys received them all most cordially and enquired after their welfare. "It is well with us, now that we have seen your feet. By Rāma's grace the work has been accomplished with remarkable success. It is Hanumān, Your Majesty, who did everything and saved the life of the whole monkey host." Hearing this Sugrīva embraced him again and then proceeded with all the monkeys to see the Lord of the Raghus. When Śrī Rāma saw the monkeys approaching with their mission duly accomplished, He was particularly delighted at heart. The two brothers were seated on a crystal rock and all the monkeys went and fell at Their feet. (1—4)

दो०— प्रीति सहित सब भेटे रघुपति करुना पुंज।

पूँछी कुसल नाथ अब कुसल देखि पद कंज ॥ २९ ॥

चौ०— जामवंत कह सुनु रघुराया। जा पर नाथ करहु तुम्ह दाया ॥

ताहि सदा सुभ कुसल निरंतर। सुर नर मुनि प्रसन्न ता ऊपर ॥ १ ॥

सोइ बिजई बिनई गुन सागर। तासु सुजसु त्रैलोक उजागर ॥

प्रभु कीं कृपा भयउ सबु काजू। जन्म हमार सुफल भा आजू ॥ २ ॥

नाथ पवनसुत कीन्हि जो करनी। सहसहुँ मुख न जाइ सो बरनी ॥

पवनतनय के चरित सुहाए। जामवंत रघुपतिहि सुनाए ॥ ३ ॥

सुनत कृपानिधि मन अति भाए। पुनि हनुमान हरषि हियँ लाए ॥

कहहु तात केहि भाँति जानकी। रहति करति रच्छा स्वप्रान की ॥ ४ ॥

દયાના ભંડાર શ્રીરઘુનાથજી સર્વેને પ્રેમસહિત ગળે લાગીને ભેટ્યા અને કુશળ પૂછ્યા. (વાનરોએ કહ્યું -) હે નાથ ! આપનાં ચરણકમળોનાં દર્શન પામવાથી હવે કુશળ છીએ. ॥ ૨૯ ॥

જામ્બવાને કહ્યું - હે રઘુનાથજી ! સાંભળો. હે નાથ ! જેની પર આપ દયા કરો છો, તેને સદાય કલ્યાણ અને નિરંતર કુશળ છે. દેવો, મનુષ્ય અને મુનિ સર્વે એની પર પ્રસન્ન રહે છે. ॥ ૧ ॥

તે જ વિજયી છે, તે જ વિનયી છે અને તે જ ગુણોનો સમુદ્ર બની જાય છે. તેનો સુંદર યશ ત્રણેય લોકોમાં પ્રકાશિત થાય છે. પ્રભુની કૃપાથી સર્વે કાર્ય થયું. આજે અમારે જન્મ સફળ થઈ ગયો. ॥ ૨ ॥

હે નાથ ! પવનપુત્ર હનુમાને જે કરણી કરી, તેનું હજાર મુખોથી વર્ણન નથી કરી શકાતું. પછી જામ્બવાને હનુમાનજીનાં સુંદર ચરિત્ર શ્રીરઘુનાથજીને સંભળાવ્યાં. ॥ ૩ ॥

(તે ચરિત્ર) સાંભળવામાં કૃપાનિદાન શ્રીરામચન્દ્રજીના મનને ઘણાં જ ગમ્યાં. તેમણે હર્ષિત થઈને હનુમાનજીને ફરી હૃદય સરસા ચાંપી દીધા અને કહ્યું - હે તાત ! કહો, સીતા કઈ રીતે રહે છે અને પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કરે છે ? ॥ ૪ ॥

दया की राशि श्री रघुनाथजी सबसे प्रेम सहित गले लगकर मिले और कुशल पूछी। (वानरों ने कहा-) हे नाथ! आपके चरण कमलों के दर्शन पाने से अब कुशल है॥29॥

जाम्बवान् ने कहा - हे रघुनाथजी! सुनिए। हे नाथ! जिस पर आप दया करते हैं, उसे सदा कल्याण और निरंतर कुशल है। देवता, मनुष्य और मुनि सभी उस पर प्रसन्न रहते हैं॥1॥

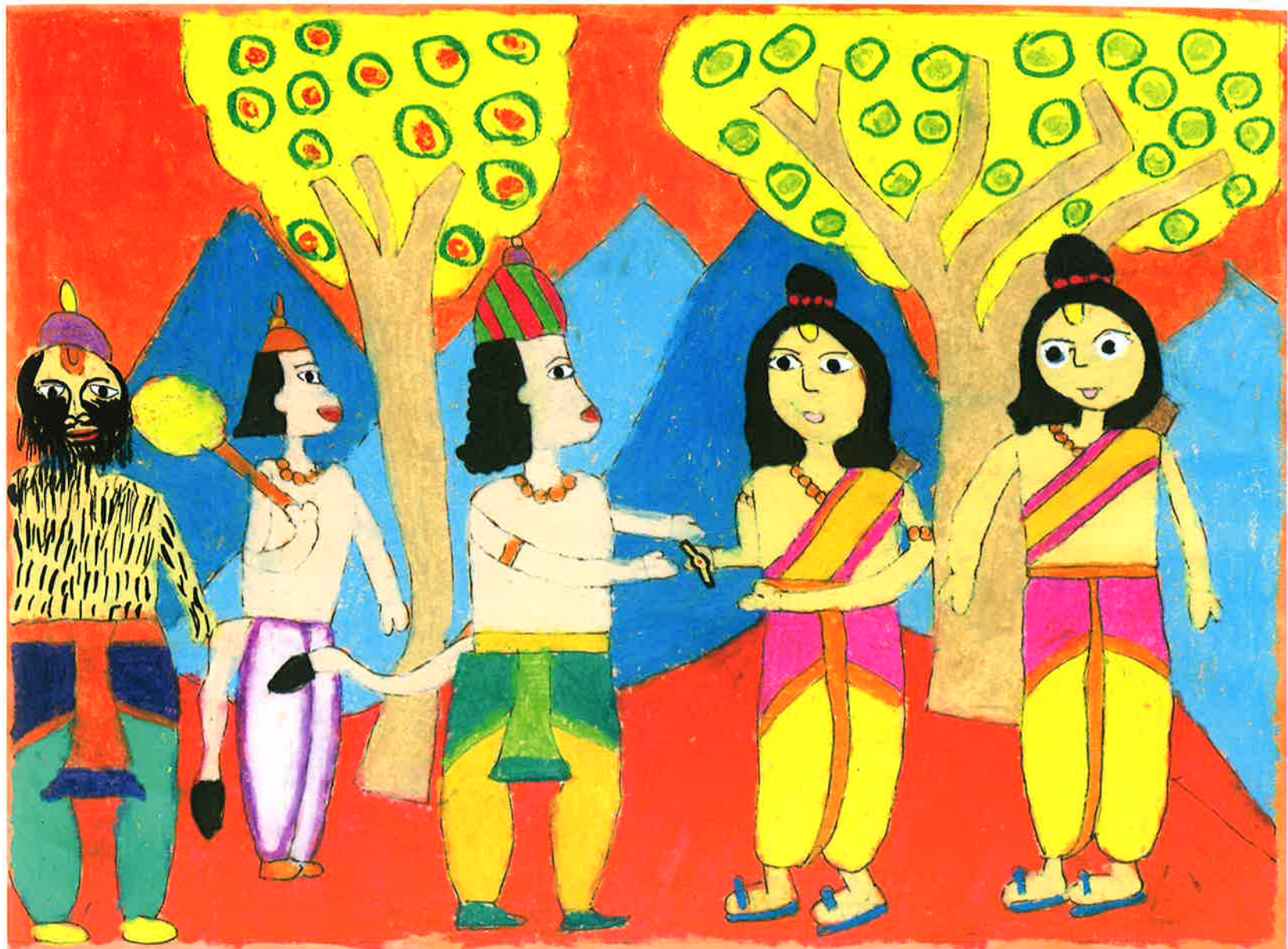
वही विजयी है, वही विनयी है और वही गुणों का समुद्र बन जाता है। उसी का सुंदर यश तीनों लोकों में प्रकाशित होता है। प्रभु की कृपा से सब कार्य हुआ। आज हमारा जन्म सफल हो गया॥2॥

हे नाथ! पवनपुत्र हनुमान् ने जो करनी की, उसका हजार मुखों से भी वर्णन नहीं किया जा सकता। तब जाम्बवान् ने हनुमान्जी के सुंदर चरित्र (कार्य) श्री रघुनाथजी को सुनाए॥3॥

(वे चरित्र) सुनने पर कृपानिधि श्री रामचंद्रजी के मन को बहुत ही अच्छे लगे। उन्होंने हर्षित होकर हनुमान्जी को फिर हृदय से लगा लिया और कहा - हे तात! कहां, सीता किस प्रकार रहती और अपने प्राणों की रक्षा करती हैं?॥4॥

The all - merciful Lord of the Raghus embraced them all with affection and asked of their welfare. "All is well with us, now that we have seen Your lotus feet." (29)

Said Jāmbavān, "Listen, O Lord of the Raghus : he on whom You bestow Your blessings is ever lucky and incessantly happy; gods, human beings and sages are all kind to him. He alone is victorious, modest and an ocean of virtues; his fair renown shines brightly through all the three spheres of creation. Everything has turned out well by the grace of my Lord; it is only today that our birth has been consummated. The achievement of Hanumān (the son of the wind-god) cannot be described even with a thousand tongues." Jāmbavān then related to the Lord of the Raghus the charming exploits of Hanumān (the son of the wind-god). The All-merciful felt much delighted at heart to hear them and in His joy He clasped Hanumān once more to His bosom. "Tell me, dear Hanumān, how does Janaka's daughter pass her days and sustain her life?" (1—4)

चलत मोहि चूडामनि दीन्ही। रघुपति हृदयँ लाइ सोइ लीन्ही ॥

दो०— नाम पाहरू दिवस निसि ध्यान तुम्हार कपाट ।
लोचन निज पद जंत्रित जाहिं प्रान केहिं बाट ॥ ३० ॥

चौ०— चलत मोहि चूड़ामनि दीन्ही । रघुपति हृदयँ लाइ सोइ लीन्ही ॥
नाथ जुगल लोचन भरि बारी । बचन कहे कछु जनककुमारी ॥ १ ॥
अनुज समेत गहेहु प्रभु चरना । दीन बंधु प्रनतारति हरना ॥
मन क्रम बचन चरन अनुरागी । केहिं अपराध नाथ हौं त्यागी ॥ २ ॥
अवगुन एक मोर मैं माना । बिछुरत प्रान न कीन्ह पयाना ॥
नाथ सो नयनन्हि को अपराधा । निसरत प्रान करहिं हठि बाधा ॥ ३ ॥
बिरह अग्नि तनु तूल समीरा । स्वास जरइ छन माहिं सरीरा ॥
नयन स्रवहिं जलु निज हित लागी । जैँ न पाव देह बिरहागी ॥ ४ ॥
सीता कै अति बिपति बिसाला । बिनहिं कहें भलि दीनदयाला ॥ ५ ॥

(हनुमान्जुअे कहुँ) आपनुं नाम रात-दिवस चोकी करनारुं छे, आपनुं ध्यान व कमाऽ छे. नेत्रोने आपनां चरलोमां लगावेलां राधे छे, अे व तारुं छे; पछी प्राण जाय तो क्या मार्ग ? ॥ ३० ॥

आवती वेलाअे तेमअे मने चूडामणि उतारीने आयो. श्रीरघुनाथजुअे तेने लघने हृदये चांपी दीधो. (हनुमान्जुअे पाछुं कहुँ -) हे नाथ ! वंने नेत्रोमां वण लरीने जानकीजुअे मने थोडांक वचनो कहां - ॥ १ ॥

नाना भाई सहित प्रभुना चरण पकडणे. (अने कहेणे के) आप दीनबंधु छो, शरणागतनां दुःखोने हरनारा छे अने हुं मन, वचन अने कर्मथी आपना चरणोनी अनुरागिणी छुं. तोय स्वामीअे मने क्या अपराधे त्यागी दीधी ? ॥ २ ॥

(हा) अेक दोष हुं पोतानो (अवश्य) मानुं छुं के आपनो वियोग थतां व मारा प्राण वता न रखा. परंतु हे नाथ ! आ तो नेत्रोना अपराध छे, वे प्राणोने नीकणवामां हठपूर्वक विध्न करे छे. ॥ ३ ॥

विरह अग्नि छे, शरीर रूई छे अने श्वास पवन छे; आ प्रमाअे अग्नि अने पवननो संयोग थवाथी आ शरीर क्षणमात्रमां जली शके छे. परंतु नेत्र पोताना हितने माटे (प्रभुनुं स्वरूप जेअेने सुखी थवा माटे) वण वरसावे छे, जेथी विरहना अग्निथी पण देह जणवा नथी पामतो. ॥ ४ ॥

सीताजुअी विपति जहुं मोटी छे. हे दीनदयालु ! ते वगर कहे व सारी छे कहेवाथी आपने धरो कलेश थशे. ॥ ५ ॥

(हनुमान्जी ने कहा-) आपका नाम रात-दिन पहरा देने वाला है, आपका ध्यान ही किंवाइ है। नेत्रों को अपने चरणों में लगाए रहती हैं, यही ताला लगा है, फिर प्राण जाएँ तो किस मार्ग से? ॥३०॥

चलते समय उन्होंने मुझे चूडामणि (उतारकर) दी। श्री रघुनाथजी ने उसे लेकर हृदय से लगा लिया। (हनुमान्जी ने फिर कहा-) हे नाथ! दोनों नेत्रों में जल भरकर जानकीजी ने मुझसे कुछ वचन कहे- ॥१॥

छोटे भाई समेत प्रभु के चरण पकड़ना (और कहना कि) आप दीनबंधु हैं, शरणागत के दुःखों को हरने वाले हैं और मैं मन, वचन और कर्म से आपके चरणों की अनुरागिणी हूँ। फिर स्वामी (आप) ने मुझे किस अपराध से त्याग दिया? ॥२॥

(हाँ) एक दोष मैं अपना (अवश्य) मानती हूँ कि आपका वियोग होते ही मेरे प्राण नहीं चले गए, किंतु हे नाथ! यह तो नेत्रों का अपराध है जो प्राणों के निकलने में हठपूर्वक बाधा देते हैं ॥३॥

विरह अग्नि है, शरीर रूई है और श्वास पवन है, इस प्रकार (अग्नि और पवन का संयोग होने से) यह शरीर क्षणमात्र में जल सकता है, परंतु नेत्र अपने हित के लिए प्रभु का स्वरूप देखकर (सुखी होने के लिए) जल (आँसू) बरसाते हैं, जिससे विरह की आग से भी देह जलने नहीं पाती ॥४॥

सीताजी की विपति बहुत बड़ी है। हे दीनदयालु! वह बिना कही ही अच्छी है (कहने से आपको बड़ा कलेश होगा) ॥५॥

"Your Name keeps watch night and day, while Her continued thought of You acts as a pair of closed doors. She has Her eyes fastened on Her own feet; Her life thus finds no outlet whereby to escape." (30)

"When I was leaving, She gave me this jewel from the top of Her head." The Lord of the Raghus took it and pressed it to His bosom. "My lord, with tears in both Her eyes Janaka's Daughter uttered the following few words: 'Embrace the feet of my lord and His younger brother crying; O befriender of the distressed, reliever of the suppliant's agony, I am devoted to Your feet in thought, word and deed; yet for what offence, my lord, have You forsaken me? I do admit one fault of mine, that my life did not depart the moment I was separated from You. That, however, my lord, is the fault of my eyes, which forcibly prevent my life from escaping. The agony of separation from You is like fire, my sighs fan it as a gust of wind and in between stands my body like a heap of cotton, which would have been consumed in an instant. But my eyes, in their own interest (i.e., for being enabled to feast themselves on Your beauty) rain a flood of tears; that is why the body fails to catch the fire of desolation.' Sita's distress is so overwhelmingly great, and You are so compassionate to the afflicted, that it is better not to describe it." (1—5)

**દો— નિમિષ નિમિષ કરુનાનિધિ જાહિં કલપ સમ વીતિ ।
બેગિ ચલિઅ પ્રભુ આનિઅ ભુજ બલ ખલ દલ જીતિ ॥ ૩૧ ॥**

ચૌ— સુનિ સીતા દુખ પ્રભુ સુખ અચના । ભરિ આજ્ઞ જલ રાજિવ નચના ॥
બચન કાચૈં મન મમ ગતિ જાહી । સપનેહું બૂઝિઅ બિપતિ કિ તાહી ॥ ૧ ॥
કહ હનુમંત બિપતિ પ્રભુ સોઈ । જબ તવ સુમિરન ભજન ન હોઈ ॥
કેતિક્ક વાત પ્રભુ જાતુધાન કી । રિપુહિ જીતિ આનિબી જાનકી ॥ ૨ ॥
સુનુ કપિ તોહિ સમાન ઉપકારી । નહિં કોઝ સુર નર મુનિ તનુધારી ॥
પ્રતિ ઉપકાર કરૈં કા તોરા । સનમુખ હોઈ ન સકત મન મોરા ॥ ૩ ॥
સુનુ સુત તોહિ ઝરિન મૈં નાહીં । દેખેઝૈં કરિ બિચાર મન માહીં ॥
પુનિ પુનિ કપિહિ ચિતવ સુરત્રાતા । લોચન નીર પુલક અતિ ગાતા ॥ ૪ ॥

હે ક્રુણાનિધાન ! તેમનો એક એક પળ કલ્પ સમાન વીતે છે. માટે હે પ્રભુ ! તુરંત ચાલો અને પોતાની ભુજાઓના બળે દુષ્ટોના સૈન્યને જીતીને સીતાજીને લઈ આવો. ॥ ૩૧ ॥

સીતાજીનું દુઃખ સાંભળીને સુખના ધામ પ્રભુનાં કમળનેશ્રોમાં જળ ઊભરાયું (અને તે બોલ્યા -) મન, વચન અને દેહથી જેણે મારી જ ગતિ (મારો જ આશ્રય) છે, તેને શું સ્વપ્નમાંય વિપત્તિ આવી શકે છે ? ॥ ૧ ॥

હનુમાનજીએ કહ્યું - હે પ્રભો ! વિપત્તિ તો એ (ત્યારે) જ છે જ્યારે આપનું ભજન-સ્મરણ ન થાય ! પરંતુ સીતાજીનો સઘળો સમય આપના જ અનન્ય ભજન-ચિંતનમાં વીતે છે, માટે વિપત્તિ કેવી ? પ્રભુ ! રાક્ષસોની વાત જ કેટલી છે ? આપ શત્રુને જીતીને જાનકીજીને લઈ આવશો. ॥ ૨ ॥

(भगवान् कहेवा लाग्या -) हे हनुमान ! सांभल, तारा समान मारो उपकारी देव, मनुष्य अथवा मुनि कोर्ष पण शरीरधारी नथी. हुं तारो प्रत्युपकार तो शुं करुं, मारुं मन पण तारा सामे नथी थर्ष शकतुं. ॥ 3 ॥

हे पुत्र ! सांभल; में मनमां (घणो) विचार करीने जोर्ष लीर्षुं के हुं ताराथी (उभ्रण) भ्रष्टमुक्त नथी थर्ष शकतो. देवताओना रक्षक प्रभु वारंवार हनुमान्जुने जोर्ष रखा छे. नेत्रोमां प्रेमाश्रुओनुं वण भरयुं छे अने शरीर अत्यंत पुलकित छे. ॥ 4 ॥

हे करुणानिधान! उनका एक-एक पल कल्प के समान बीतता है। अतः हे प्रभु! तुरंत चलिए और अपनी भुजाओं के बल से दुष्टों के दल को जीतकर सीताजी को ले आइए॥3॥

सीताजी का दुःख सुनकर सुख के धाम प्रभु के कमल नेत्रों में जल भर आया (और वे बोले-) मन, वचन और शरीर से जिसे मेरी ही गति (मेरा ही आश्रय) है, उसे क्या स्वप्न में भी विपत्ति हो सकती है?॥1॥

हनुमान्जी ने कहा- हे प्रभु! विपत्ति तो वही (तभी) है जब आपका भजन-स्मरण न हो। हे प्रभो! राक्षसों की बात ही कितनी है? आप शत्रु को जीतकर जानकीजी को ले आवेंगे॥2॥

(भगवान् कहने लगे-) हे हनुमान्! सुन, तेरे समान मेरा उपकारी देवता, मनुष्य अथवा मुनि कोई भी शरीरधारी नहीं है। मैं तेरा प्रत्युपकार (बदले में उपकार) तो क्या करूँ, मेरा मन भी तेरे सामने नहीं हो सकता॥3॥

हे पुत्र! सुन, मैंने मन में (खूब) विचार करके देख लिया कि मैं तुझसे उद्धार नहीं हो सकता। देवताओं के रक्षक प्रभु बार- बार हनुमान्जी को देख रहे हैं। नेत्रों में प्रेमाश्रुओं का जल भरा है और शरीर अत्यंत पुलकित है॥4॥

“Each single moment, O fountain of mercy, passes like an age to Her. Therefore, march quickly, my lord, and vanquishing the miscreant crew by Your mighty arm, recover Her.”
(31)

When the all - blissful Lord heard of Sita's agony, tears rushed to his lotus eyes. “Do you think anyone who depends on me in thought, word and deed can ever dream of adversity?” Said Hanumān: “There is no misfortune other than ceasing to remember and adore You. Of what account are the demons to You? Routing the enemy You will surely bring back Janaka's Daughter.” “No one endowed with a body—a god, human being or sage—has put me under such obligation, Hanumān, as you have done. Even my mind shrinks to face you; how, then, can I repay your obligation? Listen, my son: I have thought over the question and concluded that the debt which I owe you cannot be repaid.” Again and again as the Protector of the gods gazed on Hanumān His eyes filled with tears and His body was overpowered with a thrill of emotion.
(1—4)

कपि उठाइ प्रभु हृदयँ लगावा। कर गहि परम निकट बैठावा ॥

दो०— सुनि प्रभु बचन बिलोकि मुख गात हरषि हनुमंत ।

चरन परेउ प्रेमाकुल त्राहि त्राहि भगवंत ॥ ३२ ॥

चौ०— बार बार प्रभु चहइ उठावा । प्रेम मगन तेहि उठब न भावा ॥
प्रभु कर पंकज कपि कें सीसा । सुमिरि सो दसा मगन गौरीसा ॥ १ ॥
सावधान मन करि पुनि संकर । लागे कहन कथा अति सुंदर ॥
कपि उठाइ प्रभु हृदयँ लगावा । कर गहि परम निकट बैठावा ॥ २ ॥
कहु कपि रावन पालित लंका । केहि बिधि दहेउ दुर्ग अति बंका ॥
प्रभु प्रसन्न जाना हनुमाना । बोला बचन बिगत अभिमाना ॥ ३ ॥
साखामृग कै बड़ि मनुसाई । साखा तें साखा पर जाई ॥
नाधि सिंधु हाटकपुर जारा । निसिचर गन बधि बिपिन उजारा ॥ ४ ॥
सो सब तव प्रताप रघुराई । नाथ न कछू मोरि प्रभुताई ॥ ५ ॥

प्रभुनां वचन सांभलीने अने अेमना (प्रसन्न) मुख तथा (पुलकित) अंगोने जोरने हनुमानजु हर्षित थर्ष गया अने प्रेममां व्याकुल थर्षने 'हे भगवन् ! मारी रक्षा करो, रक्षा करो' कहेंतां श्रीरामजुना चरलोमां नमी पड्या . ॥ ३२ ॥

प्रभु अेमने वारंवार उठाडवा धरखे छे, परंतु प्रेममां डूलेला हनुमानजुने चरलोमांथी ठिठवुं गमतुं नथी . प्रभुना करकमल हनुमानजुना सिर उपर छे . अे स्थितिनुं स्मरण करीने अर्थात् हनुमानजुइपे शिवजु पोताना व सिरें श्रीरामजुनो करकमल चापेलो समजुने शिवजु प्रेममग्न थर्ष गया अने तेमने समाधि लागी गर्ष . ॥ १ ॥

(समाधिमांथी जाग्रत थर्ष) मनने सावधान करीने शंकरजु अत्यंत सुंदर कथा कहेवा लाग्या - हनुमानजुने उठाडीने प्रभुअे हृदये चांघ्या अने हाथ पकडीने अत्यंत नजुक पेसाडी दीधा . ॥ २ ॥

हे हनुमान ! कहे तो, रावण द्वारा सुरक्षित लंका अने तेना घरा अंका कोटने तमे कर्ष रीते सणगाव्यो ? हनुमानजुअे प्रभुने प्रसन्न जाण्या अने तेओ अभिमानरहित वचन ओल्या - ॥ ३ ॥

वानरनो अस, आ व मोटो पुरुषार्थ छे के ते अेक डाणीथी जीजु डाणीअे चाल्यो जाय छे . में वे समुद्र ओणंगीने सोनानुं नगर आण्युं अने राक्षसगणोने मारी अशोकवनने उजाडी नांघ्युं . ॥ ४ ॥

आ सर्वे तो हे श्रीरघुनाथजु ! आपनो व प्रताप छे . हे नाथ ! आमां मारी प्रभुता (सामर्थ्य) कर्ष पल नथी . ॥ ५ ॥

प्रभु के वचन सुनकर और उनके (प्रसन्न) मुख तथा (पुलकित) अंगों को देखकर हनुमान्जी हर्षित हो गए और प्रेम में विकल होकर 'हे भगवन्! मेरी रक्षा करो, रक्षा करो' कहते हुए श्री रामजी के चरणों में गिर पड़े ॥ ३२ ॥

प्रभु उनको बार-बार उठाना चाहते हैं, परंतु प्रेम में डूबे हुए हनुमान्जी को चरणों से उठना सुहाता नहीं। प्रभु का करकमल हनुमान्जी के सिर पर है। उस स्थिति का स्मरण करके शिवजी प्रेममग्न हो गए ॥ १ ॥

फिर मन को सावधान करके शंकरजी अत्यंत सुंदर कथा कहने लगे- हनुमान्जी को उठाकर प्रभु ने हृदय से लगाया और हाथ पकड़कर अत्यंत निकट बैठा लिया ॥ २ ॥

हे हनुमान्! बताओ तो, रावण के द्वारा सुरक्षित लंका और उसके बड़े बाँके किले को तुमने किस तरह जलाया? हनुमान्जी ने प्रभु को प्रसन्न जाना और वे अभिमानरहित वचन बोले- ॥ ३ ॥

बंदर का बस, यही बड़ा पुरुषार्थ है कि वह एक डाल से दूसरी डाल पर चला जाता है। मैंने जो समुद्र लॉघकर सोने का नगर जलाया और राक्षसगण को मारकर अशोक वन को उजाड़ डाला, ॥ ४ ॥

यह सब तो हे श्री रघुनाथजी! आप ही का प्रताप है। हे नाथ! इसमें मेरी प्रभुता (बड़ाई) कुछ भी नहीं है ॥ ५ ॥

Even as Hanumān listened to the words of his lord and gazed on His countenance he experienced a thrill of joy all over his body and fell at His feet, overwhelmed with love and crying: "Save me, save me (from the tentacles of egoism), my lord." (32)

Again and again the Lord sought to raise him up; he, however, was so absorbed in love that he would not rise. The lotus hand of the Lord rested on his head. Gauri's lord (Śiva) was overcome with emotion as He called to mind Hanumān's enviable lot.* But, recovering Himself, Śiva resumed the most charming narrative. The Lord lifted up Hanumān and clasped him to His bosom; then He took him by the hand and seated him very close to Him. "Tell me, Hanumān, how could you burn Rāvaṇa's stronghold of Laṅkā, a most impregnable fortress?" When Hanumān found the Lord so pleased, he replied in words altogether free from pride. "A monkey's greatest valour lies in his skipping about from one bough to another. That I should have been able to leap across the ocean, burn the gold city, kill the demon host and lay waste the Aśoka grove was all due to Your might; no credit, my lord, is due to me for the same." (1—5)

**दो०— ता कहूँ प्रभु कछु अगम नहिं जा पर तुम्ह अनुकूल ।
तव प्रभावं बड़वानलहिं जा रि सकड़ खलु तूल ॥ ३३ ॥**

चौ०— नाथ भगति अति सुखदायनी । देहु कृपा करि अनपायनी ॥
सुनि प्रभु परम सरल कपि बानी । एवमस्तु तब कहेउ भवानी ॥ १ ॥
उमा राम सुभाउ जेहिं जाना । ताहि भजनु तजि भाव न आना ॥
यह संबाद जासु उर आवा । रघुपति चरन भगति सोइ पावा ॥ २ ॥
सुनि प्रभु बचन कहहिं कपिबृन्दा । जय जय जय कृपाल सुखकंदा ॥
तब रघुपति कपिपतिहि बोलावा । कहा चलैं कर करहु बनावा ॥ ३ ॥
अब बिलंबु केहि कारन कीजे । तुरत कपिन्ह कहूँ आयसु दीजे ॥
कौतुक देखि सुमन बहु बरषी । नभ तें भवन चले सुर हरषी ॥ ४ ॥

हे प्रभु ! जेनी पर आप प्रसन्न होव, तेना माटे कंठ पल कठिन नथी. आपना प्रभावथी ३ (जे स्वयं बहु ऋषिपथी जणी जनाउ वस्तु छे) वडवानलने निश्चये ज जाणी शकै छे (अर्थात् असंभव पल संभव थई शकै छे). ॥ ३३ ॥

हे नाथ ! मने अत्यंत सुख आपनारी पोतानी निश्चल भक्ति कृपा करीने आपो. हनुमानजुनी अत्यंत सरल वाणी सांभलीन, हे भवानी ! त्पारे प्रभु श्रीरामचन्द्रजुअे 'अवमस्तु' (अम ज थारो) कहूं. ॥ १ ॥

हे उमा ! जेछे श्रीरामजुनो स्वभाव जाली लीछो, तेने लजन सिवायनी जीजु वात ज नथी गमती. आ स्वामी-सेवकनो संवाद जेना हृदयमां आवी गयो, ते ज श्रीरघुनाथजुना चरणोनी भक्ति पामी गयो. ॥ २ ॥

प्रभुनां वचन सांभलीने वानरजुनो कहेवा लाग्या - कृपालु आनंदकंद श्रीरामजुनो जय हो, जय हो, जय हो. पछी श्रीरघुनाथजुअे कपिराज सुग्रीवने जोलाव्या अने कहूं - जवानी तैयारी करो. ॥ ३ ॥

हवे, बिलंबु श। कछे कछे ? वानरने तुरत ज आज्ञा आपो. (भगवाननी) आ लीला (रावणवधनी तैयारी) जेईने, धर्यां ज झूल वरसावीने अने हरपार्थने देवता आकाशमांथी पोतपोताना लोकमां चाल्या. ॥ ४ ॥

हे प्रभु! जिस पर आप प्रसन्न हों, उसके लिए कुछ भी कठिन नहीं है। आपके प्रभाव से रूई (जो स्वयं बहुत जल्दी जल जाने वाली वस्तु है) बड़वानल को निश्चय ही जला सकती है (अर्थात् असंभव भी संभव हो सकता है)॥33॥

हे नाथ! मुझे अत्यंत सुख देने वाली अपनी निश्चल भक्ति कृपा करके दीजिए। हनुमान्जी की अत्यंत सरल वाणी सुनकर, हे भवानी! तब प्रभु श्री रामचंद्रजी ने 'एवमस्तु' (ऐसा ही हो) कहा॥1॥

हे उमा! जिसने श्री रामजी का स्वभाव जान लिया, उसे भजन छोड़कर दूसरी बात ही नहीं सुहाती। यह स्वामी-सेवक का संवाद जिसके हृदय में आ गया, वही श्री रघुनाथजी के चरणों की भक्ति पा गया॥2॥

प्रभु के वचन सुनकर वानरगण कहने लगे- कृपालु आनंदकंद श्री रामजी की जय हो जय हो, जय हो! तब श्री रघुनाथजी ने कपिराज सुग्रीव को बुलाया और कहा- चलने की तैयारी करो॥3॥

अब विलंब किस कारण किया जाए। वानरों को तुरंत आज्ञा दो। (भगवान् की) यह लीला (रावणवध की तैयारी) देखकर, बहुत से फूल बरसाकर और हर्षित होकर देवता आकाश से अपने-अपने लोक को चले॥4॥

"Nothing is unattainable, my lord, to him who enjoys Your grace. Through Your might a mere shred of cotton can surely burn a submarine fire (the impossible can be made possible)." (33)

to the gracious Lord, the fountain of bliss !" The Lord of the Raghus then summoned Sugriva (the King of the monkeys) and said, "Make preparations for the march. Why should we tarry any longer? Issue orders to the monkeys at once." The gods who were witnessing the spectacle rained down flowers in profusion and then gladly withdrew from the lower air to their own celestial spheres. (1—4)

देखी राम सकल कपि सेना। चितइ कृपा करि राजिव नैना ॥

दो०— कपिपति बेगि बोलाए आए जूथप जूथ।
नाना बरन अतुल बल बानर भालु बरूथ ॥ ३४ ॥

चौ०— प्रभु पद पंकज नावहिं सीसा । गर्जहिं भालु महाबल कीसा ॥
देखी राम सकल कपि सेना । चितइ कृपा करि राजिव नैना ॥ १ ॥
राम कृपा बल पाइ कपिंदा । भए पच्छजुत मनहुं गिरिंदा ॥
हरषि राम तब कीन्ह पयाना । सगुन भए सुंदर सुभ नाना ॥ २ ॥
जासु सकल मंगलमय कीती । तासु पयान सगुन यह नीती ॥
प्रभु पयान जाना बैदेहीं । फरकि बाम अंग जनु कहि देहीं ॥ ३ ॥
जोइ जोइ सगुन जानकिहि होई । असगुन भयउ रावनहि सोई ॥
चला कटकु को बरनै पारा । गर्जहिं बानर भालु अपारा ॥ ४ ॥
नख आयुध गिरि पादपधारी । चले गगन महि इच्छाचारी ॥
केहरिनाद भालु कपि करहीं । डगमगाहिं दिग्गज चिक्करहीं ॥ ५ ॥

वानरराज सुग्रीवे शीघ्रताथी वानरोने ओलाव्या, सेनापतिओना समूह आवी गया. वानर-रींछोनां टोणां अनेक रंगोनां छे अने तेमनामां अतुलनीय जण छे. ॥ ३४ ॥

तेओ प्रभुना चरणोमां शीश नमावे छे. महा जणवान रींछ अने वानर गरजु रखा छे. श्रीरामजुअे वानरोनी समस्त सेना ओर, त्वाटे कमलनेओथी कृपापूर्वक तेमनी सामे दृष्टि डेरवी. ॥ १ ॥

रामकृपानुं जण पामीने श्रेष्ठ वानरो जाले पांजोवाण। मोटा पर्वत धर्य गया. पछी श्रीरामजुअे हरभाएने प्रस्थान कर्थुं. अनेक सुंदर अने शुभ शुकन थयां. ॥ २ ॥

जेमनी कीर्ति सर्व मंगलोथी पूर्ण छे, तेमना प्रस्थानना समये शुकन थवा, आ नीति छे (लीलानी मर्यादा छे). प्रभुनुं प्रस्थान जानकीजुअे पल जाली लीधुं. तेमनां डाणा अंगो इरकीने जाले कही हतां हतां (के श्रीरामजु आवी रखा छे). ॥ ३ ॥

जानकीजुअे जे जे शुकन थतां हतां, ते ते रावण माटे अपशुकन थयां. सेना चाली नीकणी, तेनुं वर्णन कोण करी शके छे ? असंभ्य वानर अने रींछ गर्वना करी रखां छे. ॥ ४ ॥

जण जे जेमनां शस्त्र छे, ते घृष्टानुसार (सर्वत्र विना चोकटोके) चालनारा रींछ-वानर पर्वतो अने वृक्षोने धारण करीने कोर आकाशमार्गे अने कोर पृथ्वी पर चाल्या जर्घ रखा छे. तेओ सिंह समान गर्वना करी रखा छे. (तेमना चालवा अने गर्वनाथी) दिशाओना हाथी विचलित थएने चित्कारी रखा छे. ॥ ५ ॥

वानरराज सुग्रीव ने शीघ्र ही वानरों को बुलाया, सेनापतियों के समूह आ गए। वानर-भालुओं के झुंड अनेक रंगों के हैं और उनमें अतुलनीय बल है ॥ ३४ ॥

वे प्रभु के चरण कमलों में सिर नवाते हैं। महान् बलवान् रीछ और वानर गरज रहे हैं। श्री रामजी ने वानरों की सारी सेना देखी। तब कमल नेत्रों से कृपापूर्वक उनकी ओर दृष्टि डाली ॥ १ ॥

राम कृपा का बल पाकर श्रेष्ठ वानर मानो पंखवाले बड़े पर्वत हो गए। तब श्री रामजी ने हर्षित होकर प्रस्थान (कूच) किया। अनेक सुंदर और शुभ शुकन हुए ॥ २ ॥

जिनकी कीर्ति सब मंगलों से पूर्ण है, उनके प्रस्थान के समय शुकन होना, यह नीति है (लीला की मर्यादा है)। प्रभु का प्रस्थान जानकीजी ने भी जान लिया। उनके बाएँ अंग फड़क-फड़ककर मानो कहे देते थे (कि श्री रामजी आ रहे हैं) ॥ ३ ॥

जानकीजी को जो-जो शकुन होते थे, वही-वही रावण के लिए अपशकुन हुए। सेना चली, उसका वर्णन कौन कर सकता है? असंख्य वानर और भालू गर्जना कर रहे हैं॥4॥

नख ही जिनके शस्त्र हैं, वे इच्छानुसार (सर्वत्र बेरोक-टोक) चलने वाले रीछ - वानर पर्वतों और वृक्षों को धारण किए कोई आकाश मार्ग से और कोई पृथ्वी पर चले जा रहे हैं। वे सिंह के समान गर्जना कर रहे हैं। (उनके चलने और गर्जने से) दिशाओं के हाथी विचलित होकर चिंगघाड़ रहे हैं॥5॥

वानरराज सुग्रीव ने शीघ्र ही वानरों को बुलाया, सेनापतियों के समूह आ गए। वानर-भालुओं के झुंड अनेक रंगों के हैं और उनमें अतुलनीय बल है॥34॥

वे प्रभु के चरण कमलों में सिर नवाते हैं। महान् बलवान् रीछ और वानर गरज रहे हैं। श्री रामजी ने वानरों की सारी सेना देखी। तब कमल नेत्रों से कृपापूर्वक उनकी ओर दृष्टि डाली॥1॥

राम कृपा का बल पाकर श्रेष्ठ वानर मानो पंखवाले बड़े पर्वत हो गए। तब श्री रामजी ने हर्षित होकर प्रस्थान (कूच) किया। अनेक सुंदर और शुभ शकुन हुए॥2॥

जिनकी कीर्ति सब मंगलों से पूर्ण है, उनके प्रस्थान के समय शकुन होना, यह नीति है (लीला की मर्यादा है)। प्रभु का प्रस्थान जानकीजी ने भी जान लिया। उनके बाएँ अंग फड़क-फड़ककर मानो कहे देते थे (कि श्री रामजी आ रहे हैं)॥3॥

जानकीजी को जो-जो शकुन होते थे, वही-वही रावण के लिए अपशकुन हुए। सेना चली, उसका वर्णन कौन कर सकता है? असंख्य वानर और भालू गर्जना कर रहे हैं॥4॥

नख ही जिनके शस्त्र हैं, वे इच्छानुसार (सर्वत्र बेरोक-टोक) चलने वाले रीछ - वानर पर्वतों और वृक्षों को धारण किए कोई आकाश मार्ग से और कोई पृथ्वी पर चले जा रहे हैं। वे सिंह के समान गर्जना कर रहे हैं। (उनके चलने और गर्जने से) दिशाओं के हाथी विचलित होकर चिंगघाड़ रहे हैं॥5॥

Sugriva (the lord of the monkeys) quickly summoned the commanders of the various troops and they presented themselves in multitudes. The troops of monkeys and bears, though varying in colour, were all unequalled in strength. (34)

The mighty bears and monkeys bowed their head at the Lord's lotus feet and roared. Sri Rāma surveyed the whole monkey host and cast on them His gracious lotus-like eyes. Emboldened by His grace the monkey chiefs vied as it were with huge mountains equipped with wings. Sri Rāma then sallied forth glad of heart and many were the delightful and auspicious omens that occurred to Him. It was in the fitness of things that good omens should appear at the time of His departure (on an expedition) whose glory itself embodies all blessings. Videha's Daughter came to know of the Lord's march; the throbbing of Her left limbs apprised Her of the same as it were. But what were good omens for Janaka's Daughter foreboded evil for Rāvaṇa.* Who could adequately describe the army as it marched with its countless monkeys and bears roaring. With no weapon other than their sharp claws, they carried rocks and trees (that they had uprooted on the way) and marched now in the air and now on land, for they had unhampered motion everywhere. The bears and monkeys roared like lions as they marched, while the elephants guarding the eight cardinal points shook and trumpeted.

(1—5)

छं०— चिक्करहिं दिग्गज डोल महि गिरि लोल सागर खरभरे ।
 मन हरष सभ गंधर्ब सुर मुनि नाग किंनर दुख टरे ॥
 कटकटहिं मर्कट बिकट भट बहु कोटि कोटिन्ह धावहीं ।
 जय राम प्रबल प्रताप कोसलनाथ गुन गन गावहीं ॥ १ ॥
 सहि सक न भार उदार अहिपति बार बारहिं मोहई ।
 गह दसन पुनि पुनि कमठ पृष्ठ कठोर सो किमि सोहई ॥
 रघुबीर रुचिर प्रयान प्रस्थिति जानि परम सुहावनी ।
 जनु कमठ खर्पर सर्पराज सो लिखत अबिचल पावनी ॥ २ ॥

दिशाओं का हाथी चिक्कारवा लाग्या, पृथ्वी डोलवा लागी, पर्वत चंचल थई गया (कंपवा लाग्या) अने समुद्र भलभली ठिठ्या. गंधर्व, देवता, मुनि, नाग, किन्नर सर्वसर्व मनमां हरपाया के (हवे) अमारां दुःख टली गयां. करोडे करोडो भयानक वानर योद्धा हांत कटकटावे छे अने करोडोय दौडी रखा छे. 'अलनप्रताप कोशलनाथ श्रीरामचन्द्रजुनी जय हो' ओम पोकारतां तेओ तेमना गुणसमूहोनुं गांन करी रखा छे. ॥१॥

उदार (परम श्रेष्ठ अने महान्) सर्पराज शेषजु पछ सेनानो लाट नथी सही शकता, तेओ वारंवार मोहित थई जाय (गलराई जाय) छे अने वारंवार कच्छपनी कठोर पीठने हांतोथी पकडे छे. आम करतां (अर्थात् वारंवार हांतोने गडावीने कच्छपनी पीठ उपर लीटी जेवुं दोरतां) ते अेवा शोभा रखा छे जाछे श्रीरामचन्द्रजुनी सुंदर प्रस्थानयात्राने परम सोहामणी जाणीने तेनी अचल पवित्र कथाने सर्पराज शेषजु कच्छपनी पीठ पर लपी रखा होय. ॥२॥

दिशाओं के हाथी चिंगघाड़ने लगे, पृथ्वी डोलने लगी, पर्वत चंचल हो गए (काँपने लगे) और समुद्र खलबला उठे। गंधर्व, देवता, मुनि, नाग, किन्नर सब के सब मन में हर्षित हुए कि (अब) हमारे दुःख टल गए। अनेकों करोड़ भयानक वानर योद्धा कटकटा रहे हैं और करोड़ों ही दौड़ रहे हैं। 'प्रबल प्रताप कोसलनाथ श्री रामचंद्रजी की जय हो' ऐसा पुकारते हुए वे उनके गुणसमूहों को गा रहे हैं॥१॥

उदार (परम श्रेष्ठ एवं महान्) सर्पराज शेषजी भी सेना का बोझ नहीं सह सकते, वे बार-बार मोहित हो जाते (घुबड़ा जाते) हैं और पुनः-पुनः कच्छप की कठोर पीठ को दाँतों से पकड़ते हैं। ऐसा करते (अर्थात् बार-बार दाँतों को गड़ाकर कच्छप की पीठ पर लकीर सी खींचते हुए) वे कैसे शोभा दे रहे हैं मानो श्री रामचंद्रजी की सुंदर प्रस्थान यात्रा को परम सुहावनी जानकर उसकी अचल पवित्र कथा को सर्पराज शेषजी कच्छप की पीठ पर लिख रहे हों॥२॥

The elephants of the eight cardinal points trumpeted, the earth rocked, the mountains trembled and the oceans were agitated. The Gandharvas, gods, sages, Nāgas and Kinnaras, all felt delighted at heart to perceive that their troubles were over. Myriads of formidable monkey warriors gnashed their teeth (in a bellicose mood); while many more millions dashed forward crying "Glory to Śrī Rāma, Kosala's lord, of mighty valour" and hymning His praises. Even the great lord of serpents (Śeṣa) found himself unable to bear the crushing weight of the belligerent troops and felt dizzy again and again. But each time he would struggle by clutching with his teeth the hard shell of the divine Tortoise. The scratches thus made by his teeth would make one imagine as if, knowing the departure of Śrī Rāma (the Hero of Raghu's line) on His glorious expedition to be a most attractive theme, the serpent-king was inscribing its immortal and sacred story on the Tortoise's back. (1-2)

रहसि जोरि कर पति पग लागी। बोली बचन नीति रस पागी ॥

दो०— एहि बिधि जाइ कृपानिधि उतरे सागर तीर।
जह तह लागे खान फल भालु बिपुल कपि बीर ॥ ३५ ॥

चौ०— उहाँ निसाचर रहहिं ससंका। जब तें जाइ गयउ कपि लंका ॥
निज निज गृह सब करहिं बिचारा। नहिं निसिचर कुल केर उबारा ॥ १ ॥
जासु दूत बल बरनि न जाई। तेहि आएँ पुर कवन भलाई ॥
दूतिन्ह सन सुनि पुरजन बानी। मंदोदरी अधिक अकुलानी ॥ २ ॥
रहसि जोरि कर पति पग लागी। बोली बचन नीति रस पागी ॥
कंत करष हरि सन परिहरहू। मोर कहा अति हित हियँ धरहू ॥ ३ ॥
समुझत जासु दूत कइ करनी। स्रवहिं गर्भ रजनीचर घरनी ॥
तासु नारि निज सचिव बोलाई। पठवहु कंत जो चहहु भलाई ॥ ४ ॥
तव कुल कमल बिपिन दुखदाई। सीता सीत निसा सम आई ॥
सुनहु नाथ सीता बिनु दीन्हें। हित न तुम्हार संभु अज कीन्हें ॥ ५ ॥

आ प्रभाषे कृपानिधान श्रीरामजु समुद्रतटे षष्ठ रोकाया। अनेक रीछ-वानर यत्र तत्र इण जावा लाग्यां ॥ ३५ ॥

त्यां (लंका) न्यारथी हनुमानजु लंका ने जाणीने गया, त्यारथी राक्षसो भयभीत रहेवा लाग्या, पोतपोतानां घरोमां सर्वे विचार करे छे के हवे राक्षसकुलानी रक्षानो कोर्ष उपाय नथी ॥ १ ॥

जेना दूतनुं जल वर्णन नथी करी शकतुं, तेना स्वयं नगरमां आववाथी कर्ष भलाई छे (आपणा लोकोनी घणी पराज दशा थशे)? दूतीओ द्वारा नगरनिवासीओनां वचन सांभलीने मंदोदरी घणी ज व्याकुल थर्ष गर्ष ॥ २ ॥

ते अकांतमां हाथ जोडीने पति (रावण)ना चरछे पडी अने नीतिरसमां रसजस थथेल वाणी ओली - हे प्रियतम ! श्रीहरि साथेनो विरोध त्यजु दो. मारा कछाने अत्यंत हितकारी जाणीने हृदयमां धारण करे ॥ ३ ॥

जेमना दूतनी करणीनो विचार करतां ज (स्मरण आवता ज) राक्षसोनी स्त्रीओना गर्भ पडी जाय छे, हे प्रिय स्वामी ! जे भलुं धरछता होव तो मंत्रीने ओलावी तेनी साथे तेमनी (श्रीरामजुनी) स्त्रीने भोक्ली आपो ॥ ४ ॥

सीता आपणा कुलरूपी कमलाना वनने दुःख आपनारी शियाणानी रात्रि समान आवी छे. हे नाथ ! सांभलो, सीताने आप्या (परत कर्या) विना शंभु अने ब्रह्माना कर्या छतांय आपनुं भलुं नही थर्ष शके ॥ ५ ॥

इस प्रकार कृपानिधान श्री रामजी समुद्र तट पर जा उतरे। अनेकों रीछ-वानर वीर जहाँ-तहाँ फल खाने लगे ॥ ३५ ॥

वहाँ (लंका में) जब से हनुमानजी लंका को जलाकर गए, तब से राक्षस भयभीत रहने लगे। अपने-अपने घरों में सब विचार करते हैं कि अब राक्षस कुल की रक्षा (का कोई उपाय) नहीं है ॥ १ ॥

जिसके दूत का बल वर्णन नहीं किया जा सकता, उसके स्वयं नगर में आने पर कौन भलाई है (हम लोगों की बड़ी बुरी दशा होगी)? दूतियों से नगरवासियों के वचन सुनकर मंदोदरी बहुत ही व्याकुल हो गई ॥ २ ॥

वह अकांत में हाथ जोड़कर पति (रावण) के चरणों लगी और नीतिरस में पगी हुई वाणी बोली- हे प्रियतम! श्री हरि से विरोध छोड़ दीजिए। मेरे कहने को अत्यंत ही हितकर जानकर हृदय में धारण कीजिए ॥ ३ ॥

जिनके दूत की करनी का विचार करते ही (स्मरण आते ही) राक्षसों की स्त्रियों के गर्भ गिर जाते हैं, हे प्यारे स्वामी! यदि भला चाहते हैं, तो अपने मंत्री को बुलाकर उसके साथ उनकी स्त्री को भेज दीजिए ॥ ४ ॥

सीता आपके कुल रूपी कमलों के वन को दुःख देने वाली जाड़े की रात्रि के समान आई है। हे नाथ। सुनिए, सीता को दिए (लोटाए) बिना शंभु और ब्रह्मा के किए भी आपका भला नहीं हो सकता ॥ ५ ॥

Continuing His march in this way the All - merciful arrived at the seashore and halted there. The host of valiant bears and monkeys began to guttle fruits all round there. (35)

Ever since Hanumān left after burning down Lañkā the demons there had lived in constant terror. In their own houses they thought, "There is no hope for the demon race now. If his messenger was mighty beyond words, what good would result when the master himself enters the city?" When Mandodari (Rāvaṇa's principal queen) heard from her female spies what the citizens were saying, she felt much perturbed. Meeting her lord in seclusion she fell at his feet and with joined palms addressed to him words steeped in wisdom: "My lord, avoid all strife with Śrī Hari. Take my words to your heart as a most salutary advice. My lord, if you seek your own welfare, call one of your ministers and send back with him the consort of that prince (Śrī Rāma), the very thought of whose messenger's doings makes the wives of the demons miscarry. Just as a frosty night spells disaster to a bed of lotuses, so Sītā has come here as a bane to your race. Listen, my lord: unless you return Sītā, not even Śambhu (Lord Śiva) and Brahmā (the creator) can be of any good to you. (1—5)

**દો— રામ બાન અહિ ગન સરિસ નિકર નિસાચર ભેક ।
જબ લગિ ગ્રસત ન તબ લગિ જતનુ કરહુ તજિ ટેક ॥ ૩૬ ॥**

ચૌ— શ્રવન સુની સઠ તા કરિ બાની । બિહસા જગત બિદિત અભિમાની ॥
સભય સુભાઝ નારિ કર સાચા । મંગલ મહું ભય મન અતિ કાચા ॥ ૧ ॥
જૌં આવઙ મર્કટ કટકાર્ડ । જિઅહિં બિચારે નિસિચર ખાઈ ॥
કંપહિં લોકપ જાકીં ત્રાસા । તાસુ નારિ સખીત બડિ હાસા ॥ ૨ ॥
અસ કહિ બિહસિ તાહિ ડર લાઈ । ચલેઝ સખાં મમતા અધિકાર્ડ ॥
મંદોદરી હૃદયં કર ચિંતા । ભયઝ કંત પર બિધિ બિપરીતા ॥ ૩ ॥
બૈઠેઝ સખાં ખબરિ અસિ પાઈ । સિંધુ પાર સેના સબ આઈ ॥
બૂઙ્ગેસિ સચિવ ડચિત મત કહહુ । તે સબ હંસે મષ્ટ કરિ રહહુ ॥ ૪ ॥
જિતેહુ સુરાસુર તબ શ્રમ નાહીં । નર બાનર કેહિ લેખે માર્હીં ॥ ૫ ॥

શ્રીરામજીનાં બાણ સર્પોના સમૂહ સમાન છે અને રાક્ષસોના સમૂહ દેડકા સમાન. જ્યાં સુધી તે એમને ગ્રસી ન લે (ગળી ન ખાય) ત્યાં સુધીમાં હઠ છોડીને ઉપાય કરી લે. ॥ ૩૬ ॥

મૂર્ખ અને જગત્પ્રસિદ્ધ અભિમાની રાવણ કાનેથી તેની વાત સાંભળીને ખૂબ હચ્ચો (અને કહ્યું -) સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ખરેખર જ બહુ ડરપોક હોય છે. મંગળમાંય ભય કરો છો ! તમારું મન (હૃદય) ઘણું જ કાર્યું (કમખેર) છે. ॥ ૧ ॥

જો વાનરોની સેના આવશે તો બિચારા રાક્ષસ તેને ખાઈને પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરશે. લોકપાળ પણ જેના ડરથી કાંપે છે, તેની સ્ત્રી થઈને ડરો છો ! આ તો મોટા ઉપહાસની વાત છે. ॥ ૨ ॥

રાવણે આમ કહીને હસીને એને હૃદયે ચાંપી દીધી અને મમતા વધારીને (અધિક સ્નેહ દર્શાવીને) તે સભામાં ચાલ્યો હયો. મંદોદરી હૃદયમાં ચિંતા કરવા લાગી કે પતિને વિદાતા પ્રતિકૂળ થઈ ગયા. ॥ ૩ ॥

જેવો જ તે સભામાં જઈને બેઠો, તેને એવા ખબર મળ્યા કે શત્રુની સમસ્ત સેના સમુદ્રના સામા તટે આવી ગઈ છે. તેણે મંત્રીઓને પૂછ્યું કે ઉચિત સલાહ કહો (હવે, શું કરવું બોઈએ ?). ત્યારે તે સર્વે હચ્ચા અને બોલ્યા કે શાંતિથી બેઠા રહીએ (આમાં સલાહની કંઈ વાત છે ?). ॥ ૪ ॥

આપે દેવતાઓ અને રાક્ષસોને જીતી લીધા, ત્યારે તો કંઈ શ્રમ જ નહોતો થયો. તો પછી વાનર અને મનુષ્ય કંઈ ગણતરીમાં છે ? ॥ ૫ ॥

श्री रामजी के बाण सपों के समूह के समान हैं और राक्षसों के समूह मेंढक के समान। जब तक वे इन्हें ग्रस नहीं लेते (निगल नहीं जाते) तब तक हठ छोड़कर उपाय कर लीजिए॥36॥

मूर्ख और जगत प्रसिद्ध अभिमानी रावण कानों से उसकी वाणी सुनकर खूब हँसा (और बोला-) स्त्रियों का स्वभाव सचमुच ही बहुत डरपोक होता है। मंगल में भी भय करती हो। तुम्हारा मन (हृदय) बहुत ही कच्चा (कमजोर) है॥1॥

यदि वानरों की सेना आवेगी तो बेचारे राक्षस उसे खाकर अपना जीवन निर्वाह करेंगे। लोकपाल भी जिसके डर से काँपते हैं, उसकी स्त्री डरती हो, यह बड़ी हँसी की बात है॥2॥

रावण ने ऐसा कहकर हँसकर उसे हृदय से लगा लिया और ममता बढ़ाकर (अधिक स्नेह दर्शाकर) वह सभा में चला गया। मंदोदरी हृदय में चिंता करने लगी कि पति पर विधाता प्रतिकूल हो गए॥3॥

ज्यों ही वह सभा में जाकर बैठा, उसने ऐसी खबर पाई कि शत्रु की सारी सेना समुद्र के उस पार आ गई है, उसने मंत्रियों से पूछा कि उचित सलाह कहिए (अब क्या करना चाहिए?)। तब वे सब हँसे और बोले कि चुप किए रहिए (इसमें सलाह की कौन सी बात है?)॥4॥

आपने देवताओं और राक्षसों को जीत लिया, तब तो कुछ श्रम ही नहीं हुआ। फिर मनुष्य और वानर किस गिनती में हैं?॥5॥

“Rāma's arrows are like a swarm of serpents, while the demon host can only compare with frogs. Therefore, giving up obstinacy, devise some means of safety before the serpents devour them.” (36)

When the foolish Rāvaṇa, who was known all the world over for his haughtiness, heard Mandodari's admonition, he roared with laughter, “A woman is timorous by nature, it is truly said. She entertains fear even on an auspicious occasion; for her mind is very weak. If the monkey host comes, the poor demons would feast on them and sustain themselves. The very guardians of the spheres tremble for fear of me; how ridiculous that you, my wife, should be afraid!” So saying he laughed and embraced her and then left for his council-chamber exhibiting great fondness for her. Mandodari, however, felt troubled at heart and thought that heaven had turned against her lord. As he occupied his royal seat in the council-chamber, he received intelligence that all the invading host had arrived on the other side of the ocean. He thereupon asked his councillors; “Give me proper advice.” They however, laughed and submitted, “Only remain quiet, my lord. Your Majesty experienced no difficulty when you conquered the gods and demons. Of what account, then, can men and monkeys be?” (1—5)

दो०— सचिव बैद गुर तीनि जौं प्रिय बोलहिं भय आस।

राज धर्म तन तीनि कर होइ बेगिहीं नास॥ ३७॥

चौ०— सोइ रावन कहुं बनी सहाई। अस्तुति करहिं सुनाइ सुनाई॥

अवसर जानि बिभीषनु आवा। भ्राता चरन सीसु तेहिं नावा॥ १॥

पुनि सिरु नाइ बैठ निज आसन। बोला बचन पाइ अनुसासन॥

जौ कृपाल पूँछिहु मोहि बाता। मति अनुरूप कहउँ हित ताता॥ २॥

जो आपन चाहै कल्याना । सुजसु सुमति सुभ गति सुख नाना ॥
 सो परनारि लिलार गोसाईं । तजउ चउथि के चंद कि नाई ॥ ३ ॥
 चौदह भुवन एक पति होई । भूतद्रोह तिष्ठइ नहिं सोई ॥
 गुन सागर नागर नर जोऊ । अल्प लोभ भल कहइ न कोऊ ॥ ४ ॥

मंत्री, वैद्य અને ગુરુ - આ પ્રણેય જો (અપ્રસન્નતાથી) ભય કે (લાભની) આશાએ (હિતની વાત ન કહીને) પ્રિય બોલે છે (પુશામત કરવા લાગે છે); તો (ક્રમશઃ) રાજ્ય, શરીર અને ધર્મ - આ પ્રણેયનો શીઘ્ર જ નાશ થઈ જાય છે. ॥ ૩૭ ॥

રાવણને માટે પણ એ જ સંયોગ આવીને ઊભો છે. મંત્રી એને સંભળાવી-સંભળાવીને (મોં પર) સ્તુતિ કરે છે. (આ જ સમયે) અવસર (તક) જાણીને વિભીષણજી આવ્યા. તેમણે મોટા ભાઈના ચરણોમાં શીશ નમાવ્યું. ॥ ૧ ॥

પછી તે શીશ નમાવીને પોતાના આસન પર બેસી ગયા અને આજ્ઞા પામીને વિભીષણજી બોલ્યા - હે કૃપાળુ ! જ્યારે આપે મને વાત (સલાહ) પૂછી જ છે, તો હે તાત ! હું પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર આપના હિતની વાત કહું છું - ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ, સુંદર યશ, સુબુદ્ધિ, શુભ ગતિ અને વિવિધ પ્રકારનાં સુખ ઇચ્છતો હોય, તે હે સ્વામી ! પરસ્ત્રીના લલાટને ચોથના ચન્દ્રમાની જેમ વ્યજી દે (અર્થાત્ જેમ લોકો ચોથના ચન્દ્રમાને નથી જોતા, તે જ રીતે પરસ્ત્રીનું મુખ જ ન જુએ) - ॥ ૩ ॥

ચોંદ ભુવનોનો એક જ સ્વામી હોય, તે પણ જીવોથી વેર કરીને રહી નથી શકતો (નષ્ટ થઈ જાય છે). જે મનુષ્ય ગુણોનો સમુદ્ર અને ચતુર હોય, તેને ભલે થોડોક જ લોભ કેમ ન હોય, તો પણ કોઈ ભલો નથી કહેતા. ॥ ૪ ॥

मंत्री, वैद्य और गुरु- ये तीन यदि (अप्रसन्नता के) भय या (लाभ की) आशा से (हित की बात न कहकर) प्रिय बोलते हैं (ठकुर सुहाती कहने लगते हैं), तो (क्रमशः) राज्य, शरीर और धर्म- इन तीन का शीघ्र ही नाश हो जाता है ॥ 37 ॥

रावण के लिए भी वही सहायता (संयोग) आ बनी है। मंत्री उसे सुना - सुनाकर (मुँह पर) स्तुति करते हैं। (इसी समय) अवसर जानकर विभीषणजी आए। उन्होंने बड़े भाई के चरणों में सिर नवाया ॥ 1 ॥

फिर से सिर नवाकर अपने आसन पर बैठ गए और आज्ञा पाकर ये वचन बोले- हे कृपाल जब आपने मुझसे बात (राय) पूछी ही है, तो हे तात! मैं अपनी बुद्धि के अनुसार आपके हित की बात कहता हूँ- ॥ 2 ॥

जो मनुष्य अपना कल्याण, सुंदर यश, सुबुद्धि, शुभ गति और नाना प्रकार के सुख चाहता हो, वह हे स्वामी! परस्त्री के ललाट को चौथ के चंद्रमा की तरह त्याग दे (अर्थात् जैसे लोग चौथ के चंद्रमा को नहीं देखते, उसी प्रकार परस्त्री का मुख ही न देखे) ॥ 3 ॥

चौदहों भुवनों का एक ही स्वामी हो, वह भी जीवों से वैर करके ठहर नहीं सकता (नष्ट हो जाता है) जो मनुष्य गुणों का समुद्र और चतुर हो, उसे चाहे थोड़ा भी लोभ क्यों न हो, तो भी कोई भला नहीं कहता ॥ 4 ॥

When a minister, a physician and a religious preceptor — these three use pleasing words from fear or hope of reward, the result is that dominion, health and faith—all the three forthwith go to the dogs. (37)

It was such a contingency that presented itself before Rāvaṇa. They all extolled him only to his face. Perceiving it to be an opportune hour, Vibhiṣaṇa (Rāvaṇa's youngest brother) arrived and bowed his head at his brother's feet. Bowing his head

once more he occupied his own seat and, when ordered to speak, addressed him thus: "Since Your gracious Majesty has asked me my opinion I tender it, dear brother, according to my own lights and in your own interest. Let him who seeks after his welfare, good reputation, wisdom, a good destiny after his death and joys of various kinds turn his eyes away from the brow of another's wife even as one should refuse to see the moon on the fourth night (of the bright half) of a lunar month. Even though a man happened to be the sole lord of the fourteen spheres, he would certainly fall if he turned hostile to living beings. No one will speak well of a man who has the slightest avarice even if he were an ocean of virtues and clever too. (1—4)

दो०— काम क्रोध मद लोभ सब नाथ नरक के पंथ।
सब परिहरि रघुबीरहि भजहु भजहिं जेहि संत ॥ ३८ ॥

चौ०— तात राम नहिं नर भूपाला । भुवनेस्वर कालहु कर काला ॥
ब्रह्म अनामय अज भगवंता । व्यापक अजित अनादि अनंता ॥ १ ॥
गो द्विज धेनु देव हितकारी । कृपा सिंधु मानुष तनुधारी ॥
जन रंजन भंजन खल ब्राता । बेद धर्म रच्छक सुनु भ्राता ॥ २ ॥
ताहि बयरु तजि नाइअ माथा । प्रनतारति भंजन रघुनाथा ॥
देहु नाथ प्रभु कहूँ बैदेही । भजहु राम बिनु हेतु सनेही ॥ ३ ॥
सरन गाँ प्रभु ताहु न त्यागा । बिस्व द्रोह कृत अघ जेहि लागा ॥
जासु नाम त्रय ताप नसावन । सोइ प्रभु प्रगट समुझु जियँ रावन ॥ ४ ॥

હે નાથ ! કામ, ક્રોધ, મદ અને લોભ - આ સર્વે નરકના માર્ગ છે. આ સર્વેને છોડીને શ્રીરામચન્દ્રજીને ભજો, જેમને સંત (સત્યુરુષ) ભજે છે. ॥ ૩૮ ॥

હે તાત ! રામ મનુષ્યોના જ રાજા નથી. તે સમસ્ત લોકોના સ્વામી અને કાળના પણ કાળ છે. તે (સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, યશ, શ્રી, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના ભંડાર) ભગવાન છે; તે નિરામય (વિકારરહિત), અજન્મા, વ્યાપક, અજેય, અનાદિ અને અનંત બ્રહ્મ છે. ॥ ૧ ॥

તે કૃપાના સમુદ્ર ભગવાને પૃથ્વી, બ્રાહ્મણ, ગાયો અને દેવતાઓનું હિત કરવા માટે જ મનુષ્ય-શરીર ધારણ કર્યું છે. હે ભાઈ ! સાંભળો, તેઓ સેવકોને આનંદ આપનારા, દુષ્ટોના સમૂહનો નાશ કરનારા અને વેદ તથા ધર્મની રક્ષા કરનારા છે. ॥ ૨ ॥

વેર ત્યાગીને તેમને મસ્તક નમાવો. તે શ્રીરઘુનાથજી શરણાગતનું દુઃખ નાશ કરનારા છે. હે નાથ ! તે પ્રભુ (સર્વેશ્વર) ને જાનકીજી આપી દો અને વિના જ કારણે સ્નેહ રાખનારા શ્રીરામજીને ભજો. ॥ ૩ ॥

જેને સંપૂર્ણ જગતનો દ્રોહ કરવાનું પાપ લાગ્યું છે, શરણે જવાથી પ્રભુ તેનો પણ ત્યાગ નથી કરતા. જેમનું નામ પ્રણેય તાપોને નાશ કરનારું છે, તે જ પ્રભુ (ભગવાન) મનુષ્યરૂપમાં પ્રગટ થયા છે. હે રાવણ ! હૃદયમાં આ સમજી લો. ॥ ૪ ॥

हे नाथ! काम, क्रोध, मद और लोभ - ये सब नरक के रास्ते हैं, इन सबको छोड़कर श्री रामचंद्रजी को भजिए, जिन्हें संत (सत्पुरुष) भजते हैं॥38॥

हे तात! राम मनुष्यों के ही राजा नहीं हैं। वे समस्त लोकों के स्वामी और काल के भी काल हैं। वे (संपूर्ण ऐश्वर्य, यश, श्री, धर्म, वैराग्य एवं ज्ञान के भंडार) भगवान् हैं, वे निरामय (विकाररहित), अजन्मे, व्यापक, अजेय, अनादि और अनंत ब्रह्म हैं॥1॥

उन कृपा के समुद्र भगवान् ने पृथ्वी, ब्राह्मण, गो और देवताओं का हित करने के लिए ही मनुष्य शरीर धारण किया है। हे भाई! सुनिए, वे सेवकों को आनंद देने वाले, दुष्टों के समूह का नाश करने वाले और वेद तथा धर्म की रक्षा करने वाले हैं॥2॥

वैर त्यागकर उन्हें मस्तक नवाइए। वे श्री रघुनाथजी शरणागत का दुःख नाश करने वाले हैं। हे नाथ! उन प्रभु (सर्वेश्वर) को जानकीजी दे दीजिए और बिना ही कारण स्नेह करने वाले श्री रामजी को भजिए॥3॥

जिसे संपूर्ण जगत् से द्रोह करने का पाप लगा है, शरण जाने पर प्रभु उसका भी त्याग नहीं करते। जिनका नाम तीनों तापों का नाश करने वाला है, वे ही प्रभु (भगवान्) मनुष्य रूप में प्रकट हुए हैं। हे रावण! हृदय में यह समझ लीजिए॥4॥

"Lust, anger, vanity and covetousness are all paths leading to hell. Abjuring, all these adore the Hero of Raghu's line, whom saints worship. (38)

Śrī Rāma, dear brother, is no mere human king; He is the Lord of the universe and the Death of Death himself. He is the Brahma (Absolute) who is free from the malady of Māyā, the unborn God, all-pervading, invincible, without beginning or end. An ocean of compassion, He has assumed the form of a human being for the good of Earth, the Brāhmaṇa, the cow and the gods. Listen, brother: He delights His devotees and breaks the ranks of the impious and is the champion of the Vedas and true religion. Giving up enmity with Him, bow your head to Him; for the Lord of the Raghus relieves the distress of those who seek refuge in Him. My master, restore Videha's Daughter to the Lord Śrī Rāma, and adore Him, the disinterested friend of all. On being approached, He forsakes not even him who has incurred sin by wishing ill to the whole world. Bear this in mind, Rāvaṇa: the same Lord whose Name destroys the threefold agony has manifested Himself (in human form). (1—4)

माल्यवंतं गृहं गयतु बहोरी । कहइ बिभीषणु पुनि कर जोरी ॥

दो०— बार बार पद लागउँ बिनय करउँ दससीस ।

परिहरि मान मोह मद भजहु कोसलाधीस ॥ ३९ (क) ॥

मुनि पुलस्ति निज सिष्य सन कहि पठई यह बात ।

तुरत सो मैं प्रभु सन कही पाइ सुअवसरु तात ॥ ३९ (ख) ॥

चौ०— माल्यवंत अति सचिव सयाना । तासु बचन सुनि अति सुख माना ॥
तात अनुज तव नीति बिभूषन । सो उर धरहु जो कहत बिभीषन ॥ १ ॥
रिपु उतकरष कहत सठ दोऊ । दूरि न करहु इहाँ हइ कोऊ ॥
माल्यवंत गृह गयउ बहोरी । कहइ बिभीषनु पुनि कर जोरी ॥ २ ॥
सुमति कुमति सब कें उर रहहीं । नाथ पुरान निगम अस कहहीं ॥
जहाँ सुमति तहँ संपति नाना । जहाँ कुमति तहँ बिपति निदाना ॥ ३ ॥
तव उर कुमति बसी बिपरीता । हित अनहित मानहु रिपु प्रीता ॥
कालराति निसिचर कुल केरी । तेहि सीता पर प्रीति घनेरी ॥ ४ ॥

हे दशशीश ! हुं वारंवार आपना चरणे पडुं छुं अने विनती करुं छुं के मान, मोह अने मदने त्याग करीने आप कौशलपति श्रीरामजुनुं भजन करो. ॥ ३८ (क) ॥

मुनि पुलस्त्यजुं पोताना शिष्यनी साथे आ वात कही भोक्वी छे. हे तात ! सुंदर अवसर पाभीने मैं तरत १ आ वात प्रभु(आप)ने कही दीधी. ॥ ३८ (ख) ॥

माल्यवान नामे अेक घणो १ जुद्धिमान मंत्री हतो. तेणे अेभनां (विभीषणनां) वचनो सांभलीने घणुं सुभ मान्युं (अने कहुं-) हे तात ! आपना नाना भाई नीति-विभूषण (नीतिने भूषण रूपमां धारण करनारा अर्थात् नीतिमान) छे. विभीषण जे कंठ कही रखा छे तेने हृदयमां धारण करी लो. ॥ १ ॥

(रावणे कहुं-) आ अंने मूर्ख शत्रुना महिमाने वपाणी रखा छे. अहीं कोई छे ? आने दूर करो ने ! त्यारे माल्यवान तो घेर पाछे १तो रह्यो अने विभीषण हाथ जोडीने इरी कहेवा लाग्यो - ॥ २ ॥

हे नाथ ! पुराण अने वेद आम कहे छे के सुजुद्धि (सारी जुद्धि) अने कुजुद्धि (पोटी जुद्धि) सर्वेना हृदयमां रहे छे, ज्यं सुजुद्धि छे त्यों अनेक प्रकारनी संपदाओ (सुभनी स्थिति) रहे छे अने ज्यं कुजुद्धि छे त्यों पट्टिषाममां विपति (दुःख) रहे छे. ॥ ३ ॥

आपना हृदयमां इक्त कुजुद्धि आवी वसी छे. अेनाथी आप हितने अहित अने शत्रुने मित्र मानी रखा छो. जे राक्षसकुणने भाटे काणरात्रि (नी समान) छे, ते सीता पर आपनी घणी प्रीति छे. ॥ ४ ॥

हे दशशीश! मैं बार-बार आपके चरणों लगता हूँ और विनती करता हूँ कि मान, मोह और मद को त्यागकर आप कोसलपति श्री रामजी का भजन कीजिए ॥ ३९ (क) ॥

मुनि पुलस्त्यजी ने अपने शिष्य के हाथ यह बात कहला भेजी है। हे तात! सुंदर अवसर पाकर मैंने तुरंत ही वह बात प्रभु (आप) से कह दी ॥ ३९ (ख) ॥

माल्यवान् नाम का एक बहुत ही बुद्धिमान मंत्री था। उसने उन (विभीषण) के वचन सुनकर बहुत सुख माना (और कहा-) हे तात! आपके छोटे भाई नीति विभूषण (नीति को भूषण रूप में धारण करने वाले अर्थात् नीतिमान्) हैं। विभीषण जो कुछ कह रहे हैं उसे हृदय में धारण कर लीजिए॥१॥

(रावन ने कहा-) ये दोनों मूर्ख शत्रु की महिमा बखान रहे हैं। यहाँ कोई है? इन्हें दूर करो न! तब माल्यवान् तो घर लौट गया और विभीषणजी हाथ जोड़कर फिर कहने लगे-॥२॥

हे नाथ! पुराण और वेद ऐसा कहते हैं कि सुबुद्धि (अच्छी बुद्धि) और कुबुद्धि (खोटी बुद्धि) सबके हृदय में रहती है, जहाँ सुबुद्धि है, वहाँ नाना प्रकार की संपदाएँ (सुख की स्थिति) रहती हैं और जहाँ कुबुद्धि है वहाँ परिणाम में विपत्ति (दुःख) रहती है॥३॥

आपके हृदय में उलटी बुद्धि आ बसी है। इसी से आप हित को अहित और शत्रु को मित्र मान रहे हैं। जो राक्षस कुल के लिए कालरात्रि (के समान) हैं, उन सीता पर आपकी बड़ी प्रीति है॥४॥

“Again and again I fall at your feet and pray you, Rāvaṇa: abandoning pride, infatuation and arrogance, adore the Lord of Kosala. The sage Pulastya (our grandfather) had sent this message to us through a disciple of his. Availing myself of this golden opportunity, dear brother, I have immediately conveyed it to you.” (39 A-B)

Rāvaṇa had a very old and sagacious minister named Mālyavān. He felt much gratified to hear Vibhiṣaṇa's words. “Your younger brother, dear son, is the very ornament of wisdom. Therefore, take to heart what Vibhiṣaṇa says.” “Both these fools glorify the enemy! Is there no one here who will remove them out of my sight ?” Mālyavān thereupon returned to his residence, while Vibhiṣaṇa began again with joined palms: “Wisdom and unwisdom dwell in the heart of all: so declare the Purāṇas and Vedas, my lord. Where there is wisdom, prosperity of every kind reigns; and where there is unwisdom misfortune is the inevitable end. Perversity has obviously taken possession of your heart; that is why you account your friends as foes and your enemies as friends. And that is why you are so very fond of Sitā, who is the very night of destruction* for the demon race.” (1—4)

**दो०— तात चरन गहि मागउँ राखहु मोर दुलार ।
सीता देहु राम कहँ अहित न होइ तुम्हार ॥ ४० ॥**

चौ०— बुध पुरान श्रुति संमत बानी । कही बिभीषन नीति बखानी ॥
सुनत दसानन उठा रिसाई । खल तोहि निकट मृत्यु अब आई ॥ १ ॥
जिअसि सदा सठ मोर जिआवा । रिपु कर पच्छ मूढ़ तोहि भावा ॥
कहसि न खल अस को जग माहीं । भुज बल जाहि जिता मैं नाहीं ॥ २ ॥
मम पुर बसि तपसिन्ह पर प्रीती । सठ मिलु जाइ तिन्हहि कहु नीती ॥
अस कहि कीन्हिसि चरन प्रहारा । अनुज गहे पद बारहिं बारा ॥ ३ ॥
उमा संत कइ इहइ बड़ाई । मंद करत जो करइ भलाई ॥
तुम्ह पितु सरिस भलेहिं मोहि मारा । रामु भजें हित नाथ तुम्हारा ॥ ४ ॥
सचिव संग लै नभ पथ गयऊ । सबहि सुनाइ कहत अस भयऊ ॥ ५ ॥

હે તાત ! હું ચરણ પકડીને આપની પાસે ભીખ માગું છું (વિનંતી કરું છું) કે આપ મારા પ્રેમને રાખો, મુજ નાનાભાઈના આગ્રહનો સ્નેહપૂર્વક સ્વીકાર કરો. શ્રીરામજીને સીતાજી આપી દો, જેનાથી આપનું અહિત ન થાય. ॥૪૦ ॥

વિભીષણે પંડિતો, પુરાણો અને વેદો દ્વારા સંમત (અનુમોદિત) વાણીથી નીતિ વખાણીને કહી. પણ એને સાંભળતાં જ રાવણ ક્રોધિત થઈને ઊઠ્યો અને બોલ્યો કે અરે દુષ્ટ ! હવે મૃત્યુ તારા નિકટ આવી ગયું છે ! ॥૧ ॥

અરે મૂર્ખ ! તું જીવે છે તો સદા મારો જીવાડેલો (અર્થાત મારા જ અન્નથી પોષાઈ રહ્યો છે); પણ હે મૂઢ ! પક્ષ તને શત્રુનો જ સારો લાગે છે ! અરે દુષ્ટ ! બતાવ ને, જગતમાં એવો કોણ છે જેને મેં પોતાની ભુજાઓના બળે ન જીત્યો હોય ? ॥૨ ॥

મારા નગરમાં રહીને પ્રેમ કરે છે તપસ્વીઓ પર ! મૂર્ખ ! તેમને જ જઈને મળ અને એમને જ નીતિ બતાવ. આલું કહીને રાવણે તેમને લાત મારી. પરંતુ (મારવા છતાંય) નાના ભાઈ વિભીષણે વારંવાર તેના ચરણો જ પકડ્યા ॥૩ ॥

(શિવજી કહે છે -) હે ઉમા ! સંતની આ જ મોટાઈ (મહિમા) છે કે નિંદા કરવા છતાંય (નિંદા કરનારનું) ભલું જ કરે છે. (વિભીષણજીએ કહ્યું -) આપ મારા પિતાની સમાન છો, ભલે તમે મને માર્યું પરંતુ હે નાથ ! આપનું ભલું શ્રીરામજીને ભજવામાં જ છે. ॥૪ ॥

(આટલું કહીને) વિભીષણ પોતાના મંત્રીઓને સાથે લઈને આકાશ-માર્ગમાં ગયા અને સર્વને સંભળાવીને તેઓ આમ કહેવા લાગ્યા - ॥૫ ॥

હે તાત ! મેં ચરણ પકડીને આપને ભીખ માંગતા હૂં (વિનંતી કરતા હૂં)। કિ આપ મેરા દુલાર રખિય (મુઝા બાલક કે આગ્રહ કો સ્નેહપૂર્વક સ્વીકાર કીજિય) શ્રી રામજી કો સીતાજી દે દીજિય, જિસમેં આપકા અહિત ન હો ॥40 ॥ વિભીષણ ને પંડિતો, પુરાણોં ઔર વેદોં દ્વારા સમ્મત (અનુમોદિત) વાણી સે નીતિ બખાનકર કહી। પર ઉસે સુનતે હી રાવણ ક્રોધિત હોકર ઊઠા ઔર બોલા કિ રે દુષ્ટ! અબ મૃત્યુ તેરે નિકટ આ ગઈ હૈ ॥11 ॥

અરે મૂર્ખ ! તૂ જીતા તો હૈ સદા મેરા જિલાયા હુઆ (અર્થાત્ મેરે હી અન્ન સે પલ રહા હૈ), પર હે મૂઢ! પક્ષ તુઝે શત્રુ કા હી અચ્છા લગતા હૈ। અરે દુષ્ટ! બતા ન, જગત્ મેં ઈસા કૌન હૈ જિસે મૈનેં અપની ભુજાઓં કે બલ સે ન જીતા હો? ॥2 ॥

મેરે નગર મેં રહકર પ્રેમ કરતા હૈ તપસ્વિયોં પર। મૂર્ખ! ઉન્હીં સે જા મિલ ઔર ઉન્હીં કો નીતિ બતા। ઈસા કહકર રાવણને ઉન્હેં લાત મારી, પરંતુ છોટે ભાઈ વિભીષણ ને (મારને પર ભી) બાર-બાર ઉસકે ચરણ હી પકડે ॥3 ॥

(શિવજી કહતે હૈ-) હે ઉમા! સંત કી યહી બડાઈ (મહિમા) હૈ કિ વે બુરાઈ કરને પર ભી (બુરાઈ કરને વાલે કી) ભલાઈ હી કરતે હૈ। (વિભીષણજી ને કહા-) આપ મેરે પિતા કે સમાન હૈ, મુઝે મારા સો તો અચ્છા હી કિયા, પરંતુ હે નાથ! આપકા ભલા શ્રી રામજી કો ભજને મેં હી હૈ ॥4 ॥

(ઇતના કહકર) વિભીષણ અપને મંત્રિયોં કો સાથ લેકર આકાશ માર્ગ મેં ગય ઔર સબકો સુનાકર વે ઈસા કહને લગે- ॥5 ॥

“Clasping your feet I beseech you : grant this prayer of mine as a token of affection for me. Restore Sitā to Rāma so that no harm may come to you.” (40)

Vibhiṣaṇa spoke wisdom and that too in words that had the approval of the wise, as well as of the Purāṇas and Vedas. Rāvaṇa, however, rose in a fury as soon as he heard them. “O wretch, your death is imminent now. O fool, you have always lived on my generosity; yet, O dullard, you have favoured the enemy’s cause. Tell me, wretch, if there is any one in this world whom I have failed to conquer by the might of my arm. Dwelling in my capital you cherish love for the hermits ! If so, go and join hands with them, O fool, and teach wisdom to them.” So saying, he kicked his younger brother, who in his turn clasped his brother’s feet again and again. Umā, here lies the greatness of a saint, who returns good for evil. “It is well you have beaten me, since you are like a father to me. But your welfare, my lord, lies in adoring Śrī Rāma.” Taking his ministers with him Vibhiṣaṇa departed through the air exclaiming so as to make himself heard by all:— (1—5)

दो०— रामु सत्यसंकल्प प्रभु सभा कालबस तोरि।
मैं रघुबीर सरन अब जाऊँ देहु जनि खोरि ॥ ४१ ॥

चौ०— अस कहि चला बिभीषनु जबहीं। आयुहीन भए सब तबहीं ॥
साधु अवग्या तुरत भवानी। कर कल्यान अखिल कै हानी ॥ १ ॥
रावन जबहिं बिभीषन त्यागा। भयउ बिभव बिनु तबहिं अभागा ॥
चलेउ हरषि रघुनायक पाहीं। करत मनोरथ बहु मन माहीं ॥ २ ॥
देखिहउँ जाइ चरन जलजाता। अरुन मृदुल सेवक सुखदाता ॥
जे पद परसि तरी रिषिनारी। दंडक कानन पावनकारी ॥ ३ ॥
जे पद जनकसुताँ उर लाए। कपट कुरंग संग धर धाए ॥
हर उर सर सरोज पद जेई। अहोभाग्य मैं देखिहउँ तेई ॥ ४ ॥

श्रीरामजी सत्यसंकल्प अने (सर्वसमर्थ) प्रभु छे अने (हे रावण !) तमारी सभा कालने वश छे. माटे हुं हवे श्रीरघुवीरना शरणां वउं छुं, मने दोष न आपता. ॥ ४१ ॥

आम कहीने विभीषण जेवा चाली नीकल्या के तरत व सर्वे राक्षस आयुहीन थर्ग गया (तेमनुं मृत्यु निश्चित थर्ग गयुं) (शिवजी कहे छे -) हे भवानी ! साधुनुं अपमान तरत व संपूर्ण कल्याणनी हानि (नाश) करी नाभे छे. ॥ १ ॥

रावण जे क्षणे विभीषणने त्याग्यो, ते व क्षणे ते अभागियो वैभव(ऐश्वर्य)थी हीन थर्ग गयो. विभीषणजी हरपाएने मनमां अनेक मनोरथो करतां श्रीरघुनाथजी पासे चाल्या. ॥ २ ॥

(तेओ विचारता वता हता के -) हुं वधने भगवाननां कोमल अने लाल रंगनां सुंदर चरणकमलानुं दर्शन करीश, जे सेवकोने सुभ आपनारां छे, जे चरणोको स्पर्श पामीने ऋषिपत्नी अहल्या तरी गयां अने जे दंडकवनने पवित्र करनारां छे. ॥ ३ ॥

जे चरणोने जानकीजीसे हृदयमां धारण करी राप्या छे, जे कपटमृगनी साथे पृथ्वी पर (तेने पकडवा) छोड्या हता अने जे चरणकमल साक्षात् शिवजीना हृदयरूपी सरोवरमां विराजमान छे, माहुं अहोभाग्य छे के तेमने व आजे हुं जेईश. ॥ ४ ॥

श्री रामजी सत्य संकल्प एवं (सर्वसमर्थ) प्रभु हैं और (हे रावण) तुम्हारी सभा काल के वश हैं। अतः मैं अब श्री रघुवीर की शरण जाता हूँ, मुझे दोष न देना ॥ 41 ॥

ऐसा कहकर विभीषणजी ज्यों ही चले, त्यों ही सब राक्षस आयुहीन हो गए। (उनकी मृत्यु निश्चित हो गई)। (शिवजी कहते हैं-) हे भवानी! साधु का अपमान तुरंत ही संपूर्ण कल्याण की हानि (नाश) कर देता है ॥ 1 ॥

रावण ने जिस क्षण विभीषण को त्यागा, उसी क्षण वह अभागा वैभव (ऐश्वर्य) से हीन हो गया। विभीषणजी हर्षित होकर मन में अनेकों मनोरथ करते हुए श्री रघुनाथजी के पास चले ॥ 2 ॥

(वे सोचते जाते थे-) मैं जाकर भगवान् के कोमल और लाल वर्ण के सुंदर चरण कमलों के दर्शन करूँगा, जो सेवकों को सुख देने वाले हैं, जिन चरणों का स्पर्श पाकर ऋषि पत्नी अहल्या तर गई और जो दंडकवन को पवित्र करने वाले हैं ॥ 3 ॥

जिन चरणों को जानकीजी ने हृदय में धारण कर रखा है, जो कपटमृग के साथ पृथ्वी पर (उसे पकड़ने को) दौड़े थे और जो चरणकमल साक्षात् शिवजी के हृदय रूपी सरोवर में विराजते हैं, मेरा अहोभाग्य है कि उन्हीं को आज मैं देखूँगा ॥ 4 ॥

“Śrī Rāma is true to His resolve and all - powerful; while your councillors are all doomed. I, therefore, now betake myself to the Hero of Raghu’s line for protection; blame me no more.” (41)

No sooner had Vibhīṣaṇa left with these words than the doom of them all was sealed. Disrespect to a saint, Pārvatī, immediately robs one of all blessings. The moment Rāvaṇa abandoned Vibhīṣaṇa the wretch lost all his glory. Indulging in many expectations Vibhīṣaṇa, however, gladly proceeded to the Lord of the Raghus. “On reaching there I will behold those lotus-feet with ruddy soles, so soft and so delightful to the devotees. Nay, I will behold those feet whose very touch redeemed the Ṛṣi’s wife (Ahalyā), that hallowed the Daṇḍaka forest, that Janaka’s Daughter has locked up in Her bosom, that chased the delusive deer and that dwell as a pair of lotuses in the lake of Śiva’s heart. I am really blessed that I am going to see those very feet. (1—4)

कपिन्ह बिभीषनु आवत देखा। जाना कोउ रिपु दूत बिसेषा ॥

दो०— जिन्ह पायन्ह के पादुकन्हि भरतु रहे मन लाइ ।
ते पद आजु बिलोकिहउँ इन्ह नयनन्हि अब जाइ ॥ ४२ ॥

चौ०— एहि बिधि करत सप्रेम बिचारा । आयउ सपदि सिंधु एहि पारा ॥
कपिन्ह बिभीषनु आवत देखा । जाना कोउ रिपु दूत बिसेषा ॥ १ ॥
ताहि राखि कपीस पहिं आए । समाचार सब ताहि सुनाए ॥
कह सुग्रीव सुनहु रघुराई । आवा मिलन दसानन भाई ॥ २ ॥
कह प्रभु सखा बूझिऐ काहा । कहइ कपीस सुनहु नरनाहा ॥
जानि न जाइ निसाचर माया । कामरूप केहि कारन आया ॥ ३ ॥
भेद हमार लेन सठ आवा । राखिअ बाँधि मोहि अस भावा ॥
सखा नीति तुम्ह नीकि बिचारी । मम पन सरनागत भयहारी ॥ ४ ॥
सुनि प्रभु बचन हरष हनुमाना । सरनागत बच्छल भगवाना ॥ ५ ॥

વે ચરણોની પાદુકાઓમાં ભરતજીએ પોતાનું મન લગાવી રાખ્યું છે, અહા ! આજે હું એ જ ચરણોને હમણાં જ જઈને આ નેત્રોથી જોઈશ. ॥૪૨

આ પ્રમાણે પ્રેમસહિત વિચાર કરતાં તેઓ શીઘ્ર જ સમુદ્રની આ પાર (જ્યાં શ્રીરામચન્દ્રજીની સેના હતી ત્યાં) આવી ગયા. વાનરોએ વિભીષણને આવતા જોયા તો તેમણે માન્યું કે શત્રુનો કોઈ ખાસ દૂત છે. ॥૧ ॥

તેમને (ચોકીએ) ચોકીને તે (વાનરો) સુગ્રીવની પાસે આવ્યા અને એમને સર્વે સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. સુગ્રીવે(શ્રીરામજીની પાસે જઈને) કહ્યું - હે રઘુનાથજી ! સાંભળો, રાવણનો ભાઈ (આપને) મળવા આવ્યો છે. ॥૨ ॥

પ્રભુ શ્રીરામજીએ કહ્યું - હે મિત્ર તમે શું સમજો છો (તમારો શું મત છે) ? વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું - હે મહારાજ ! સાંભળો, રાક્ષસોની માયા ઓળખી શકાતી નથી. આ ઘટ્ટાનુસાર રૂપ બદલનારો (કપટી) ન જાણે કયા કારણે આવ્યો છે. ॥૩ ॥

(જણાય છે કે) આ મૂર્ખ આપણો ભેદ લેવા આવ્યો છે. એટલે મને તો એ જ યોગ્ય લાગે છે કે એને બાંધી રાખવામાં આવે. (શ્રીરામજીએ કહ્યું -) હે મિત્ર ! તમે નીતિ તો ઠીક વિચારી ! પરંતુ મારું તો પ્રણ છે કે શરણાગતના ભયને હરી લેવો ! ॥૪ પ્રભુનાં વચન સાંભળીને હનુમાનજી હર્ષિત થયા (અને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે) ભગવાન કેવા શરણાગતવત્સલ (શરણમાં આવેલા પર પિતાની જેમ પ્રેમ કરનારા) છે. ॥૫ ॥

जिन चरणों की पादुकाओं में भरतजी ने अपना मन लगा रखा है, अहा! आज मैं उन्हीं चरणों को अभी जाकर इन नेत्रों से देखूँगा॥42॥

इस प्रकार प्रेमसहित विचार करते हुए वे शीघ्र ही समुद्र के इस पार (जिधर श्री रामचंद्रजी की सेना थी) आ गए। वानरों ने विभीषण को आते देखा तो उन्होंने जाना कि शत्रु का कोई खास दूत है॥1॥

उन्हें (पहरे पर) ठहराकर वे सुग्रीव के पास आए और उनको सब समाचार कह सुनाए। सुग्रीव ने (श्री रामजी के पास जाकर) कहा- हे रघुनाथजी! सुनिए, रावण का भाई (आप से) मिलने आया है॥2॥

प्रभु श्री रामजी ने कहा- हे मित्र! तुम क्या समझते हो (तुम्हारी क्या राय है)? वानरराज सुग्रीव ने कहा-हे महाराज! सुनिए, राक्षसों की माया जानी नहीं जाती। यह इच्छानुसार रूप बदलने वाला (छली) न जाने किस कारण आया है॥3॥

(जान पड़ता है) यह मूर्ख हमारा भेद लेने आया है, इसलिए मुझे तो यही अच्छा लगता है कि इसे बाँध रखा जाए। (श्री रामजी ने कहा-) हे मित्र! तुमने नीति तो अच्छी विचारी, परंतु मेरा प्रण तो है शरणागत के भय को हर लेना॥4॥

प्रभु के वचन सुनकर हनुमानजी हर्षित हुए (और मन ही मन कहने लगे कि) भगवान् कैसे शरणागतवत्सल (शरण में आए हुए पर पिता की भाँति प्रेम करने वाले) हैं॥5॥

"I will go today and presently behold with these eyes of mine those very feet in whose wooden sandals Bharata's mind remains absorbed !" (42)

Cherishing such fond expectations Vibhīṣaṇa instantly crossed over to the other side of the ocean (where Śrī Rāma had encamped with His host). When the monkeys saw Vibhīṣaṇa coming, they took him for some special messenger of the enemy. Detaining him outside they approached Sugriva (the lord of the monkeys) and told him all the news. Said Sugriva, "Listen, O Lord of the Raghus: Ravana's brother (Vibhīṣaṇa) has come to see You." The Lord, however, asked, "What do you think of the matter, my friend?" The lord of the monkeys replied, "Listen, O Ruler of men: the wiles of these

demons are beyond one's comprehension. One does not know wherefore he has come, capable as he is of taking any form he likes. Obviously the fool has come to spy out our secrets; what appeals to me, therefore, is that he should be taken prisoner and detained." "Friend, you have thought out a wise course: but My vow is to dispel all fears from the mind of those who seek refuge in Me." Hanumān rejoiced to hear these words of the Lord, who cherished paternal affection for His protegee. (1—5)

दो०— सरनागत कहूँ जे तजहिं निज अनहित अनुमानि ।
ते नर पावँर पापमय तिन्हहि बिलोकत हानि ॥ ४३ ॥

चौ०— कोटि बिप्र बध लागहिं जाहूँ । आँ सरन तजउँ नहिं ताहूँ ॥
सनमुख होइ जीव मोहि जबहीं । जन्म कोटि अघ नासहिं तबहीं ॥ १ ॥
पापवंत कर सहज सुभाऊ । भजनु मोर तेहि भाव न काऊ ॥
जौं पै दुष्टहृदय सोइ होई । मोरें सनमुख आव कि सोई ॥ २ ॥
निर्मल मन जन सो मोहि पावा । मोहि कपट छल छिद्र न भावा ॥
भेद लेन पठवा दससीसा । तबहुँ न कछु भय हानि कपीसा ॥ ३ ॥
जग महुँ सखा निसाचर जेते । लछिमनु हनइ निमिष महुँ तेते ॥
जौं सभीत आवा सरनाई । रखिहउँ ताहि प्रान की नाई ॥ ४ ॥

(श्रीरामजी इन्दी भोल्या -) जे मनुष्य पोताना अहितनु अनुमान करीने शरणमा आवेलानो त्याग करी दे छे, ते पामर (क्षुद्र) छे, पापमय छे; तेमने जेवामाय हानि छे (पाप लागे छे). ॥ ४३ ॥

जेने करोडो ब्राह्मणोनी हत्या लागी होय, शरणमा आव्या पछी हुं तेने पण नथी त्यजतो. जुव जेवा ज मारा सम्भुज थाय छे तेवा ज अना करोडो जन्मोनां पाप नष्ट थर्छे जय छे. ॥ १ ॥

पापीनो आ सहज स्वभाव होय छे के माहुँ (भजन अने कटीय नथी गमतुं. जे ते (रावणनो भाई) निश्चये ज दुष्ट हृदयनो होत तो शुं ते मारा सम्भुज आवी शकत ? ॥ २ ॥

जे मनुष्य निर्मल मननो होय छे ते ज मने पामे छे. मने कपट अने छल-छिद्रो गमतां ज नथी. जे रावणो तेने भेद लेवा भोक्ल्यो छे, तो पण हे सुग्रीव ! आपणने तो कोर्छे भय के हानि नथी; ॥ ३ ॥

कारणके हे सभा ! जगतमा जेटला पण राक्षसो छे, लक्ष्मण पणवारमा ते सर्वेने मारी शक्ये छे अने जे ते (भयभीत थर्छेने मारे शरणे आव्यो छे तो हुं अने ब्राह्मणो जेम रापीश. ॥ ४ ॥

(श्री रामजी फिर बोले-) जो मनुष्य अपने अहित का अनुमान करके शरण में आए हुए का त्याग कर देते हैं, वे पामर (क्षुद्र) हैं, पापमय हैं, उन्हें देखने में भी हानि है (पाप लगता है) ॥ ४३ ॥

जिसे करोड़ों ब्राह्मणों की हत्या लगी हो, शरण में आने पर मैं उसे भी नहीं त्यागता। जीव ज्यों ही मेरे सम्मुख होता है, त्यों ही उसके करोड़ों जन्मों के पाप नष्ट हो जाते हैं ॥ १ ॥

पापी का यह सहज स्वभाव होता है कि मेरा भजन उसे कभी नहीं सुहाता। यदि वह (रावण का भाई) निश्चय ही दुष्ट हृदय का होता तो क्या वह मेरे सम्मुख आ सकता था? ॥ २ ॥

जो मनुष्य निर्मल मन का होता है, वही मुझे पाता है। मुझे कपट और छल-छिद्र नहीं सुहाते। यदि उसे रावण ने भेद लेने को भेजा है, तब भी हे सुगीव! अपने को कुछ भी भय या हानि नहीं है॥३॥
 क्योंकि हे सखे! जगत में जितने भी राक्षस हैं, लक्ष्मण क्षणभर में उन सबको मार सकते हैं और यदि वह भयभीत होकर मेरी शरण आया है तो मैं तो उसे प्राणों की तरह रखूँगा॥४॥

“Those people who forsake a suppliant, apprehending evil from him are vile and sinful; their very sight is abominable.” (43)

“I will not abandon even the murderer of myriads of Brāhmaṇas, if he seeks refuge in Me. The moment a creature turns its face towards Me the sins incurred by it through millions of lives are washed away. A sinner by his very nature is averse to My worship. Had Vibhīṣaṇa been wicked at heart, could he ever dare to approach Me? That man alone who has a pure mind can attain to Me; I have an aversion for duplicity, wiles and censoriousness. Even if Rāvaṇa has sent him to find out our secrets, we have nothing to fear or lose, O lord of the monkeys. Lakṣmaṇa, O my friend, can dispose of in a trice all the demons the world contains. And if he has sought shelter with Me out of fear, I will cherish him as My own life. (1—4)

दो०— उभय भाँति तेहि आनहु हँसि कह कृपानिकेत ।

जय कृपाल कहि कपि चले अंगद हनू समेत ॥ ४४ ॥

चौ०— सादर तेहि आगें करि बानर । चले जहाँ रघुपति करुनाकर ॥
 दूरिहि ते देखे द्वौ भ्राता । नयनानंद दान के दाता ॥ १ ॥
 बहुरि राम छबिधाम बिलोकी । रहेउ ठटुकि एकटक पल रोकी ॥
 भुज प्रलंब कंजारुन लोचन । स्यामल गात प्रनत भय मोचन ॥ २ ॥
 सिंघ कंध आयत उर सोहा । आनन अमित मदन मन मोहा ॥
 नयन नीर पुलकित अति गाता । मन धरि धीर कही मृदु बाता ॥ ३ ॥
 नाथ दसानन कर मैं भ्राता । निसिचर बंस जनम सुरत्राता ॥
 सहज पापप्रिय तामस देहा । जथा उलूकहि तम पर नेहा ॥ ४ ॥

कृपाना धाम श्रीरामजुने हसीने कहुँ - जंने ५ दशामां तेने लई आवो. त्यारे अंगद अने हनुमानजु सहित सर्वे वानर 'कृपालु श्रीरामजुनो जय हो' कहेतां चाल्या. ॥ ४४ ॥

विभीषणजुने आदरसहित आगण करीने वानरो पछी त्यां चाल्या, जयां करुणानी पाए श्रीरघुनाथजु हता. नेत्रोने आनंदनुं दान आपनारा (अत्यंत सुखद) जंने (भाईजोने विभीषणजुने दूरथी ५ जेया. ॥ १ ॥

पछी शोभाना धाम श्रीरामजुने जेईने तेओ पलकारो रोकीने स्तब्ध थईने अकीटशे जेतां ५ रही गया. (भगवाननी विशाण (भुजाओ) छे, लाल कमल समान नेत्रो छे अने शरणागतना (भयने नाश करुनाहुं श्याम शरीर छे. ॥ २ ॥

सिंहना जेवा जभा छे, विशाण वक्षःस्थल (पहोणी छाती) अत्यंत शोभा आपी रहुं छे. असंख्य कामदेवोना मनने मोहित करुनाहुं भुज छे. (भगवानना स्वरूपने जेईने विभीषणजुनां नेत्रोमां (प्रेमाश्रुजोनुं) ५ण (भराई आव्युं अने शरीर अत्यंत पुलकित थई गयुं. पछी मनमां धीर ५ धरीने तेमछे कोमल वचन कहुं. ॥ ३ ॥

हे नाथ ! हुं दशभुज रावणो (भाई छुं. हे देवोना रक्षक ! मारो ५न्म राक्षसकुलमां थयो छे. मारुं तमासी शरीर छे, स्वभावथी ५ मने पाप प्रिय छे, जेम धुवडने अंधकार उपर स्वाभाविक रूपे स्नेह होय छे. ॥ ४ ॥

कृपा के धाम श्री रामजी ने हँसकर कहा - दोनों हीस्थितियों में उसे ले आओ। तब अंगद और हनुमान् सहित सुग्रीवजी 'कपालु श्री रामजी की जय हो' कहते हुए चले॥44॥

विभीषणजी को आदर सहित आगे करके वानर फिर वहाँ चले, जहाँ करुणा की खान श्री रघुनाथजी थे। नेत्रों को आनंद का दान देने वाले (अत्यंत सुखद) दोनों भाइयों को विभीषणजी ने दूर ही से देखा॥1॥

फिर शोभा के धाम श्री रामजी को देखकर वे पलक (मारना) रोककर ठिठककर (स्तब्ध होकर) एकटक देखते ही रह गए। भगवान् की विशाल भुजाएँ हैं लाल कमल के समान नेत्र हैं और शरणागत के भय का नाश करने वाला साँवला शरीर है॥2॥

सिंह के से कंधे हैं, विशाल वक्षःस्थल (चौड़ी छाती) अत्यंत शोभा दे रहा है। असंख्य कामदेवों के मन को मोहित करने वाला मुख है। भगवान् के स्वरूप को देखकर विभीषणजी के नेत्रों में (प्रेमाश्रुओं का) जल भर आया और शरीर अत्यंत पुलकित हो गया। फिर मन में धीरज धरकर उन्होंने कोमल वचन कहे॥3॥

हे नाथ! मैं दशमुख रावण का भाई हूँ। हे देवताओं के रक्षक! मेरा जन्म राक्षस कुल में हुआ है। मेरा तामसी शरीर है, स्वभाव से ही मुझे पाप प्रिय हैं, जैसे उल्लू को अंधकार पर सहज स्नेह होता है॥4॥

"In either case bring him here," the All - merciful laughed and said. "Glory to the merciful Lord," cried the monkeys and proceeded with Aṅgada and Hanumān (to usher in Vibhiṣaṇa). (44)

The monkeys respectfully placed Vibhiṣaṇa ahead of them and proceeded to the place where the all-merciful Lord of the Raghus was. Vibhiṣaṇa beheld from a distance the two brothers who ravished the eyes of all. Again as he beheld Śrī Rāma, the home of beauty, he stopped winking and stood stockstill with his gaze intently fixed on the Lord. He had exceptionally long arms, eyes resembling the red lotus and swarthy limbs that rid the suppliant of all fear. His lion-like shoulders and broad chest exercised great charm, while His countenance bewitched the mind of countless Cupids. The sight brought tears to his eyes and a deep thrill ran through his body. He, however, composed his mind and spoke in gentle accents: "My lord, I am Rāvaṇa's brother. Having been born in the demon race. O Protector of gods, my body has the element of Tāmas (inertia and ignorance) preponderating in it and I have a natural affinity for sins even as an owl is fond of darkness. (1—4)

अस कहि करत दंडवत देखा। तुरत उठे प्रभु हरष बिसेषा ॥

दो०— श्रवन सुजसु सुनि आयउँ प्रभु भंजन भव भीर ।

त्राहि त्राहि आरति हरन सरन सुखद रघुबीर ॥ ४५ ॥

चौ०— अस कहि करत दंडवत देखा । तुरत उठे प्रभु हरष बिसेषा ॥
दीन बचन सुनि प्रभु मन भावा । भुज बिसाल गहि हृदयँ लगावा ॥ १ ॥
अनुज सहित मिलि ढिग बैठारी । बोले बचन भगत भयहारी ॥
कहु लंकेस सहित परिवारा । कुसल कुठाहर बास तुम्हारा ॥ २ ॥
खल मंडलीं बसहु दिनु राती । सखा धरम निबहइ केहि भाँती ॥
मैं जानउँ तुम्हारि सब रीती । अति नय निपुन न भाव अनीती ॥ ३ ॥
बरु भल बास नरक कर ताता । दुष्ट संग जनि देइ बिधाता ॥
अब पद देखि कुसल रघुराया । जौं तुम्ह कीन्हि जानि जन दाया ॥ ४ ॥

હું કાનેથી આપનો સુયશ સાંભળીને આવ્યો છું કે પ્રભુ ભવના ભયનો નાશ કરનારા છે. હે દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કરનારા અને શરણાગતને સુખ આપનારા શ્રીરઘુવીરજી ! મારી રક્ષા કરો, રક્ષા કરો. ॥૪૫ ॥

પ્રભુએ એમને આવું કહીને દંડવત કરતાં જોયા તો તેઓ અત્યંત હરખાઈને તુરંત જ ઊઠ્યા. વિભીષણજીનાં દીન વચન સાંભળવાથી પ્રભુને મનમાં ઘણાં જ ગમ્યાં. તેમણે પોતાની વિશાળ ભુજાઓમાં પકડીને તેમને હૃદય સરસા ચાંપી દીધા. ॥૧ ॥

નાના ભાઈ લક્ષ્મણજી સહિત ગળે મળીને તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને શ્રીરામજી ભક્તોના ભયને હરનારાં વચન બોલ્યા - હે વંકેશ ! પરિવાર સહિત પોતાની કુશળતા કહો. તમારો નિવાસ ખોટી જગ્યાએ છે. ॥૨ ॥

દિવસ-રાત દુષ્ટોની મંડળીમાં વસો છો. (આવી દશામાં) હે સખા ! તમારો ધર્મ કયા પ્રકારે નભે છે ? હું તમારી સર્વે રીતિ જાણું છું. તમે અત્યંત નીતિનિપુણ છો, તમને અનીતિ નથી ગમતી. ॥૩ ॥

હે તાત ! નરકમાં રહેવાનું વરદાન સારું છે, પરંતુ વિદાતા દુષ્ટોનો સંગ (ક્યારેય) ન આપે. (વિભીષણજીએ કહ્યું -) હે રઘુનાથજી ! હવે આપના ચરણોનું દર્શન કરીને કુશળ છું, જે આપે પોતાનો સેવક જાણીને મારા પર દયા કરી છે. ॥૪ ॥

मैं कानों से आपका सुयश सुनकर आया हूँ कि प्रभु भय (जन्म-मरण) के भय का नाश करने वाले हैं। हे दुखियों के दुःखदूर करने वाले और शरणागत को सुख देने वाले श्री रघुवीर! मेरी रक्षा कीजिए, रक्षा कीजिए॥45॥

પ્રભુ ને ઠન્હેં એસા કહકર દંડવત્ કરતે દેખા તો વે અત્યંત હર્ષિત હોકર તુરંત ઊઠે। વિભીષણજી કે દીન વચન સુનને પર પ્રભુ કે મન કો બહુત હી ભાણ। ઠન્હેંને અપની વિશાલ ભુજાઓં સે પકડકર ઠનકો હૃદય સે લગા લિયા॥1॥

छोटे भाई लक्ष्मणजी सहित गले मिलकर उनको अपने पास बैठाकर श्री रामजी भक्तों के भय को हरने वाले वचन बोले- हे लंकेश! परिवार सहित अपनी कुशल कहो। तुम्हारा निवास बुरी जगह पर है॥2॥

दिन-रात दुष्टों की मंडली में बसते हो। (ऐसी दशा में) हे सखे! तुम्हारा धर्म किस प्रकार निभता है? मैं तुम्हारी सब रीति (आचार-व्यवहार) जानता हूँ। तुम अत्यंत नीतिनिपुण हो, तुम्हें अनीति नहीं सुहाती॥3॥

हे तात! नरक में रहना वरन् अच्छा है, परंतु विधाता दुष्ट का संग (कभी) न दे। (विभीषणजी ने कहा-) हे रघुनाथजी! अब आपके चरणों का दर्शन कर कुशल से हूँ, जो आपने अपना सेवक जानकर मुझ पर दया की है॥4॥

"Having heard with my own ears of Your fair renown I have come to You with the belief that my lord (You) dissipates the fear of rebirth. Save me, save me, O Hero of Raghu's line, reliever of distress, delighter of those who take refuge in you." (45)

When the Lord saw Vibhīṣaṇa falling prostrate with these words, He immediately started up much delighted. The Lord rejoiced at heart to hear his humble speech and, taking him in His long arms, clasped him to His bosom. Meeting him with His younger brother (Lakṣmaṇa) He seated him by His side and spoke words that dispelled the fear of His devotee: "Tell me, king of Laṅkā, if all is well with you and your family, placed as you are in vicious surroundings. You live day and night in the midst of evil-minded persons; I wonder how you are able to maintain your piety, my friend, I know all your ways: you are a past master in correct behaviour and are averse to wrong-doing. It is much better to live in hell, dear Vibhīṣaṇa; but may Providence never place us in the company of the wicked." "All is well with me now that I have beheld Your feet, O Lord of the Raghus, and since You have shown Your mercy to me, recognizing me as Your servant. (1—4)

दो०— तब लगी कुसल न जीव कहूँ सपनेहुँ मन बिश्राम ।

जब लगी भजत न राम कहूँ सोक धाम तजि काम ॥ ४६ ॥

चौ०— तब लगी हृदयँ बसत खल नाना । लोभ मोह मच्छर मद माना ॥
जब लगी उर न बसत रघुनाथा । धरें चाप सायक कटि भाथा ॥ १ ॥
ममता तरुन तमी अँधिआरी । राग द्वेष उलूक सुखकारी ॥
तब लगी बसति जीव मन माहीं । जब लगी प्रभु प्रताप रबि नाहीं ॥ २ ॥
अब मैं कुसल मिटे भय भारे । देखि राम पद कमल तुम्हारे ॥
तुम्ह कृपाल जा पर अनुकूला । ताहि न ब्याप त्रिबिध भव सूला ॥ ३ ॥
मैं निसिचर अति अधम सुभाऊ । सुभ आचरनु कीन्ह नहिं काऊ ॥
जासु रूप मुनि ध्यान न आवा । तेहिं प्रभु हरषि हृदयँ मोहि लावा ॥ ४ ॥

त्यां लगी लुवनी कुशलता नथी अने स्वप्नमांय तेना मननेय शांति नथी के जयां सुधी ते शोकनां घर विषय(भोगोनी कामनाने छोडीने श्रीरामलुने नथी भजतो . ॥ ४६ ॥

लोभ, मोह, मत्सर (धर्षा), मद अने मान आदि अनेक दुष्ट त्यां सुधी ज हृदयमां वसे छे के जयां सुधी धनुष-बाण अने कमरमां भाथो धारण करेला श्रीरघुनाथलु हृदयमां नथी वसता . ॥ १ ॥

ममता पूर्ण अंधारी रात छे, जे राग-द्वेषरूपी घुवडोने सुष आपनाची छे . ते (ममतारूपी रात्रि) त्यां सुधी ज लुवना मनमां वसे छे, जयां सुधी प्रभु (आप)नो प्रतापरूपी सूर्य उदय नथी थतो . ॥ २ ॥

हे श्रीरामलु ! आपनां चरणारविंदनां दर्शन करी हवे हुं कुशल छुं, मारो भारे भय टणी गयो . हे कृपालु ! आप जेना पर अनुकूल थाव छो, तेने प्रलेय प्रकाशना भवशूल (आध्यात्मिक, आधिदैविक अने आधिभौतिक ताप) नथी व्यापता . ॥ ३ ॥

हुं अत्यंत नीच स्वभावनो राक्षस छुं . मैं क्यारैय शुभ आचरण नथी करुं . जेमनुं जे मुनिओनाय ध्यानमां नथी आवतुं, ते प्रभुजे स्वयं हर्षित थर्धने मने हृदयसरसो चांपी दीधो . ॥ ४ ॥

तब तक जीव की कुशल नहीं और न स्वप्न में भी उसके मन को शांति है, जब तक वह शोक के घर काम (विषय-कामना) को छोड़कर श्री रामजी को नहीं भजता ॥ 46 ॥

लोभ, मोह, मत्सर (डाह), मद और मान आदि अनेकों दुष्ट तभी तक हृदय में बसते हैं, जब तक कि धनुष-बाण और कमर में तरकस धारण किए हुए श्री रघुनाथजी हृदय में नहीं बसते ॥ 1 ॥

ममता पूर्ण अंधेरी रात है, जो राग-द्वेष रूपी उल्लुओं को सुख देने वाली है। वह (ममता रूपी रात्रि) तभी तक जीव के मन में बसती है, जब तक प्रभु (आप) का प्रताप रूपी सूर्य उदय नहीं होता ॥ 2 ॥

हे श्री रामजी! आपके चरणारविन्द के दर्शन कर अब मैं कुशल से हूँ, मेरे भारी भय मिट गए। हे कृपालु! आप जिस पर अनुकूल होते हैं, उसे तीनों प्रकार के भवशूल (आध्यात्मिक, आधिदैविक और आधिभौतिक ताप) नहीं व्यापते ॥ 3 ॥

मैं अत्यंत नीच स्वभाव का राक्षस हूँ। मैंने कभी शुभ आचरण नहीं किया। जिनका रूप मुनियों के भी ध्यान में नहीं आता, उन प्रभु ने स्वयं हर्षित होकर मुझे हृदय से लगा लिया ॥ 4 ॥

"There can be no happiness for a creature nor can its mind know any peace even in a dream so long as it does not relinquish desire, which is an abode of sorrow, and adore Śrī Rāma (Yourself)." (46)

"That villainous crew — greed, infatuation, jealousy, arrogance and pride— haunts the mind only so long as the Lord of the Raghus does not take up His abode there, armed with a bow and arrow and with a quiver fastened at His waist. Attachment to the world is like a dark night fully advanced, which is so delightful to the owls of attraction and aversion; it abides in the heart of a creature only so long as the sun of the Lord's glory does not shine there. Having seen Your lotus feet, O Rāma, I am now quite well and my grave fears have been set at rest. The threefold torments of mundane existence cease to have any effect on him who enjoys Your favour, my gracious lord. I am a demon vilest of nature and have never done any good act. Yet the Lord whose beauty even sages fail to perceive with their mind's eye has been pleased to clasp me to His bosom. (1—4)

**દો०— અહોભાગ્ય મમ અમિત અતિ રામ કૃપા સુખ પુંજ ।
દેખેઉં નયન બિરંચિ સિવ સેવ્ય જુગલ પદ કંજ ॥ ૪૭ ॥**

ચૌ०— સુનહુ સખા નિજ કહઉં સુભાઝુ । જાન ભુસુંડિ સંભુ ગિરિજાઝુ ॥
જૌં નર હોઝુ ચરાચર દ્રોહી । આવૈં સભય સરન તકિ મોહી ॥ ૧ ॥
તજિ મદ મોહ કપટ છલ નાના । કરઉં સદ્ય તેહિ સાધુ સમાના ॥
જનની જનક બંધુ સુત દારા । તનુ ધનુ ભવન સુહદ પરિવારા ॥ ૨ ॥
સબ કૈં મમતા તાગ બટોરી । મમ પદ મનહિ બાંધ બરિ ડોરી ॥
સમદરસી ઇચ્છા કછુ નાહીં । હરષ સોક ભય નહિં મન માહીં ॥ ૩ ॥
અસ સજ્જન મમ ઝર બસ કૈસેં । લોભી હૃદયૈં બસઝુ ધનુ જૈસેં ॥
તુમ્હ સારિચ્છે સંત પ્રિય મોરેં । ધરઉં દેહ નહિં આન નિહોરેં ॥ ૪ ॥

હે કૃપા અને સુખના પુંજ શ્રીરામજી ! મારું અત્યંત અસીમ સૌભાગ્ય છે, જે મેં બ્રહ્મા અને શિવજીના દ્વારા સેવિત યુગલ ચરણકમળોને પોતાનાં નેત્રોથી જોયાં. ॥ ૪૭ ॥

(શ્રીરામજીએ કહ્યું -) હે સખા ! સાંભળો, હું તમને પોતાનો સ્વભાવ કહું છું, જેને કાકભુસુંડિજી, શિવજી અને પાર્વતીજી પણ જાણે છે. કોઈ મનુષ્ય (સંપૂર્ણ) જડ-ચેતન જગતનો દ્રોહી હોય, જે તે પણ ભયભીત થઈને મારા શરણે આવી જાય, ॥ ૧ ॥

મદ, મોહ તથા અનેક પ્રકારનાં છળ-કપટ આદિ અવગુણોની ત્યાગી દે તો એના દોષો પર દૃષ્ટિ ન કરી એટલે કે તેના અવગુણો તરફ ધ્યાન ન આપીને હું તેને શીઘ્ર સાધુ સમાન કરી નાખું છું. માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, શરીર, ધન, ઘર, મિત્ર અને પરિવાર - ॥ ૨ ॥

આ સર્વેના મમત્વરૂપી તાર ભેગા કરીને તે સર્વની એક દોરી વણીને તેના દ્વારા જે પોતાના મનને મારા ચરણોમાં બાંધી દે છે (સમસ્ત સાંસારિક સંબંધોનું કેન્દ્ર મને બનાવી લે છે), જે સમદર્શી છે, જેને કંઈ ઇચ્છા નથી અને જેના મનમાં હર્ષ, શોક અને ભય નથી - ॥ ૩ ॥

આવા સર્વજન મારા હૃદયમાં એવા વસે છે, જેમ લોભીના હૃદયમાં ધન વસ્યા કરે છે. તમારા જેવા સંત જ મને પ્રિય છે. હું અન્ય કોઈ કારણવશ દેહ ધારણ નથી કરતો. ॥ ૪ ॥

हे कृपा और सुख के पुंज श्री रामजी! मेरा अत्यंत असीम सौभाग्य है, जो मैंने ब्रह्मा और शिवजी के द्वारा सेवित युगल चरण कमलों को अपने नेत्रों से देखा॥47॥

(श्री रामजी ने कहा-) हे सखा! सुनो, मैं तुम्हें अपना स्वभाव कहता हूँ, जिसे काकभुशुण्डि, शिवजी और पार्वतीजी भी जानती हैं। कोई मनुष्य (संपूर्ण) जड़-चेतन जगत् का द्रोही हो, यदि वह भी भयभीत होकर मेरी शरण तक कर आ जाए,॥1॥

और मद, मोह तथा नाना प्रकार के छल-कपट त्याग दे तो मैं उसे बहुत शीघ्र साधु के समान कर देता हूँ। माता, पिता, भाई, पुत्र, स्त्री, शरीर, धन, घर, मित्र और परिवार॥2॥

इन सबके ममत्व रूपी तागों को बटोरकर और उन सबकी एक डोरी बनाकर उसके द्वारा जो अपने मन को मेरे चरणों में बाँध देता है। (सारे सांसारिक संबंधों का केंद्र मुझे बना लेता है), जो समदर्शी है, जिसे कुछ इच्छा नहीं है और जिसके मन में हर्ष, शोक और भय नहीं है॥3॥

ऐसा सज्जन मेरे हृदय में कैसे बसता है, जैसे लोभी के हृदय में धन बसा करता है। तुम सरीखे संत ही मुझे प्रिय हैं। मैं और किसी के निहारे से (कृतज्ञतावश) देह धारण नहीं करता॥4॥

“Ah, I am blessed beyond measure, O all - gracious and all - blissful Rāma, in that I have beheld with my own eyes the lotus feet which are worthy of adoration even to Brahmā and Śiva.” (47)

“Listen, My friend : I tell you My nature, which is known to Bhuśuṇḍī, Śambhu (Lord Śiva) and Girijā (Pārvati) too. If a man, even though he has been an enemy of the whole animate and inanimate creation, comes terror-stricken to Me, seeking My protection and discarding vanity, infatuation, hypocrisy and trickeries of various kinds, I speedily make him the very like of a saint. The ties of affection that bind a man to his mother, father, brother, son, wife, body, wealth, house, friends and relations are like so many threads which a pious soul gathers up and twists into a string wherewith he binds his soul to My feet. Nay, he looks upon all with the same eye and has no craving and his mind is free from joy, grief and fear. A saint of this description abides in My heart even as mammon resides in the heart of a covetous man. Only saints of your type are dear to Me; for the sake of none else do I body Myself forth.” (1—4)

अस कहि राम तिलक तेहि सारा। सुमन वृष्टि नभ भई अपारा ॥

दो०— सगुन उपासक परहित निरत नीति दृढ़ नेम।
ते नर प्राण समान मम जिन्ह कें द्विज पद प्रेम ॥ ४८ ॥

चौ०— सुनु लंकेस सकल गुन तोरें। तातें तुम्ह अतिसय प्रिय मोरें ॥
राम बचन सुनि बानर जूथा। सकल कहहिं जय कृपा बरूथा ॥ १ ॥
सुनत बिभीषनु प्रभु कै बानी। नहिं अघात श्रवनामृत जानी ॥
पद अंबुज गहि बारहिं बारा। हृदयँ समात न प्रेम अपारा ॥ २ ॥
सुनहु देव सचराचर स्वामी। प्रनतपाल उर अंतरजामी ॥
उर कछु प्रथम बासना रही। प्रभु पद प्रीति सरित सो बही ॥ ३ ॥
अब कृपाल निज भगति पावनी। देहु सदा सिव मन भावनी ॥
एवमस्तु कहि प्रभु रनधीरा। मागा तुरत सिंधु कर नीरा ॥ ४ ॥
जदपि सखा तव इच्छा नाहीं। मोर दरसु अमोघ जग माहीं ॥
अस कहि राम तिलक तेहि सारा। सुमन बृष्टि नभ भई अपारा ॥ ५ ॥

જે સગુણ (સાકાર) ભગવાનના ઉપાસક છે, બીજાના હિતમાં લાગ્યા રહે છે, નીતિ અને નિયમોમાં દૃઢ છે અને જેને બ્રાહ્મણોના ચરણોમાં પ્રેમ છે, તે મનુષ્ય મારા પ્રાણોના સમાન છે. ॥૪૮ ॥

હે લંકાપતિ ! સાંભળો, તમારામાં ઉપર્યુક્ત સર્વે ગુણ છે. એથી તમે મને અત્યંત જ પ્રિય છો. શ્રીરામજીનાં વચન સાંભળીને સર્વે વાનરસમૂહ કહેવા લાગ્યા - કૃપાના સમૂહ શ્રીરામજીનો જય હો ! ॥૧ ॥

પ્રભુની વાણી સાંભળે છે અને તેને કાનો માટે અમૃત જાણીને વિભીષણજી ઘરાતા નથી. તેઓ વારંવાર શ્રીરામજીનાં ચરણકમળને પકડે છે. અપાર પ્રેમ છે, હૃદયમાં સમાતો જ નથી. ॥૨ ॥

(વિભીષણજીએ કહ્યું -) હે દેવ ! હે ચરાચર જગતના સ્વામી ! હે શરણાગતના રક્ષક ! હે સર્વેના હૃદયના ભીતરનું જાણનારા ! સાંભળો, મારા હૃદયમાં પહેલા કંઈક વાસના હતી, તે પ્રભુના ચરણોની પ્રીતિરૂપ નદીમાં વહી ગઈ. ॥૩ ॥

હવે તો હે કૃપાળુ ! શિવજીના મનને સદાય પ્રિય લાગનારી પોતાની પવિત્ર ભક્તિ મને આપો. 'એવમસ્તુ' (એમ જ થાઓ) કહીને રણધીર પ્રભુ શ્રીરામજીએ તરત જ સમુદ્રનું જળ માગ્યું. ॥૪ ॥

(અને કહ્યું -) હે સખા ! જોકે તમારી ઇચ્છા નથી, પણ જગતમાં મારું દર્શન અમોઘ છે (તે નિષ્ફળ નથી જતું). આતું કહીને શ્રીરામજીએ એમને રાજતિલક કરી દીધું. આકાશમાંથી પુષ્પોની અપાર વૃષ્ટિ થઈ. ॥૫ ॥

जो सगुण (साकार) भगवान् के उपासक हैं, दूसरे के हित में लगे रहते हैं, नीति और नियमों में दृढ़ हैं और जिन्हें ब्राह्मणों के चरणों में प्रेम है, वे मनुष्य मेरे प्राणों के समान हैं ॥४८॥

हे लंकापति! सुनो, तुम्हारे अंदर उपर्युक्त सब गुण हैं। इससे तुम मुझे अत्यंत ही प्रिय हो। श्री रामजी के वचन सुनकर सब वानरों के समूह कहने लगे- कृपा के समूह श्री रामजी की जय हो ॥१॥

प्रभु की वाणी सुनते हैं और उसे कानों के लिए अमृत जानकर विभीषणजी अघाते नहीं हैं। वे बार-बार श्री रामजी के चरण कमलों को पकड़ते हैं अपार प्रेम है, हृदय में समाता नहीं है ॥२॥

(विभीषणजी ने कहा-) हे देव! हे चराचर जगत् के स्वामी! हे शरणागत के रक्षक! हे सबके हृदय के भीतर की जानने वाले! सुनिए, मेरे हृदय में पहले कुछ वासना थी। वह प्रभु के चरणों की प्रीति रूपी नदी में बह गई ॥३॥

अब तो हे कृपालु! शिवजी के मन को सदैव प्रिय लगने वाली अपनी पवित्र भक्ति मुझे दीजिए। 'एवमस्तु' (ऐसा ही हो) कहकर रणधीर प्रभु श्री रामजी ने तुरंत ही समुद्र का जल माँगा ॥ ४ ॥

(और कहा-) हे सखा! यद्यपि तुम्हारी इच्छा नहीं है, पर जगत् में मेरा दर्शन अमोघ है (वह निष्फल नहीं जाता)। ऐसा कहकर श्री रामजी ने उनको राजतिलक कर दिया। आकाश से पुष्पों की अपार वृष्टि हुई ॥५॥

“Those men who worship My personal form, are intent on doing good to others, firmly tread the path of righteousness, and are steadfast in their vow and devoted to the feet of the Brāhmaṇas are dear to Me as life.” (48)

“Listen, O king of Laṅkā; you possess all the above virtues; hence you are extremely dear to Me.” On hearing the words of Śrī Rāma all the assembled monkeys exclaimed, “Glory to the All-merciful !” Vibhīṣaṇa’s eagerness to hear the Lord’s speech, which was all nectar to his ears, knew no satiety. He clasped His lotus feet again and again, his heart bursting with boundless joy. “Listen, my lord, Ruler of the whole creation—animate as well as inanimate, Protector of the suppliant and Knower of all hearts: I did have some lurking desire in my heart before; but the same has been washed away by the stream of devotion to the Lord’s feet. Now, my gracious Lord, grant me such pure devotion (to Your feet) as that which gladdens Śiva’s heart.” “So be it”, replied the Lord, staunch in fight, and immediately asked for the water of the sea. “Even though, My friend, you have no craving, My sight in this world never fails to bring its reward.” So saying, Śrī Rāma applied on his forehead the sacred mark of sovereignty and a copious shower of flowers rained down from the heavens. (1—5)

दो०— रावन क्रोध अनल निज स्वास समीर प्रचंड ।

जरत बिभीषनु राखेउ दीन्हेउ राजु अखंड ॥ ४९ (क) ॥

जो संपति सिव रावनहि दीन्हि दिऐँ दस माथ ।

सोइ संपदा बिभीषनहि सकुचि दीन्हि रघुनाथ ॥ ४९ (ख) ॥

चौ०— अस प्रभु छाड़ि भजहिं जे आना । ते नर पसु बिनु पूँछ बिषाना ॥
निज जन जानि ताहि अपनावा । प्रभु सुभाव कपि कुल मन भावा ॥ १ ॥
पुनि सर्वग्य सर्व उर बासी । सर्वरूप सब रहित उदासी ॥
बोले बचन नीति प्रतिपालक । कारन मनुज दनुज कुल घालक ॥ २ ॥
सुनु कपीस लंकापति बीरा । केहि बिधि तरिअ जलधि गंभीरा ॥
संकुल मकर उरग झष जाती । अति अगाध दुस्तर सब भाँती ॥ ३ ॥
कह लंकेस सुनहु रघुनायक । कोटि सिंधु सोषक तव सायक ॥
जद्यपि तदपि नीति असि गाई । बिनय करिअ सागर सन जाई ॥ ४ ॥

रावणको क्रोध प्रचंड अग्नि छे. विभीषणको आह (भरीने निश्वास नापवो) अे वायु छे. जेने पामीने रावणकी क्रोधाग्नि (भलकी) छी. तेमां जणता विभीषणने (भगवान श्रीरामज्ये) अरावी लीधो अने अेने अर्पंड राज्य आयुं. ॥ ४९ (क) ॥

शिवज्ये जे संपति रावणने दस माथानी अलि आपवाथी आपी हती, अे ज संपति श्रीरघुनाथज्ये विभीषणने घरां ज संकोच साथे आपी. (अेटले के तेमने अेम लायुं के में कंई आयुं नथी.) ॥ ४९ (ख) ॥

आवा परम कृपालु प्रभुने छोडीने जे मनुष्य जीवने (भजे) छे, ते शिंगडां-पूँछडां वगरनां पशु छे. पोताना सेवक जशीने विभीषणने श्रीरामज्ये अपनावी लीध. प्रभुने स्वभाव वानरकुलना मनने (घरां) गभ्यो. ॥ १ ॥

पछी सर्व कंई जणनारा, सर्वेना हृद्योमां वसनारा, सर्वरूप (सर्वे रूपोमां प्रकट), सर्वेथी रहित, उदासीन, भक्तो पर कृपा करनारा तथा राक्षसोना कुलनो नाश करनारा, लीलाथी मनुष्य अनेला श्रीरामज्ये नीतिनी रक्षा करनारां वचन जोल्या - ॥ २ ॥

हे वीर वानरराज सुग्रीव अने लंकापति विभीषण ! सांभजो, आ ठींसा समुद्रने कंई रीते पार करी शकय ? अनेक जातिनां मगर, सर्प अने माछलांथी (भरेलो) आ अत्यंत अगाध समुद्र पार करवो सर्वे प्रकारे कठिन छे. ॥ ३ ॥

विभीषणज्ये कहुं - हे रघुनाथज्ये ! सांभजो, जोके आपनुं जाल ज करोडो समुद्रने शोषनारुं छे (शोषी शक छे), तो पण नीति अेम कहेवाइ छे (योग्य आ हशे) के (पहेला) जर्धने समुद्रने प्रार्थना करवामां आवे. ॥ ४ ॥

श्री रामजी ने रावण की क्रोध रूपी अग्नि में, जो अपनी (विभीषण की) श्वास (वचन) रूपी पवन से प्रचंड हो रही थी, जलते हुए विभीषण को बचा लिया और उसे अखंड राज्य दिया ॥ 49 (क) ॥

शिवजी ने जो संपत्ति रावण को दसों सिरों की बलि देने पर दी थी, वही संपत्ति श्री रघुनाथजी ने विभीषण को बहुत सकुचते हुए दी ॥ 49 (ख) ॥

ऐसे परम कृपालु प्रभु को छोड़कर जो मनुष्य दूसरे को भजते हैं, वे बिना सींग-पूँछ के पशु हैं। अपना सेवक जानकर विभीषण को श्री रामजी ने अपना लिया। प्रभु का स्वभाव वानरकुल के मन को (बहुत) भाया ॥ 1 ॥

फिर सब कुछ जानने वाले, सबके हृदय में बसने वाले, सर्वरूप (सब रूपों में प्रकट), सबसे रहित, उदासीन, कारण से (भक्तों पर कृपा करने के लिए) मनुष्य बने हुए तथा राक्षसों के कुल का नाश करने वाले श्री रामजी नीति की रक्षा करने वाले वचन बोले- ॥ 2 ॥

हे वीर वानरराज सुग्रीव और लंकापति विभीषण! सुनो, इस गहरे समुद्र को किस प्रकार पार किया जाए? अनेक जाति के मगर, साँप और मछलियों से भरा हुआ यह अत्यंत अथाह समुद्र पार करने में सब प्रकार से कठिन है॥3॥

विभीषणजी ने कहा- हे रघुनाथजी! सुनिए, यद्यपि आपका एक बाण ही करोड़ों समुद्रों को सोखने वाला है (सोख सकता है), तथापि नीति ऐसी कही गई है (उचित यह होगा) कि (पहले) जाकर समुद्र से प्रार्थना की जाए॥4॥

Thus did the Lord of the Raghus save Vibhiṣaṇa from being consumed by the fire of Rāvaṇa's wrath, fanned to fury by his own (Vibhiṣaṇa's) breath (words), and bestowed on him unbroken sovereignty. Nay, He conferred on Vibhiṣaṇa with much diffidence the same fortune which Lord Śiva had bestowed on Rāvaṇa after the latter had offered his ten heads to Him in a sacrifice. (49 A-B)

Those men who worship anyone else, giving up such a (benign) lord, are mere beasts without a tail and a pair of horns. Recognizing Vibhiṣaṇa as His own man the Lord accepted him in His service; the amiability of His disposition gladdened the heart of the whole monkey host. Then the All-wise, who dwells in the heart of all, is manifest in all forms, though bereft of all and unconcerned, and who had appeared in human semblance with a specific motive and as the exterminator of the demon race, spoke words strictly observing the rules of decorum: "Listen, O lord of the monkeys and O valiant sovereign of Laṅkā, how are we to cross the deep ocean full of alligators, snakes and all varieties of fishes, most unfathomable and difficult to cross in everyway?" "Listen, O Lord of the Raghus," replied the king of Laṅkā, "Although Your arrow ifself can dry up innumerable oceans, yet propriety demands that You should approach the ocean and request the deity presiding over it (to allow You a passage). (1—4)

जबहिं बिभीषन प्रभु पहिं आए। पाछें रावन दूत पठाए ॥ ...
... रावन कर दीजहु यह पाती । लछिमन बचन बाचु कुलघाती ॥

दो०— प्रभु तुम्हार कुलगुर जलधि कहिहि उपाय बिचारि ।

बिनु प्रयास सागर तरिहि सकल भालु कपि धारि ॥ ५० ॥

चौ०— सखा कही तुम्ह नीकि उपाई । करिअ दैव जौं होइ सहाई ॥
मंत्र न यह लछिमन मन भावा । राम बचन सुनि अति दुख पावा ॥ १ ॥
नाथ दैव कर कवन भरोसा । सोषिअ सिंधु करिअ मन रोसा ॥
कादर मन कहँ एक अधारा । दैव दैव आलसी पुकारा ॥ २ ॥
सुनत बिहसि बोले रघुबीरा । ऐसेहिं करब धरहु मन धीरा ॥
अस कहि प्रभु अनुजहि समुझाई । सिंधु समीप गए रघुराई ॥ ३ ॥
प्रथम प्रनाम कीन्ह सिरु नाई । बैठे पुनि तट दर्भ डसाई ॥
जबहिं बिभीषन प्रभु पहिं आए । पाछें रावन दूत पठाए ॥ ४ ॥

हे प्रभु ! समुद्र आपना कुलमां मोटा (पूर्वज) छे, ते विचारीने उपाय जतावी देशे. पछी रीछ अने वानरोंने समस्त सेना विना परिश्रमे समुद्रनी पार उतरती जशे. ॥ ५० ॥

(श्रीरामजीने कहुँ -) हे सखा ! तमे हीक उपाय जताव्यो. आ ज करवामां आवे, जे देव सहायक थाय. आ सलाह लक्ष्मणजीना मनने हीक न लागी. श्रीरामजीनां वचन सांभलीने तो तेमने घशुं ज दुःख थयुं. ॥ १ ॥

(लक्ष्मणजीने कहुँ -) हे नाथ ! दैवजो शुं भरोसो ! मनमां क्रोध करो अने समुद्रने सूकवी नापो. दैव तो कायरना मनजो अेक आधार छे. आणसु लोको ज दैव-दैव पोकारा करे छे. ॥ २ ॥

आ सांभलीने श्रीरघुवीर हसीने जाल्या - आतुं ज करीशुं, मनमां धीरज रापो. अतुं कहीने नाना भाएने समजवी प्रभु श्रीरघुनाथजी समुद्रनी समीप गया. ॥ ३ ॥

तेमजे पहलेला शीश नमावीने प्रणाम कर्या. पछी किनारा पर दर्भ पाथरीने जेसी गया. अहीं जयारे विभीषण प्रभुनी पासे आव्या हता, तयारे ज रावणे जेमनी पाछण दूत भोक्ल्या हता. ॥ ४ ॥

हे प्रभु! समुद्र आपके कुल में बड़े (पूर्वज) हैं, वे विचारकर उपाय बतला देंगे। तब रीछ और वानरों की सारी सेना बिना ही परिश्रम के समुद्र के पार उतर जाएगी ॥ 50 ॥

(श्री रामजी ने कहा-) हे सखा! तुमने अच्छा उपाय बताया। यही किया जाए, यदि दैव सहायक हों। यह सलाह लक्ष्मणजी के मन को अच्छी नहीं लगी। श्री रामजी के वचन सुनकर तो उन्होंने बहुत ही दुःख पाया ॥ 1 ॥

(लक्ष्मणजी ने कहा-) हे नाथ! दैव का कौन भरोसा! मन में क्रोध कीजिए (ले आइए) और समुद्र को सुखा डालिए। यह दैव तो कायर के मन का एक आधार (तसल्ली देने का उपाय) है। आलसी लोग ही दैव-दैव पुकारा करते हैं ॥ 2 ॥

यह सुनकर श्री रघुवीर हँसकर बोले - ऐसे ही करेंगे, मन में धीरज रखो। ऐसा कहकर छोटे भाई को समझाकर प्रभु श्री रघुनाथजी समुद्र के समीप गए ॥ 3 ॥

उन्होंने पहले सिर नवाकर प्रणाम किया। फिर किनारे पर कुश बिछाकर बैठ गए। इधर ज्यों ही विभीषणजी प्रभु के पास आए थे, त्यों ही रावण ने उनके पीछे दूत भेजे थे ॥ 4 ॥

"My lord, the deity presiding over the ocean is an ancestor of Yours; hence he will think over the question and suggest some means (of crossing the ocean).* The whole host of bears and monkeys will thus be able to cross the ocean without much ado." (50)

"Friend, you have suggested an excellent plan; let us try it and see if Providence helps it." This counsel, however, did not find favour with Lakṣmaṇa, who was greatly pained to hear Śrī Rāma's words. "No reliance can be placed on the freaks of fortune. Fill your mind with indignation and dry up the ocean. Fate is a crutch for the mind of cowards alone; it is the indolent who proclaim their faith in fate." Hearing this the Hero of Raghu's line laughed and said, "We shall do accordingly; pray, ease your mind." Reassuring His younger brother (Lakṣmaṇa) with these words the Lord of the Raghus went to the seashore. First of all He bowed His head and greeted the ocean and then, spreading some Kuśa grass on the shore, took His seat thereon. As soon as Vibhiṣaṇa proceeded towards the Lord, Rāvaṇa sent spies after him. (1—4)

દો०— સકલ ચરિત તિન્હ દેખે ધરેં કપટ કપિ દેહ ।
પ્રભુ ગુન હૃદયેં સરાહિં સરનાગત પર નેહ ॥૫૧॥

ચૌ०— પ્રગટ બચ્ચાનહિં રામ સુભાઝ । અતિ સપ્રેમ ગા બિસરિ દુરાઝ ॥
રિપુ કે દૂત કપિન્હ તબ જાને । સકલ બાંધિ કપીસ પહિં આને ॥૧॥
કહ સુગ્રીવ સુનહુ સબ બાનર । અંગ ભંગ કરિ પઠવહુ નિસિચર ॥
સુનિ સુગ્રીવ બચન કપિ ધાણ । બાંધિ કટક ચહુ પાસ ફિરાણ ॥૨॥
બહુ પ્રકાર મારન કપિ લાગે । દીન પુકારત તદપિ ન ત્યાગે ॥
જો હમાર હર નાસા કાના । તેહિ કોસલાધીસ કે આના ॥૩॥
સુનિ લચ્છિમન સબ નિકટ બોલાણ । દયા લાગિ હૈંસિ તુરત છોડાણ ॥
રાવન કર દીજહુ યહ પાતી । લચ્છિમન બચન બાચુ કુલઘાતી ॥૪॥

કપટથી વાનરોનું શરીર ધારણ કરીને તેમણે સર્વ લીલાઓ ખેડ. તેઓ પોતાના હૃદયમાં પ્રભુના ગુણોની અને શરણાગત પર એમના સ્નેહની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ॥૫૧॥

પછી તેઓ પ્રગટરૂપમાં ય અત્યંત પ્રેમની સાથે શ્રીરામજીના સ્વભાવની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તેઓ ધારણ કરેલો વેષ ભૂલી ગયા. પછી વાનરોએ જાણ્યું કે આ શત્રુના દૂત છે અને વાનરો તે સર્વેને બાંધીને સુગ્રીવની પાસે લઈ આવ્યા. ॥૧॥

સુગ્રીવે કહ્યું - સર્વે વાનરો ! સાંભળો, રાક્ષસોના અંગ-ભંગ કરીને મોકલી દો. સુગ્રીવનાં વચન સાંભળીને વાનરો દોડ્યા. દૂતોને બાંધીને તેમને સેનાની ચારેય બાજુએ ફેરવ્યા. ॥૨॥

વાનર તેમને અનેક પ્રકારે મારવા લાગ્યા. તેઓ દીન થઈને પોકારતા હતા, તોય વાનરોએ તેમને ન છોડ્યા. (પછી દૂતોએ પોકારીને કહ્યું -) જે અમારાં નાક-કાન કાપશે, તેને કૌશલાધીશ શ્રીરામજીનાં સોગંદ છે. ॥૩॥

આ સાંભળીને લક્ષ્મણજીએ સર્વેને નિકટ બોલાવ્યા. તેમને ઘણી દયા આવી, જેથી હસીને તેમણે રાક્ષસોને તુરત જ છોડાવી દીધા. (અને એમને કહ્યું -) રાવણના હાથમાં આ ચિઠ્ઠી આપજો (અને કહેજો -) હું કુલઘાતક ! લક્ષ્મણના શબ્દો (સંદેશા)ને વાંચો. ॥૪॥

कपट से वानर का शरीर धारण कर उन्होंने सब लीलाएँ देखीं। वे अपने हृदय में प्रभु के गुणों की और शरणागत पर उनके स्नेह की सराहना करने लगे॥51॥

फिर वे प्रकट रूप में भी अत्यंत प्रेम के साथ श्री रामजी के स्वभाव की बड़ाई करने लगे उन्हें दुराव (कपट वेश) भूल गया। सब वानरों ने जाना कि ये शत्रु के दूत हैं और वे उन सबको बाँधकर सुग्रीव के पास ले आए॥1॥

सुग्रीव ने कहा- सब वानरों! सुनो, राक्षसों के अंग-भंग करके भेज दो। सुग्रीव के वचन सुनकर वानर दौड़े। दूतों को बाँधकर उन्होंने सेना के चारों ओर घुमाया॥2॥

वानर उन्हें बहुत तरह से मारने लगे। वे दीन होकर पुकारते थे, फिर भी वानरों ने उन्हें नहीं छोड़ा। (तब दूतों ने पुकारकर कहा -) जो हमारे नाक - कान काटेगा, उसे कोसलाधीश श्री रामजी की सौगंध है॥ 3॥

यह सुनकर लक्ष्मणजी ने सबको निकट बुलाया। उन्हें बड़ी दया लगी, इससे हँसकर उन्होंने राक्षसों को तुरंत ही छोड़ा दिया। (और उनसे कहा-) रावण के हाथ में यह चिट्ठी देना (और कहना -) हे कुलघातक! लक्ष्मण के शब्दों (संदेशों) को बाँचो॥4॥

Assuming the false appearance of monkeys they witnessed all the doings of Śrī Rāma and praised in their heart the Lord's virtues and His fondness for those who come to Him for protection. (51)

They openly commenced applauding Śrī Rāma's amiability and in the intensity of their emotion forgot their disguise. The monkeys now recognized them as the enemy's spies; they bound them all and brought them in the presence of Sugriva (the lord of the monkeys). Said Sugriva, "Listen, all you monkeys: mutilate the demons and dismiss them." Hearing Sugriva's command the monkeys ran and paraded them in bonds all through the camp. The monkeys, then started belabouring them right and left; the demons piteously cried for help, yet the monkeys would not let them alone. "Whosoever robs us of our nose and ears, we adjure him by Śrī Rāma not to do so." When Lakṣmaṇa heard this, he called them all near him; and moved to pity he laughed and immediately had them released. "Give this note into Rāvaṇa's hands and tell him: read, destroyer of your race, what Lakṣmaṇa says." (1—4)

बिहसि दसानन पूँछी बाता। कहसि न सुक आपनि कुसलाता ॥

दो०— कहेहु मुखागर मूढ़ सन मम संदेसु उदार।
सीता देइ मिलहु न त आवा कालु तुम्हार ॥५२॥

चौ०— तुरत नाइ लछिमन पद माथा। चले दूत बरनत गुन गाथा॥
कहत राम जसु लंकाँ आए। रावन चरन सीस तिन्ह नाए ॥१॥
बिहसि दसानन पूँछी बाता। कहसि न सुक आपनि कुसलाता॥
पुनि कहु खबरि बिभीषन केरी। जाहि मृत्यु आई अति नेरी ॥२॥
करत राज लंका सठ त्यागी। होइहि जव कर कीट अभागी॥
पुनि कहु भालु कीस कटकाई। कठिन काल प्रेरित चलि आई ॥३॥
जिन्ह के जीवन कर रखवारा। भयउ मृदुल चित सिंधु बिचारा॥
कहु तपसिन्ह कै बात बहोरी। जिन्ह के हृदयँ त्रास अति मोरी ॥४॥

पछी ते भूर्खने वाणीथी आ भारो उदार (कृपाथी भरेलो) संदेशो कहेणे के सीताछने आपी तेमने (श्रीरामछने) मणो, नहिंतर तमारो काण आवी गयो (समझे) ॥५२॥

लक्ष्मणछना चरणोमां मस्तक नमावीने, श्रीरामछना गुणोनी कथानुं वर्णन करतां दूत तुरंत व यावी नीकण्या. श्रीरामछनो यश कहेतां तेओ लंकांमां आव्या अने तेओओ रावणनां चरणोमां शीश नमाव्यां. ॥५॥

दशमुख रावणे हरीने वात पूछी - अरे शुक्र ! पोताना कुशल केम नथी कहेता ? पछी ते विभीषणना समाचार संभणाय, मृत्यु जेनी अत्यंत निकट आवी गयुंछे. ॥२॥

भूर्ख राज्य करतां करतां लंकांने त्यागी दीधी. अभागीयो हवे जवनो कीडो (धनेरुं) अनशे (जवनी साथे जेम धनेरुं पण एणार्थ जाय छे, तेवी ज रीते नर-वानरोनी साथे ते पण भार्यो जशे), पछी रींछ अने वानरोनी सेनानो वृत्तांत कहे, जे कठिन काणनी प्रेरणाथी अहीं यावी आवी छे. ॥३॥

अने जेमना छुवननो रक्षक कोमल चित्तवाणो भिचारो समुद्र अनि गयो छे (अर्थात् तेमना अने राक्षसोनी वख्ये समुद्र न होत तो अत्यार सुधीमां राक्षस तेमने मारीने पाई गया होत). पछी ते तपस्वीओनी वात कहे, जेमना हृदयमां भारो भारे भय छे. ॥४॥

फिर उस मूर्ख से जबानी यह मेरा उदार (कृपा से भरा हुआ) संदेश कहना कि सीताजी को देकर उनसे (श्री रामजी से) मिलो, नहीं तो तुम्हारा काल आ गया (समझो) ॥५२॥

लक्ष्मणजी के चरणों में मस्तक नवाकर, श्री रामजी के गुणों की कथा वर्णन करते हुए दूत तुरंत ही चल दिए। श्री रामजी का यश कहते हुए वे लंका में आए और उन्होंने रावण के चरणों में सिर नवाए ॥१॥

दशमुख रावण ने हँसकर बात पूछी - अरे शुक्र! अपनी कुशल क्यों नहीं कहता? फिर उस विभीषण का समाचार सुना, मृत्यु जिसके अत्यंत निकट आ गई है ॥२॥

मूर्ख ने राज्य करते हुए लंका को त्याग दिया। अभागा अब जौ का कीड़ा (घुन) बनेगा (जौ के साथ जैसे घुन भी पिस जाता है, वैसे ही नर वानरों के साथ वह भी मारा जाएगा), फिर भालु और वानरों की सेना का हाल कह, जो कठिन काल की प्रेरणा से यहाँ चली आई है ॥३॥

और जिनके जीवन का रक्षक कोमल चित्त वाला बेचारा समुद्र बन गया है (अर्थात् उनके और राक्षसों के बीच में यदि समुद्र न होता तो अब तक राक्षस उन्हें मारकर खा गए होते। फिर उन तपस्वियों की बात बता, जिनके हृदय में मेरा बड़ा डर है ॥४॥

“Further convey to the fool by word of mouth my generous message: surrender Sītā and make peace or your hour is come.” (52)

Bowing their head at Lakṣmaṇa's feet the spies immediately departed, recounting the virtues of Śrī Rāma. With Śrī Rāma's praises on their lips they entered Laṅkā and bowed their head at Rāvaṇa's feet. The ten-headed monster laughed and asked them the news: “Report me, Śuka, your own welfare and then tell me the news about Vibhiṣaṇa whom death has approached very near. The fool left Laṅkā where he was ruling; the wretch will now be crushed as a weevil with barley-grains. Tell me next all about the host of bears and monkeys, that has been driven over here by a cruel destiny. It is the poor soft-hearted sea that has stood as a protector of their lives. Lastly tell me the news about the ascetics (Rāma and Lakṣmaṇa) whose heart is obsessed with unceasing terror of me. (1—4)

દો०— કી ભઙ્ગ મેંટ કિ ફિરિ ગૅ શ્રવન સુજસુ સુનિ મોર ।
કહસિ ન રિપુ દલ તેજ બલ બહુત ચકિત ચિત તોર ॥ ૫૩ ॥

ચૌ०— નાથ કૃપા કરિ પૂંછેહુ જૈસેં । માનહુ કહા ક્રોધ તજિ તૈસેં ॥
મિલા જાઙ્ગ જબ અનુજ તુમ્હારા । જાતહિં રામ તિલક તેહિ સારા ॥ ૧ ॥
રાવન દૂત હમહિ સુનિ કાના । કપિન્હ બાંધિ દીન્હે દુખ નાના ॥
શ્રવન નાસિકા કાટૈં લાગે । રામ સપથ દીન્હેં હમ ત્યાગે ॥ ૨ ॥
પૂંછિહુ નાથ રામ કટકાઈ । બદન કોટિ સત બરનિ ન જાઈ ॥
નાના બરન ખાલુ કપિ ધારી । બિકટાનન બિસાલ ભયકારી ॥ ૩ ॥
જેહિં પુર દહેઝ હતેઝ સુત તોરા । સકલ કપિન્હ મહૈં તેહિ બલુ થોરા ॥
અમિત નામ મટ કઠિન કરાલા । અમિત નાગ બલ બિપુલ બિસાલા ॥ ૪ ॥

તારો ભેટો તેમને થયો કે કાનેથી મારો સુચશ સાંભળીને જ પાછા ફરી ગયા ? શત્રુસેનાનું તેજ અને બળ બતાવતો કેમ નથી ? તારું ચિત ઘણું જ ચકિત (સ્તંભિત) થઈ રહ્યું છે. ॥ ૫૩ ॥

(દૂતે કહ્યું -) હે નાથ ! આપે જેમ કૃપા કરીને પૂછ્યું છે, તેમ ક્રોધ છોડીને મારું કહેવું માનો (મારી વાત પર વિશ્વાસ રાખો). જ્યારે આપનો નાનો ભાઈ શ્રીરામજીને જઈને મળ્યો, ત્યારે તેના પહોંચતાં જ શ્રીરામજીએ તેને રાજતિલક કરી દીધું. ॥ ૧ ॥

અમે રાવણના દૂત છીએ, આવું કાનેથી સાંભળીને વાનરોએ અમને બાંધીને ઘણાં કષ્ટ આપ્યાં. એટલા સુધી કે તેઓ અમારાં નાક-કાન કાપવા લાગ્યા. શ્રીરામજીના સોગંદ આપવાથી તેમણે અમને કંઈક છોડ્યા. ॥ ૨ ॥

હે નાથ ! આપે શ્રીરામજીની સેના પૂછી; તો તે તો સો કરોડ મુખોથીય વર્ણન નથી કરી શકાતી. અનેક રંગોના રીંછ અને વાનરોની સેના છે, જે ભયંકર મુખવાળા, વિશાળ શરીરવાળા અને ભયાનક છે. ॥ ૩ ॥

જેને નગર બાળ્યું અને આપના પુત્ર અક્ષયુમારને માર્યો એનું બળ તો સર્વે વાનરોમાં ઓછું છે. અસંખ્ય નામવાળા ઘણા જ કઠોર અને ભયાનક ચોક્કા છે. તેમનામાં અસંખ્ય હાથીઓનું બળ છે અને તેઓ ઘણા જ વિશાળ છે. ॥ ૪ ॥

उनसे तेरी भेंट हुई या वे कानों से मेरा सुयश सुनकर ही लौट गए? शत्रु सेना का तेज और बल बताता क्यों नहीं? तेरा चित्त बहुत ही चकित (भौचक्का सा) हो रहा है॥53॥

(दूत ने कहा-) हे नाथ! आपने जैसे कृपा करके पूछा है, वैसे ही क्रोध छोड़कर मेरा कहना मानिए (मेरी बात पर विश्वास कीजिए)। जब आपका छोटा भाई श्री रामजी से जाकर मिला, तब उसके पहुँचते ही श्री रामजी ने उसको राजतिलक कर दिया॥1॥

हम रावण के दूत हैं, यह कानों से सुनकर वानरों ने हमें बाँधकर बहुत कष्ट दिए, यहाँ तक कि वे हमारे नाक-कान काटने लगे। श्री रामजी की शपथ दिलाने पर कहीं उन्होंने हमको छोड़ा॥2॥

हे नाथ! आपने श्री रामजी की सेना पूछी, सो वह तो सौ करोड़ मुखों से भी वर्णन नहीं की जा सकती। अनेकों रंगों के भालु और वानरों की सेना है, जो भयंकर मुख वाले, विशाल शरीर वाले और भयानक हैं॥3॥

जिसने नगर को जलाया और आपके पुत्र अक्षय कुमार को मारा, उसका बल तो सब वानरों में थोड़ा है। असंख्य नामों वाले बड़े ही कठोर और भयंकर योद्धा हैं। उनमें असंख्य हाथियों का बल है और वे बड़े ही विशाल हैं॥4॥

“Did you meet them or did they beat their retreat on hearing my fair renown? Why should you not speak of the enemy's prowess and strength; your wits seem utterly dazed.” (53)

“ My lord, just as you have so kindly put these questions to me, so do you believe what I say and be not angry. No sooner had your younger brother (Vibhīṣaṇa) met Śrī Rāma then the latter applied the sacred mark of sovereignty on his forehead. When the monkeys heard that we were Rāvaṇa's (Your majesty's) spies, they bound us and persecuted us in many ways. They were about to cut off our ears and nose; but when we adjured them by Rāma not to do so, they let us go. You have enquired, my lord, about Śrī Rāma's army; but a thousand million tongues would fail to describe it. It is a host of bears and monkeys of diverse hue and gruesome visage, huge and terrible. He who burnt your capital and killed your son (Akṣa) is the weakest of all the monkeys. The army includes innumerable champions with as many names, fierce and unyielding monsters of vast bulk and possessing the strength of numberless elephants.” (1—4)

दो०— द्विबिंद मयंद नील नल अंगद गद बिकटासि ।

दधिमख केहरि निसठ सठ जामवंत बलरासि ॥५४॥

चौ०— ए कपि सब सुग्रीव समाना । इन्ह सम कोटिन्ह गनइ को नाना ॥
राम कृपाँ अतुलित बल तिन्हहीं । तून समान त्रैलोकहि गनहीं ॥ १ ॥
अस मैं सुना श्रवन दसकंधर । पदुम अठारह जूथप बंदर ॥
नाथ कटक महँ सो कपि नाही । जो न तुम्हहि जीतै रन माहीं ॥ २ ॥
परम क्रोध मीजहिं सब हाथा । आयसु पै न देहिं रघुनाथा ॥
सोषहिं सिंधु सहित झष ब्याला । पूरहिं न त भरि कुधर बिसाला ॥ ३ ॥
मर्दि गर्द मिलवहिं दससीसा । ऐसेइ बचन कहहिं सब कीसा ॥
गर्जहिं तर्जहिं सहज असंका । मानहुँ ग्रसन चहत हहिं लंका ॥ ४ ॥

द्विविद, मयंद, नील, नल, अंगद, गद, विकटास्य, दधिमुख, केसरी, निशठ, शठ અને જામ્બવાન - એ સર્વે બળના ભંડાર છે. ॥ ૫૪ ॥

આ સર્વે વાનરો બળમાં સુગ્રીવ સમાન છે અને એમનાં જેવા (એક-બે નહીં) કરોડો છે. તે અનેકોને ગણી જ કોણ શકે છે ? શ્રીરામજીની કૃપાથી તેમનામાં અતુલનીય બળ છે. તે ત્રણેય લોકોને તૃણની સમાન (તુચ્છ) સમજે છે. ॥ ૧ ॥

હે દશગ્રીવ ! મેં કાનેથી એવું સાંભળ્યું છે કે અઠાર પદ્મ તો એકલા વાનરોના સેનાપતિ છે. હે નાથ ! એ સેનામાં એવો કોઈ વાનર નથી, જે આપને રણમાં જીતી ન શકે. ॥ ૨ ॥

સર્વે-સર્વ અત્યંત ક્રોધથી હાથ મસળે છે. પણ શ્રીરઘુનાથજી તેમને આજ્ઞા નથી આપતા. અમે માછલીઓ અને સર્પોસહિત સમુદ્રને શોષી લઈશું. નહીંતર મોટામોટા પર્વતોથી એને ભરીને પૂરી દઈશું; ॥ ૩ ॥

અને રાવણને મસળીને ઘૂળમાં મેળવી દઈશું. સર્વે વાનરો આવાં જ વચન કહી રહ્યા છે. સર્વે સ્વાભાવિક રૂપે નીડર છે; એવી રીતે ગરજે અને આગળ વધે છે જાણે લંકાને ગળી જ જવા ઇચ્છતા હોય. ॥ ૪ ॥

द्विविद, मयंद, नील, नल, अंगद, गद, विकटास्य, दधिमुख, केसरी, निशठ, शठ और जाम्बवान् ये सभी बल की राशि हैं ॥ 54 ॥

ये सब वानर बल में सुग्रीव के समान हैं और इनके जैसे (एक-दो नहीं) करोड़ों हैं, उन बहुत सो को गिन ही कौन सकता है। श्री रामजी की कृपा से उनमें अतुलनीय बल है। वे तीनों लोकों को तृण के समान (तुच्छ) समझते हैं ॥ 1 ॥

हे दशग्रीव! मैंने कानों से ऐसा सुना है कि अठारह पद्म तो अकेले वानरों के सेनापति हैं। हे नाथ! उस सेना में ऐसा कोई वानर नहीं है, जो आपको रण में न जीत सके ॥ 2 ॥

सब के सब अत्यंत क्रोध से हाथ मीजते हैं। पर श्री रघुनाथजी उन्हें आज्ञा नहीं देते। हम मछलियों और सर्पों सहित समुद्र को सोख लेंगे। नहीं तो बड़े-बड़े पर्वतों से उसे भरकर पूर (पाट) देंगे ॥ 3 ॥

और रावण को मसलकर धूल में मिला देंगे। सब वानर ऐसे ही वचन कह रहे हैं। सब सहज ही निडर हैं, इस प्रकार गरजते और डपटते हैं मानो लंका को निगल ही जाना चाहते हैं ॥ 4 ॥

“Dvividā, Mainda, Nīla, Nala, Aṅgada, Gada, Vikaṭāsya, Dadhimukha, Kesarī, Niśaṭha, Śaṭha and the powerful Jāmbavān are some of them.” (54)

“Each of these monkeys is as mighty as Sugrīva (the king) and there are tens of millions like them; who can dare count them? By the grace of Śrī Rāma they are unequalled in strength and reckon the three spheres of creation as of no more account than a blade of grass. I have heard it said, Rāvaṇa, that the commanders of the various monkey-troops alone number eighteen thousand billions. In the whole host, my lord, there is not a single monkey who would not conquer you in battle. They are all wringing their hands in excess of passion; but the Lord of the Rāghus does not order them (to march).”
‘We shall suck the ocean dry with all its fish and serpents or fill it up with huge mountains. Nay, we shall crush the ten-headed Rāvaṇa and reduce him to dust.’ Such were the words that all the monkeys uttered. Fearless by nature, they roared and bullied as if they would devour Laṅkā. (1—4)

तासु बचन सुनि सागर पाहीं। मागत पंथ कृपा मन माहीं ॥

दो०— सहज सूर कपि भालु सब पुनि सिर पर प्रभु राम ।
रावन काल कोटि कहूँ जीति सकहिं संग्राम ॥ ५५ ॥

चौ०— राम तेज बल बुधि बिपुलाई । सेष सहस सत सकहिं न गाई ॥
सक सर एक सोषि सत सागर । तव भ्रातहि पूँछेउ नय नागर ॥ १ ॥
तासु बचन सुनि सागर पाहीं । मागत पंथ कृपा मन माहीं ॥
सुनत बचन बिहसा दससीसा । जौं असि मति सहाय कृत कीसा ॥ २ ॥
सहज भीरु कर बचन दृढ़ाई । सागर सन ठानी मचलाई ॥
मूढ़ मृषा का करसि बड़ाई । रिपु बल बुद्धि थाह में पाई ॥ ३ ॥
सचिव सभित बिभीषन जाकें । बिजय बिभूति कहाँ जग ताकें ॥
सुनि खल बचन दूत रिस बाढ़ी । समय बिचारि पत्रिका काढ़ी ॥ ४ ॥
रामानुज दीन्ही यह पाती । नाथ बचाइ जुड़ावहु छाती ॥
बिहसि बाम कर लीन्ही रावन । सचिव बोलि सठ लाग बचावन ॥ ५ ॥

બધા વાનર-રીંછ સ્વાભાવિક રૂપે જ શૂરવીર છે. વળી, એમના માથે પ્રભુ (સર્વેશ્વર) શ્રીરામજી છે, જેઓ રાવણ જ નહીં, સંગ્રામમાં કરોડો કાળને પણ જીતી શકે છે. ॥૫૫ ॥

શ્રીરામચન્દ્રજીનાં તેજ (સામર્થ્ય), બળ અને બુદ્ધિની અધિકતાને લાખો શેષ પણ નથી ગાઈ શકતા. તેઓ એક જ બાણથી સેંકડો સમુદ્રોને શોષી શકે છે, પરંતુ નીતિનિપુણ શ્રીરામજીએ (નીતિના રક્ષણ માટે) આપના ભાઈને ઉપાય પૂછ્યો. ॥૫૬ ॥

વિભીષણનાં વચન સાંભળીને શ્રીરામજી સમુદ્ર પાસે રસ્તો માગી રહ્યા છે, તેમના મનમાં કૃપા ભરેલી છે (એટલે તેઓ તેને શોષતા નથી). દૂતનાં આ વચન સાંભળતાં જ રાવણ ખૂબ હચ્ચો (અને બોલ્યો) જ્યારે આવી બુદ્ધિ છે, ત્યારે જ તો વાનરોને સેવક બનાવ્યાં છે ! ॥૨ ॥

સ્વાભાવિકરૂપે જ બીકણ વિભીષણના વચનને પ્રમાણ કરીને તેમણે સમુદ્ર સાથે (બાળ) હઠ નિઘારી છે. અરે મૂર્ખ ! જૂઠી મોટાઈ શું કરે છે ? અસ મેં શત્રુના બળ અને બુદ્ધિનો તાગ પામી લીધો. ॥૩ ॥

જેના વિભીષણ જેવા બીકણ મંત્રી હોય, તેને જગતમાં વિવેચ અને વિભૂતિ (ઐશ્વર્ય) ક્યાં ? દુષ્ટ રાવણનાં વચન સાંભળીને દૂતનો ક્રોધ વધી ગયો. તેણે તક જોઈને પત્રિકા કાઢી. ॥૪ ॥

(અને કહ્યું -) શ્રીરામજીના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે આ પત્રિકા આપી છે. હે નાથ ! આને વંચાવીને છાતી ઠંડી કરો. રાવણે હસીને તેને ડાળા હાથમાં લીધી અને મંત્રીને બોલાવીને તે મૂર્ખ તેને વંચાવવા લાગ્યો. ॥૫ ॥

सब वानर-भालू सहज ही शूरवीर हैं फिर उनके सिर पर प्रभु (सर्वेश्वर) श्री रामजी हैं। हे रावण! वे संग्राम में करोड़ों कालों को जीत सकते हैं॥55॥

श्री रामचंद्रजी के तेज (सामर्थ्य), बल और बुद्धि की अधिकता को लाखों शेष भी नहीं गा सकते। वे एक ही बाण से सैकड़ों समुद्रों को सोख सकते हैं, परंतु नीति निपुण श्री रामजी ने (नीति की रक्षा के लिए) आपके भाई से उपाय पूछा॥1॥

उनके (आपके भाई के) वचन सुनकर वे (श्री रामजी) समुद्र से राह माँग रहे हैं, उनके मन में कृपा भी है (इसलिए वे उसे सोखते नहीं)। दूत के ये वचन सुनते ही रावण खूब हँसा (और बोला-) जब ऐसी बुद्धि है, तभी तो वानरों को सहायक बनाया है!॥2॥

स्वाभाविक ही डरपोक विभीषण के वचन को प्रमाण करके उन्होंने समुद्र से मचलना (बालहठ) ठाना है। अरे मूर्ख! झूठी बड़ाई क्या करता है? बस, मैंने शत्रु (राम) के बल और बुद्धि की थाह पा ली॥3॥

सुनि खल बचन दूत रिस बाढ़ी। समय बिचारि पत्रिका काढ़ी॥4॥

(और कहा -) श्री रामजी के छोटे भाई लक्ष्मण ने यह पत्रिका दी है। हे नाथ! इसे बचवाकर छाती ठंडी कीजिए। रावण ने हँसकर उसे बाएँ हाथ से लिया और मंत्री को बुलवाकर वह मूर्ख उसे बँचाने लगा॥5॥

“All the monkeys and bears are born warriors and, besides, they have Lord Śrī Rāma over their head. Rāvaṇa, they can conquer in battle even millions of Yamas (death personified).” (55)

“A hundred thousand Śeṣas would fail to describe the greatness of Śrī Rāma’s valour, strength and intelligence. With a single shaft He could dry up a hundred seas; yet, being a master of propriety, He consulted your brother (Vibhīṣaṇa) and in accordance with his suggestion He is asking passage of the ocean with a heart full of compassion.” The ten-headed monster laughed to hear these words. “It was because of such wits that he (Rāma) took monkeys for his allies. That is why, confirming the advice of my brother, who is a born coward, he is persistent in demanding of the ocean (like a

pet child) something which is impossible. Fool, why do you bestow false praise on the enemy, whose might and wisdom I have fathomed. Triumph and glory in this world are inaccessible to him who has a cowardly counsellor like Vibhīṣaṇa." The spy waxed angry to hear the words of the wicked monarch and taking it to be an opportune moment he took out the letter (from Lakṣmaṇa). "Śrī Rāma's younger brother (Lakṣmaṇa) gave me this note; have it read, my lord, and soothe your heart." Rāvaṇa laughed when he took the letter in his left hand; and summoning his minister, the fool asked him to read it out. (1—5)

दो०— बातन्ह मनहि रिझाइ सठ जनि घालसि कुल खीस ।

राम बिरोध न उबरसि सरन बिष्नु अज ईस ॥ ५६ (क) ॥

की तजि मान अनुज इव प्रभु पद पंकज भृंग ।

होहि कि राम सरानल खल कुल सहित पतंग ॥ ५६ (ख) ॥

चौ०— सुनत सभय मन मुख मुमुकाई । कहत दसानन सबहि सुनाई ॥
भूमि परा कर गहत अकासा । लघु तापस कर बाग बिलासा ॥ १ ॥
कह सुक नाथ सत्य सब बानी । समुझहु छाड़ि प्रकृति अभिमानी ॥
सुनहु बचन मम परिहरि क्रोधा । नाथ राम सन तजहु बिरोधा ॥ २ ॥
अति कोमल रघुबीर सुभाऊ । जद्यपि अखिल लोक कर राऊ ॥
मिलत कृपा तुम्ह पर प्रभु करिही । उर अपराध न एकउ धरिही ॥ ३ ॥
जनकसुता रघुनाथहि दीजे । एतना कहा मोर प्रभु कीजे ॥
जब तेहिं कहा देन बैदेही । चरन प्रहार कीन्ह सठ तेही ॥ ४ ॥
नाइ चरन सिरु चला सो तहाँ । कृपासिंधु रघुनाथक जहाँ ॥
करि प्रनामु निज कथा सुनाई । राम कृपाँ आपनि गति पाई ॥ ५ ॥
रिषि अगस्ति कीं साप भवानी । राछस भयउ रहा मुनि ग्यानी ॥
बंदि राम पद बारहिं बारा । मुनि निज आश्रम कहँ पगु धारा ॥ ६ ॥

(पत्रिकां लप्थुं हतुं -) अरे मूर्ख ! डेवण वातोथी व मनने राछु करीने पोताना कुणने नष्ट-अष्ट न कर. श्रीरामछुथी विरोध करीने तु विष्णु, ब्रह्मा अने महेशनी शरणां ववा छायां नहीं अये. ॥ ५६ (क) ॥

कां तो अभिमान छोडीने पोताना नाना भाई विभीषणनी जेम प्रभुनां चरलकमणोनी अमर जनी वा. अथवा अरे दुष्ट ! श्रीरामछुना आछरुप अग्निभां पट्टिवात्सहित पतंगियुं थई वा (अनेभांथी जे डीक लागे ते कर). ॥ ५६ (ख) ॥

पत्रिका सांभणतां व रावण मनमां भयभीत थई गयो, परंतु मुपेथी (उपस्थी) मलकातो ते सर्वेने संभणावीने कडेवा लाग्यो - जेम कोई पृथ्वी पर पडेवो हाथथी आकाशने पकडवानी रोष्टा करतो होय, तेवी व रीते आ नानो तपस्वी (लक्ष्मण) वाइविलास करे छे (शेपी जके छे). ॥ १ ॥

शुक (दूत) कहुं - हे नाथ ! अभिमानी स्वभावने त्यजने (आ पत्रमां लभेदी) सर्वे वातोने सत्य समझे. छोड़ छोडीने मारा वचन सांभलो. हे नाथ ! श्रीरामजु साथे वेर त्यजु दो. ॥२॥

जोड़े श्रीरघुवीर समस्त लोकोना स्वामी छे, पर ओमनो स्वभाव अत्यंत व कोमल छे. मणतां व प्रभु आप पर कृपा करशे अने आपनो अंक पर अपराध तेओ हृदयमां राखशे नहि. ॥३॥

जानकीजु श्रीरघुनाथजुने आपी दो. हे प्रभु ! आटलुं कहेवुं मारुं मानो. ज्यारे ते दूते जानकीजुने आपवा माटे कहुं, त्यारे दुष्ट रावणे तेने लात मारी. ॥४॥

ते पर (विभीषणनी जेम) यरलोमां शीश नभावीने त्यां व चाल्यो, ज्यां कृपासागर श्रीरघुनाथजु हटा. प्रणाम करीने तेणे पोतानी कथा सांभलावी अने श्रीरामजुनी कृपाथी पोतानी गति (मुनिनुं स्वरूप) पाभ्यो. ॥५॥

(शिवजु कहे छे -) हे भवानी ! ते ज्ञानी मुनि हतो, अगस्त्य ऋषिना शापथी राक्षस थयो हतो. वारंवार श्रीरामजुना यरलोनी वंदना करीने ते मुनि पोताना आश्रमे चाल्यो गयो. ॥६॥

(पत्रिका में लिखा था-) अरे मूर्ख! केवल बातों से ही मन को रिझाकर अपने कुल को नष्ट - भ्रष्ट न कर। श्री रामजी से विरोध करके तू विष्णु, ब्रह्मा और महेश की शरण जाने पर भी नहीं बचेगा ॥56 (क)॥

या तो अभिमान छोड़कर अपने छोटे भाई विभीषण की भाँति प्रभु के चरण कमलों का भ्रमर बन जा। अथवा रे दुष्ट! श्री रामजी के बाण रूपी अग्नि में परिवार सहित पतिंगा हो जा (दोनों में से जो अच्छा लगे सो कर)॥56 (ख)॥

पत्रिका सुनते ही रावण मन में भयभीत हो गया, परंतु मुख से (ऊपर से) मुस्कराता हुआ वह सबको सुनाकर कहने लगा- जैसे कोई पृथ्वी पर पड़ा हुआ हाथ से आकाश को पकड़ने की चेष्टा करता हो, वैसे ही यह छोटा तपस्वी (लक्ष्मण) वाग्विलास करता है (डींग हाँकता है)॥1॥

शुक (दूत) ने कहा- हे नाथ! अभिमानी स्वभाव को छोड़कर (इस पत्र में लिखी) सब बातों को सत्य समझिए। क्रोध छोड़कर मेरा वचन सुनिए। हे नाथ! श्री रामजी से वैर त्याग दीजिए॥2॥

यद्यपि श्री रघुवीर समस्त लोकों के स्वामी हैं, पर उनका स्वभाव अत्यंत ही कोमल है। मिलते ही प्रभु आप पर कृपा करेंगे और आपका एक भी अपराध वे हृदय में नहीं रखेंगे॥3॥

जानकीजी श्री रघुनाथजी को दे दीजिए। हे प्रभु! इतना कहना मेरा कीजिए। जब उस (दूत) ने जानकीजी को देने के लिए कहा, तब दुष्ट रावण ने उसको लात मारी॥4॥

वह भी (विभीषण की भाँति) चरणों में सिर नवाकर वहीं चला, जहाँ कृपासागर श्री रघुनाथजी थे। प्रणाम करके उसने अपनी कथा सुनाई और श्री रामजी की कृपा से अपनी गति (मुनि का स्वरूप) पाई॥5॥

(शिवजी कहते हैं-) हे भवानी! वह ज्ञानी मुनि था, अगस्त्य ऋषि के शाप से राक्षस हो गया था। बार-बार श्री रामजी के चरणों की वंदना करके वह मुनि अपने आश्रम को चला गया॥6॥

Beguiling your mind with flattering words, O fool, do not bring your race to utter ruin. By courting enmity with Śrī Rāma you will not be spared even though you seek the protection of Viṣṇu, Brahmā or Śiva. Therefore, abandoning pride, like your younger brother, either seek the lotus feet of the Lord as a bee or be consumed with your family like a moth into the fire of Śrī Rāma's shafts, O wretch. (56 A-B)

Rāvaṇa was dismayed at heart as he listened to the above message but wore a feigned smile on his face and spoke aloud for all to hear: "The younger hermit's grand eloquence is just like attempt of a man lying on the ground to clutch with hands the vault of heaven." Said Śuka, "My lord, giving up haughtiness take every word of it as true. Abandon passion and give ear to my advice: my lord, avoid a clash with Śrī Rāma. The Hero of Raghu's line is exceedingly mild of disposition, even though He is the lord of the entire universe. The Lord will shower His grace on you the moment you meet Him, and will not take to heart even a single offence of yours. Pray, restore Janaka's Daughter to Śrī Rāma; at least concede this request of mine." When Śuka asked him to surrender Videha's Daughter, the wretch kicked him. Śuka, however, bowed his head at Rāvaṇa's feet and proceeded to the place where the all-merciful Lord of the Raghus was. Making obeisance to the Lord he told Him all about himself and by Rāma's grace recovered his original state. He was an enlightened sage; it was by Agastya's curse, Pārvatī, that he had been transformed into a demon. Adoring Śrī Rāma's feet again and again the sage returned to his hermitage. (1—6)

कनक थार भरि मनि गन नाना । विप्र रूप आयउ तजि माना ॥

દો०— બિનય ન માનત જલધિ જડ ગણે ત્રિનિ દિન ત્રિતિ ।

બોલે રામ સકોપ તબ ભય વિનુ હોઈ ન પ્રીતિ ॥૫૭॥

ચૌ०— લલિમન બાન સરાસન આનૂ । સોષોં બારિધિ વિસિખ કૃસાનૂ ॥
સઠ સન વિનય કુટિલ સન પ્રીતી । સહજ કૃપન સન સુંદર ત્રિતી ॥૧॥
મમતા રત સન ગ્યાન કહાની । અતિ લોભી સન વિરતિ બરખાની ॥
ક્રોધિહિ સમ કામિહિ હરિ કથા । ઊસર ત્રિજ બાઈ ફલ જથા ॥૨॥
અસ કહિ રઘુપતિ ચાપ ચઢાવા । યહ મત લલિમન કે મન ભાવા ॥
સંધાનેઝ પ્રભુ વિસિખ કરાલા । ઝઠી ઝઢધિ ઝર અંતર જ્વાલા ॥૩॥
મકર ઝરગ ઝ્રષ ગન અકુલાને । જરત જંતુ જલનિધિ જબ જાને ॥
કનક થાર ભરિ મનિ ગન નાના । વિપ્ર રૂપ આયઝ તજિ માના ॥૪॥

અહીં પ્રણ દિવસ વીતી ગયા પરંતુ જડ સમુદ્ર નમ્રતાથી માનતો નથી. ત્યારે શ્રીરામજી ક્રોધસહિત બોલ્યા - વિના ભયે પ્રીતિ થતી નથી ! ॥૫૭॥

હે લક્ષ્મણ ! ઘનુષ-બાણ લાવો, હું અગ્નિબાણથી સમુદ્રને શોષી લઉં. મૂર્ખને વિનય, કુટિલને પ્રીતિ, સ્વાભાવિક જ કંબૂસને સુંદર ત્રિતિ (ઉદારતાનો ઉપદેશ), ॥૧॥

મમતામાં ફસાયેલા મનુષ્યને જ્ઞાનની કથા, અત્યંત લોભીને વૈરાગ્યનું વર્ણન, ક્રોધીને શમ (શાંતિની વાત) અને કામીને ભગવાનની કથા - આનું ફળ એવું જ હોય છે જેમ ખારાપાટમાં બીજ વાવવાથી થાય છે (અર્થાત્ ખારાપાટમાં બી વાવવાની જેમ આ સર્વે વ્યર્થ બાય છે). ॥૨॥

આવું કહીને શ્રીરઘુનાથજીએ ઘનુષ ચઢાવ્યું. આ મત લક્ષ્મણજીના મનને ઘણો જ ઠીક લાગ્યો. પ્રભુએ ભયાનક (અગ્નિ) બાણનું સંધાન કર્યું, જેથી સમુદ્રના હૃદયની અંદર અગ્નિની જ્વાળા ઊઠી. ॥૩॥

મગર, સર્પ તથા માછલીઓનો સમૂહ વ્યાકુળ થઈ ગયો. જ્યારે સમુદ્રે જીવોને બળતાં જોયા, ત્યારે સોનાના થાળમાં અનેક મણિઓ (રત્નો)ને ભરીને અભિમાન છોડી તે પ્રાહણના રૂપમાં આવ્યો. ॥૪॥

इधर तीन दिन बीत गए, किंतु जड़ समुद्र विनय नहीं मानता। तब श्री रामजी क्रोध सहित बोले- बिना भय के प्रीति नहीं होती!॥57॥

हे लक्ष्मण! धनुष-बाण लाओ, मैं अग्निबाण से समुद्र को सोख डालूँ। मूर्ख से विनय, कुटिल के साथ प्रीति, स्वाभाविक ही कंजूस से सुंदर नीति (उदारता का उपदेश),॥1॥

ममता में फँसे हुए मनुष्य से ज्ञान की कथा, अत्यंत लोभी से वैराग्य का वर्णन, क्रोधी से शम (शांति) की बात और कामी से भगवान् की कथा, इनका वैसा ही फल होता है जैसा ऊसर में बीज बोने से होता है (अर्थात् ऊसर में बीज बोने की भाँति यह सब व्यर्थ जाता है)॥2॥

ऐसा कहकर श्री रघुनाथजी ने धनुष चढ़ाया। यह मत लक्ष्मणजी के मन को बहुत अच्छा लगा। प्रभु ने भयानक (अग्नि) बाण संधान किया, जिससे समुद्र के हृदय के अंदर अग्नि की ज्वाला उठी॥3॥

मगर, साँप तथा मछलियों के समूह व्याकुल हो गए। जब समुद्र ने जीवों को जलते जाना, तब सोने के थाल में अनेक मणियों (रत्नों) को भरकर अभिमान छोड़कर वह ब्राह्मण के रूप में आया॥4॥

Although three days had elapsed, the crass ocean would not answer the Lord's prayer. Śrī Rama thereupon indignantly said, "There can be no friendship without inspiring fear." (57)

"Lakṣmaṇa, bring Me My bow and arrows; I will dry up the ocean with a missile presided over by the god of fire. Supplication before an idiot, friendship with a rogue, inculcating liberality on a born miser, talking wisdom to one steeped in worldliness, glorifying dispassion before a man of excessive greed, a lecture on mindcontrol to an irascible man and a discourse on the exploits of Śrī Hari to a libidinous person are as futile as sowing seeds in a barren land." So saying, the Lord of the Raghus strung His bow and this stand (of the Lord) delighted Lakṣmaṇa's heart. When the Lord fitted the terrible arrow to His bow, a blazing fire broke out in the heart of the ocean; the alligators, serpents and fishes felt distressed. When the god presiding over the ocean found the creatures burning, he gave up his pride and, assuming the form of a Brāhmaṇa, came with a gold plate filled with all kinds of jewels. (1—4)

दे०— काटेहिं पड़ कदरी फरड़ कोटि जतन कोउ सींच ।

बिनय न मान खगेस सुनु डाटेहिं पड़ नव नीच ॥ ५८ ॥

चौ०— सभय सिंधु गहि पद प्रभु केरे । छमहु नाथ सब अवगुन मेरे ॥

गगन समीर अनल जल धरनी । इन्ह कड़ नाथ सहज जड़ करनी ॥ १ ॥

तव प्रेरित मायाँ उपजाए । सृष्टि हेतु सब ग्रंथनि गाए ॥

प्रभु आयसु जेहि कहँ जस अहई । सो तेहि भाँति रहें सुख लहई ॥ २ ॥

प्रभु भल कीन्ह मोहि सिख दीन्ही । मरजादा पुनि तुम्हरी कीन्ही ॥

ढोल गवाँर सूद्र पसु नारी । सकल ताड़ना के अधिकारी ॥ ३ ॥

प्रभु प्रताप में जाब सुखाई । उतरिहि कटकु न मोरि बड़ाई ॥

प्रभु अग्या अपेल श्रुति गाई । करौं सो बेगि जो तुम्हहि सोहाई ॥ ४ ॥

(કાકભુશુંડિજી કહે છે -) હે ગરુડજી ! સાંભળો, ભલે કોઈ કરોડો ઉપાય કરીને સીંચે પણ કેળ તો કાપ્યા પછી જ ફળે છે. નીચ નમ્રતાથી નથી માનતો. તેને વઢવાથી જ તે નમે છે (રસ્તા ઉપર આવે છે). ॥૫૮ ॥

સમુદ્રએ ભયભીત થઈને પ્રભુના ચરણ પકડીને કહ્યું - હે નાથ ! મારા સર્વે અવગુણ (દોષ) ક્ષમા કરો. હે નાથ ! આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી - આ સર્વેની કર્ણી સ્વભાવથી જ જડ છે. ॥૧ ॥

આપની પ્રેરણાથી માયાએ એમને સૃષ્ટિની માટે ઉત્પન્ન કર્યાં છે, સર્વે ગ્રંથોએ આ જ ગાયું છે. જેના માટે સ્વામીની જેવી આજ્ઞા છે, તે જ રીતે રહેવામાં તે સુખ પામે છે. ॥૨ ॥

પ્રભુએ સારું કર્યું જે મને દંડ આપ્યો; પરંતુ મર્યાદા (જીવોનો સ્વભાવ) પણ આપની જ બનાવેલી છે. ઢોલ, ગમાર, શૂદ્ર, પશુ અને સ્ત્રી - આ સર્વે દંડના અધિકારી છે. ॥૩ ॥

પ્રભુના પ્રતાપથી હું સુકાઈ જઈશ અને સેના પાર ઊતરી જશે, એમાં મારી મોટાઈ નથી (મારી મર્યાદા નહિ રહે). તો પણ પ્રભુની આજ્ઞા અચૂક છે (અર્થાત્ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી થઈ શકતું) એવું વેદો ગાય છે. હવે, આપને જે ઠીક લાગે, તે જ હું તુરંત જ કરું. ॥૪ ॥

(કાકભુશુંડિજી કહે છે -) હે ગરુડજી! સુનિય, ચાહે કોઈ કરોડો ઉપાય કરકે સીંચે, પર કેલા તો કાટને પર હી ફલતા હૈ. નીચ વિનય સે નહીં માનતા, વહ ડાઉંને પર હી ફુકતા હૈ (રાસ્તે પર આતા હૈ) ॥58 ॥

સમુદ્ર ને ભયભીત હોકર પ્રભુ કે ચરણ પકડકર કહા - હે નાથ! મેરે સબ અવગુણ (દોષ) ક્ષમા કીજિય. હે નાથ! આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ઓર પૃથ્વી- ઇન સબકી કરની સ્વભાવ સે હી જડ હૈ ॥1 ॥

આપકી પ્રેરણા સે માયા ને ઇન્હે સૃષ્ટિ કે લિય ઉત્પન્ન કિયા હૈ, સબ ગ્રંથો ને યહી ગાયા હૈ. જિસકે લિય સ્વામી કી જૈસી આજ્ઞા હૈ, વહ ડસી પ્રકાર સે રહને મેં સુખ પાતા હૈ ॥2 ॥

પ્રભુ ને અચ્છા કિયા જો મુઝે શિક્ષા (દંડ) દી, કિંતુ મર્યાદા (જીવોં કા સ્વભાવ) મી આપકી હી બનાઈ હુઈ હૈ. ઢોલ, ગાંવાર, શૂદ્ર, પશુ ઓર સ્ત્રી- યે સબ શિક્ષા કે અધિકારી હૈ ॥3 ॥

પ્રભુ કે પ્રતાપ સે મેં સૂંખ જાઁંગા ઓર સેના પાર ડતર જાઈગી, ઇસમેં મેરી બડાઈ નહીં હૈ (મેરી મર્યાદા નહીં રહેગી). તથાપિ પ્રભુ કી આજ્ઞા અપેલ હૈ (અર્થાત્ આપકી આજ્ઞા કા ડલ્લંઘન નહીં હો સકતા) ઈસા વેદ ગાતે હૈ. અબ આપકો જો અચ્છા લગે, મેં તુરંત વહી કરૂં ॥4 ॥

Though one may take infinite pains in watering a plantain it will not bear fruit unless it is hewed. Similarly, mark me, O king of birds, (continues Kākabhūṣuṇḍī,) a vile fellow heeds no prayer but yields only when reprimanded. (58)

The god presiding over the ocean clasped the Lord's feet in dismay. "Forgive, my lord, all my faults. Ether, air, fire, water and earth— all these, my lord, are dull by nature. It is Māyā (Cosmic Nature) which brought them forth for the purpose of creation under an impulse from You; so declare all the scriptures. One would attain happiness in life only by remaining where he has been placed by the Lord. My Lord has done well in giving me a lesson; but You have fixed certain limits for everyone. A drum, a rustic, a Śūdra, a beast and a woman—all these deserve instructions. By the Lord's glory I shall be dried up and the army will cross over; but this will bring no credit to me. Your command, however is inviolable; thus declare the Vedas, I shall do at once what pleases You." (1—4)

दो०— सुनत बिनीत बचन अति कह कृपाल मुसुकाइ ।
जेहि बिधि उतरै कपि कटकु तात सो कहहु उपाइ ॥ ५९ ॥

चौ०— नाथ नील नल कपि द्वौ भाई । लरिकाई रिषि आसिष पाई ॥
तिन्ह कें परस किँ गिरि भारे । तरिहहिं जलधि प्रताप तुम्हारे ॥ १ ॥
मैं पुनि उर धरि प्रभु प्रभुताई । करिहउँ बल अनुमान सहाई ॥
एहि बिधि नाथ पयोधि बँधाइअ । जेहिं यह सुजसु लोक तिहुँ गाइअ ॥ २ ॥
एहिं सर मम उत्तर तट बासी । हतहु नाथ खल नर अघ रासी ॥
सुनि कृपाल सागर मन पीरा । तुरतहिं हरी राम रनधीरा ॥ ३ ॥
देखि राम बल पौरुष भारी । हरषि पयोनिधि भयउ सुखारी ॥
सकल चरित कहि प्रभुहि सुनावा । चरन बंदि पाथोधि सिधावा ॥ ४ ॥

समुद्रना अत्यंत नम्र वचन सांभलीने कृपालु श्रीरामजुअे मलकाईने कहुं - हे तात ! जे रीते वानरानी सेना पार उतरि जाय, अे उपाय बतावो. ॥ ५८ ॥

(समुद्रअे कहुं -) हे नाथ ! नील अने नल जे वानर भाईअो छे. तेमछे नानपलामां ऋषिअोथी आशीर्वाद मेणव्या हता. तेमना स्पर्श करी लेवाथी जे भाटे भाटे पर्वत पल आपना प्रतापथी समुद्र पर तरी जशे. ॥ ५ ॥

हुं पल प्रभुनी प्रभुताने हृदयमां धारण करीने पोताना जण अनुसार (ज्यां सुधी माराथी जनशे) सहायता करीश. हे नाथ ! आ रीते समुद्रने अंधावो, जेथी प्रलेय लोकोमां आपनो सुंदर यश गवाय. ॥ २ ॥

आ जालथी मारा उतरकिनारे रडेनारा पापना (मंडार दुष्ट मनुष्योनो वध करो. कृपालु अने रणधीर श्रीरामजुअे समुद्रना मननी पीडा सांभलीने तेने तरत जे हरी लीधी (अर्थात् जालथी अे दुष्टोनो वध करी दीधो). ॥ ३ ॥

श्रीरामजुअे भाटे जण अने पौरुषने जेईने समुद्र हर्षित थईने सुधी थई गयो. तेछे अे दुष्टोनुं समस्त चरित्र प्रभुने कही संभलाव्युं. पछी चरखोनो वंदना करीने समुद्र चाल्यो गयो. ॥ ४ ॥

समुद्र के अत्यंत विनीत वचन सुनकर कृपालु श्री रामजी ने मुस्कराकर कहा- हे तात! जिस प्रकार वानरों की सेना पार उतर जाए, वह उपाय बताओ॥59॥

(समुद्र ने कहा) हे नाथ! नील और नल दो वानर भाई हैं। उन्होंने लड़कपन में ऋषि से आशीर्वाद पाया था। उनके स्पर्श कर लेने से ही भारी-भारी पहाड़ भी आपके प्रताप से समुद्र पर तैर जाएँगे॥1॥

मैं भी प्रभु की प्रभुता को हृदय में धारण कर अपने बल के अनुसार (जहाँ तक मुझसे बन पड़ेगा) सहायता करूँगा। हे नाथ! इस प्रकार समुद्र को बँधाइए, जिससे तीनों लोकों में आपका सुंदर यश गाया जाए॥2॥

इस बाण से मेरे उत्तर तट पर रहने वाले पाप के राशि दुष्ट मनुष्यों का वध कीजिए। कृपालु और रणधीर श्री रामजी ने समुद्र के मन की पीड़ा सुनकर उसे तुरंत ही हर लिया (अर्थात् बाण से उन दुष्टों का वध कर दिया)॥3॥

श्री रामजी का भारी बल और पौरुष देखकर समुद्र हर्षित होकर सुखी हो गया। उसने उन दुष्टों का सारा चरित्र प्रभु को कह सुनाया। फिर चरणों की वंदना करके समुद्र चला गया॥4॥

On hearing his most submissive words the all-merciful smiled and said, "Tell me, dear father, some device whereby the monkey host may cross over." (59)

"My lord, the two monkey brothers, Nila, and Nala, got a boon in their childhood from a sage. Touched by them even huge mountains will float on the ocean by Your glory. Cherishing my lord's (Your) greatness I too shall help You to the best of my ability. In this way, my lord, have the ocean bridged, so that this glorious achievement of Yours may be sung in all three spheres of creation. With this arrow, my Lord, exterminate a race of vile criminals inhabiting my northern coast." On hearing this, Śrī Rāma, who was as tender-hearted as He was staunch in battle, immediately relieved the agony of Ocean's heart. The god presiding over the ocean was rejoiced and gratified to witness Śrī Rāma's astounding might and valour. He related to the Lord all the doings (of those villains); and bowing to His feet, Ocean took his leave. (1—4)

छं०— निज भवन गवनेउ सिंधु श्रीरघुपतिहि यह मत भायऊ ।
 यह चरित कलि मलहर जथामति दास तुलसी गायऊ ॥
 सुख भवन संसय समन दवन बिषाद रघुपति गुन गना ।
 तजि सकल आस भरोस गावहि सुनहि संतत सठ मना ॥

समुद्र पोताना स्थाने चाल्यो गयो, श्रीरघुनाथजुने आ मत (तेनी सलाह) ठीक लाग्यो. आ चरित्र कलियुगनां पापोने
 डरनाहुं छे. अने तुलसीदासे पोतानी बुद्धि प्रमाछे गायुं छे. श्रीरघुनाथजुना गुणसमूहो सुजना धाम अने संदेहनो नाश
 करनारा अने विषादनुं दमन करनारा छे. अरे भूर्ध मन ! तु संसारनां सर्व आशा-भरोसा त्यागीने निरंतर आने गा अने
 सांभल. ॥ ५ ॥

समुद्र अपने घर चला गया, श्री रघुनाथजी को यह मत (उसकी सलाह) अच्छा लगा। यह चरित्र कलियुग
 के पापों को हरने वाला है, इसे तुलसीदास ने अपनी बुद्धि के अनुसार गाया है। श्री रघुनाथजी के गुण समूह
 सुख के धाम, संदेह का नाश करने वाले और विषाद का दमन करने वाले हैं। अरे मूर्ख मन! तू संसार का
 सब आशा-भरोसा त्यागकर निरंतर इन्हें गा और सुन।

The god presiding over the ocean left for his home; the idea (of bridging the ocean)
 commended itself to the blessed Lord of the Raghus. This story (of Śrī Rāma's exploits in
 this Kāṇḍa), which wipes out the impurities of the Kali age, has been sung by Tulasidāsa
 according to his own (poor) lights. The excellences of Śrī Rāma (the Lord of the Raghus)
 are an abode of delight, a panacea for all doubt and an unfailing remedy for sorrow. Therefore,
 giving up all other hope and faith, ever sing and hear them, O foolish mind.

दो०— सकल सुमंगल दायक रघुनाथक गुन गान ।
 सादर सुनहिं ते तरहिं भव सिंधु बिना जलजान ॥ ६० ॥

श्री रघुनाथजुना गुणगान संपूर्ण सुंदर मंगलाने आपनार छे. वे आने आदरसहित सांभलशे, ते बिना कोइ वहाछे (अन्य
 साधन बिना) व भवसागरने तरी वशे. ॥ ६० ॥

श्री रघुनाथजी का गुणगान संपूर्ण सुंदर मंगलों का देने वाला है। जो इसे आदर सहित सुनेंगे, वे बिना किसी
 जहाज (अन्य साधन) के ही भवसागर को तर जाएँगे ॥ 60 ॥

A recital of the virtues of Śrī Rāma (the Lord of the Raghus) bestows all blessings.
 Those who reverently hear them cross the ocean of mundane existence without any
 bark. (60)

इति श्रीमद्रामचरितमानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने पञ्चमः सोपानः समाप्तः ।

कलियुगमां समस्त पापोनो नाश करनारा श्रीरामचरितमानसना आ पांचमो सोपान समाप्त थयो.

Source : Gita Press

Why should we read Sundarkand?

Sundarkand, fifth of the seven sections (kands) of the Hindu treatise Ramayan, narrates Hanumaji's journey to Sri Lanka in search of Maa Sita. The section documents positive turn of events in life of Lord Ram who was in exile and whose wife was then abducted by demon Ravan.

Goswami Tulsidas's Sundarkand is known for its beautifully lucid poetic verses. It is believed that regularly reciting this piece of scripture will ward off evils in life giving one peace and prosperity.

It is noted that Sundarkand is the most vital section in the epic Ramayan. The section is presented as a dialogue between Mother Parvati and Lord Shiv; and during the course of the conversation noted in the Ram-Charit-Manas, Lord Shiv summarises the events. Lord Shiv himself is noted saying that reading Sundarkand protects the reader from dangers, cures diseases, brings fortune and wish fulfillment. Within the holy text of the chapter, Lord Shiv explains the importance of reading Sundarkand with an example. It notes that a king and his queen were blessed with a child after they prayed for it to Lord Ram. However, the child later got afflicted by an incurable ailment. A saint then advised the king to read Sundarkand for 68 days and after he did so, his son was cured.

As legends and literature suggest reading of particular verses of Sundarkand delivers particular benefit in one's life. And many believers have obtained benefits after following prescribed methods of reading Sundarkand.

The chapter has many enigmatic verses. The most enriching verse has enchanted my heart with its meaning and magic, is the first chopai (lines) from doha (verse) number 4:

**...Prabasi Nagar Kije Sab Kaja, Hriday Rakhe Kosalpur Raja
Garal Sudha Ripu Karahi Mitayi, Gopad Sindhu Anal Sitalai
Garud Sumeru Renu Sam Tahi, Ram Krupa Kari Chitwa Jaahi...**

I urge you to learn these lines by heart and chant them often for experiencing the benefits of reading Sundarkand.

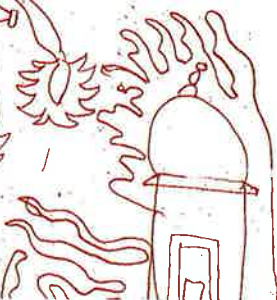
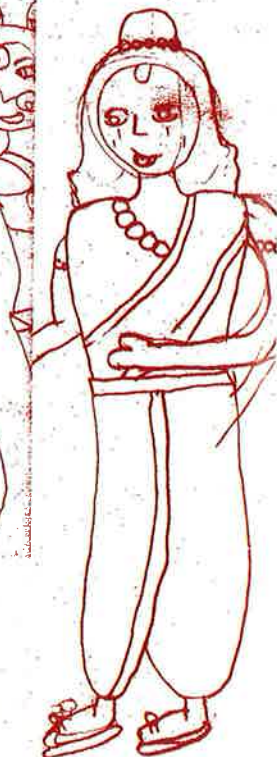
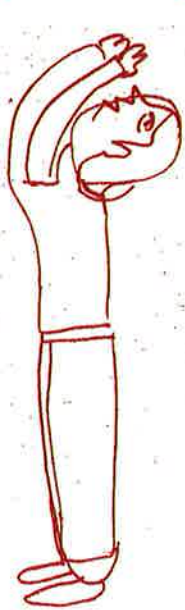
- Priya Adhyaru-Majithia

चौ०— प्रबिसि नगर कीजे सब काजा । हृदयँ राखि कोसलपुर राजा ॥
गरल सुधा रिपु करहिं मिताई । गोपद सिंधु अनल सितलाई ॥
गरुड़ सुमेरु रेनु सम ताही । राम कृपा करि चितवा जाही ॥

अयोध्यापुरीना राजा श्रीरघुनाथजीने हृदयमां राजीने नगरमां प्रवेशीने सर्वे कार्य कर्त्तु. जेने श्रीरामचन्द्रजीअे अेक वार कृपा कर्त्तुने जेध लीधो. तेनी साथे शत्रु पक्ष मित्रता कर्त्तुवा मांडे छे, अेने माटे विष अमृत थर्ध जाय छे, समुद्र गायनी जरी जेटलो थर्ध जाय छे, अग्निमां शीतलता आवी जाय छे अने हे गरुडस्यु ! सुमेरु पर्वत अेने माटे रज समान थर्ध जाय छे

अयोध्यापुरी के राजा श्री रघुनाथजी को हृदय में रखे हुए नगर में प्रवेश करके सब काम कीजिए। उसके लिए विष अमृत हो जाता है, शत्रु मित्रता करने लगते हैं, समुद्र गाय के खुर के बराबर हो जाता है, अग्नि में शीतलता आ जाती है और हे गरुड़जी! सुमेरु पर्वत उसके लिए रज के समान हो जाता है ।

Enter the city with the Lord of Ayodhyā enshrined in your heart and accomplish all your business. Poison is transformed into nectar, foes turn friends, the ocean contracts itself to the size of a cow's footprint, fire becomes cool and Mount Meru, O Garuḍa, appears like a grain of sand to him on whom Śrī Rāma has cast His benign look.

Isha Majithia retells the story of scripture Sundarkand in a series of 35 paintings. The medium is acrylic colours, crayons, ink and charcoal on paper.

The country's first project that pictorially documents a scripture undertaken by a young girl. Isha began work on the project when she was six in October 2012 and completed it in March 2016. Now 10, the artist proudly presents her debut series in the world of arts.

The picture book conceptualised and compiled by the young artist's mom, **Priya Adhyaru-Majithia**, has original text of Sundarkand in Devanagari Awadhi (an Indo-Aryan regional dialect influenced by Sanskrit) and its translation in three languages – Gujarati, Hindi and English, interspersed with Isha's paintings. The objective of the project is to include children in promotion, preservation and propagation of our ancient holy texts.

Published by:

PRINTBOX
New Generation Books

